

ТОШКЕНТ
ЧЎЛПОН НАШРИЎТИ

Ҳасан Ато Абуший

ТУРКИЙ
ҚАВМЛАР
ТАРИХИ

ТОШКЕНТ
ЧЎЛПОН НАШРИЁТИ

Нашрга тайёрловчи, сўнгсўз ва лугат муаллифли
Поён РАВШАН

Нашриёт директори
Нурали ҚОБУЛ
Бош муҳаррир
Анвар ОБИДЖОН
Ижодий гуруҳ раҳбари
Аъзам ҲКТАМ

Иззатли китобхон!

Жаҳон маданият бешиги ҳисобланмиш кўҳна Туркистон, ҳудудсиз ма-
конларда тириклик юритган туркий қавмлар тарихи ҳақидаги ростғўй
асарлардан бири ҳукминшизга ҳавола этилмоқда.

«Энг ночор қариндошнинг энг яхши дўстингдан фойдалироқ эдукини
унутма», дейилади турк мақолида. Энг муҳими, бу асарни ўқиб, бир то-
мирдан тўралиб, ер юзига сочилган қондош-қариндошларнингизнинг ким
эканлигини билиб olasиз.

Абуший Ҳасан Ато.

Туркий қавмлар тарихи.— Т.: Чўлпон 1993.— 240 б.

4704020100—19

А _____ 15-92

360(04) — 95

ББК 86.38

ISBN-5-8250-0308-8

© Ҳасан Ато Абуший, 1995 й.

Муаллифлар ва мусаннифлар асарларинда баҳс этажак илмларни қавми, миллати ва ё умум Одам ўғиллари учун, даражаларина кўра «фойдали» (муфид), «керакли» (муҳим), «жуда керакли» (аҳамм), «онсиз чора йўқ» (заруру лобуда минн) дея билурлар. Кўб вақт бунн кўрсатурга ва исбот этарга ҳам тирушурлар. Дурустки, «илм» — биллик ва билмас ўлдигиндин ўзинагина қороғонда ҳеч қойуси фойдасиз ва кераксиз эмасдир. Билганлар ила билмаганлар баробар ўлурми? Ҳар нарсани билмовдин албатта билув ортиқдир. Илм — ёқтилик (нур), билмов — қоронғилик (зулмат)дир. Ёлғиз бир шартн бордирки, таҳсилинда кераклиги жиҳатиндин тартибина риоят ва ўрнинда истеъмол этилмак лозимдир, Булар эса ҳеч кимнинг инкор этмадиғи жуда эски ҳақиқатдирлар.

Аммо илм жуда кўб турли ўлдиғи каби, қавмлар — миллатлар ва буларнинг илмларга эҳтиёж нисбатлари ҳам шул қадар турли-турлидир. Замон ва аҳвол олишинувн ила ҳам бу нисбатлар олмишдилар: бир замон ва бир аҳвол тилови бўйинча фойдали даражасинда ўлан илм иккинчи замон ва иккинчи аҳвол тилови бўйинча зарур даражасинна кўтарилур, тескарисинча ҳам ўлур.

Мен ҳам муаллифлар каби ушбу асаримда ва бунинг янгигина босдирилмиш тухтасаринда баҳс этдиғим торих илмини қавмларнинг саломат ва саодатлари учун жуда керак ва зарур дея биламан. Овлар (муаллифлар) одатина ияриб, бунн кўрсатурга ва исбот этишга ҳам тирушоман.

Ойтилмишлар устига, бу ўринда яна бир-икки сўз айтуб, очикроқ кўрсатур учун бир мисол ҳам келтираман: шу илаки, ўсқучилар (наботот)нинг тирик яшов (ҳаёт ва

намо)ларина тупроқ, томир, говда, тормақ, япроқ, сув лозим ўлдиғи каби, ҳаво ила қуёш ҳам лозим ва лобуд минадир. Аввалгиларнинг лузуми озғина кўрув ва синов ила маълум ўлса-да, сўнггилари (ҳаво ила қуёш)нинг лузуми ул қадар йенгил билинмай, балки анча илм ва тажриба сўнгиндағина билинадир.

Энди, бизлар ҳам бир замонга келуб йетдикки, илмлардин баъзилари миллатлар — қавмларнинг тирик яшовларина бийнкрак лозим ва лобуд мина ўлуб ўринлашмишдирлар. Булардин баъзиларининг лузуми оз кўрув ва синов ила ҳам билинур. Аммо баъзилари анча илм ва тажриба ва синов илағина билинмишдир. Қавмларнинг саломат саодатларина ҳаво ила қуёш нисбатинда зарур ва лобуд мина ўлан илмлардин бири ҳам ушбу торих илмидир.

Торих илмининг лузуми ва зарурати ушбу даражада эдики, жуда эски замондин берли илм аҳлларина узоқ синов ва тажриба сўнгинда шаксиз билина келмишдир. Шунинг учун торих илми ўзининг устдин кўринувина қарамай, жуда эскидин берли турли қавмларнинг улуғ олимларини ўзи ила шуғуллантира келмишдир. Ушандоқ, аҳли исломнинг ҳам имом ва муҳаққиқ ва уламо унвонларини олмиш, бутун оламга осорлари машҳур ўлмиш улуғ олимлари ва ниҳоятсиз кўб муаллифлари жуда эски замондин ушбу янги вақтларга қадар торих ила шуғулланмишдирлар. Бир ислом уламиси ушбу асримиза қадар турли тилда икки мингга қариб торих китоби ёзмишдирлар. Бундин ташқари, торих, дин ва таҳзиби ахлоқ учун ҳам зарур ва лобуд мина ўлдиғиндин кутуби самовиялар ҳам анча бўлуб, кечмиш аҳвол (торих) ёзилмишдир.

Торих илми эскидин берли ушбу даражада экан, ва сабабдин бизнинг қавмимиз — миллатимиз (Русия турклари) ичинда бу кунга қадар ўзина тегишли ўрнини ола олмамишдир? Турк тилинда торих жуда оз ёзилмишдир. Сўнгги замонларда эса ҳикоят ва амсол даражасига қадар индирилуб, булардин ойрилмас бир ҳола дундирилмиш: бунинг ила шуғулланмак ва уламога яхшимас бир иш ҳисоб этилмишдир. Бу сабабдин синфим, тарбиям ҳасабли бунинг ила шуғулланмак менга ҳам лойиқ эмас эмиш. Аллақачон ўлиб битган эскилар, ўтиб кетган замонлар ҳолини тафтиш ила умри азиз зойеъ этмак ҳеч ҳам тегишли эмас эмиш каби кўб насихатлар эшитмиш эдим. Дурустдинда битмас-туганмас эски китоблар, эски асарлар ила иштиғол ва он-

лара яқинроқ ошно ўлмак учун турли тилда жуда кўб жилдли китоблар ўқимак, сарф этилмиш вақт, тугалмиш кўз нурина нисбатан булардин олинмиш торихи миллиямиз учун керакли маълумот оз ва баъзисиндин бир дарёдин бир томчи нисбатинда ўлмак мени ҳолижонга келтирур, жонимни ҳасратлантирур эди.

Ўшандоқ, жуда улуғ торих ёзар учун сарф этмиш ўн икки йил умрини кўрсинмишларни кўрдигимда, менам кичикраккина торих ёзмоқ учун бундин ортиқроқ умри азиз сарф этмаким яна бағримни ёндирур, қонимни қойнатур эди.

Ёлғиз йўқорида зикр этилганича ислом уламосиндин (эски ва янги) жуда улуғлари¹ бу илм (торих) ила шуғуллануб, онларнинг ҳам Йўнон, Қибт, Ҳинд, Форс, Яҳуд, Фаранг, Чин лисонларинда ёзилмиш китоблардин истифода этмиш ўлдиклари, баъзиларининг бир торих ёзар учун йигирма бешлаб йил умр сарф этмиш ўлувлари менга яхши ўрнак ўлуб, мени йўпатар эдилар. Бу оз-оз маълумотлар бири ёнина бири келдикда узоқ аҳволимизни очилуви ва бу бирар-бирар томчилар бири ёнина бири йийулдикда қавмимиз, миллатимиз йўзина ёғилмиш доғларни йўварга йетар қадар ўлуви ҳамда тачқон ўти каби заиф-заиф нурлар бирга қўшилдиқларинда қавмимиз — миллатимизнинг асл томирларина ва бошқа аҳволларина қопланган қора нағуликни йиборур ва ёқтуртур қадар ўлуви ҳақиқат! Мени шодлантирур ва гайратимни ҳам ортдирур эдилар.

Кечаги кун қавмимиз — миллатимиз қоромақинда ҳикоят ва афсоналар ва керакмас соналмиш торихнинг тез кундин керакли илм ва фан соналажағини аломатлари кўриндиги учун қувватли умид этдим. Дурустдин ҳам тез кундин торих, торих керак! Нидолари ва талаблари эшитила бошланди. Менинг бу фан ила шуғулланувимдин хабари ўлан қариндошларим мушофаха ва хатлар, қатто, жаридалар воситаси ила менга мурожаат этуб, мени торих ёзишга ошиқдира бошладилар. Мен ҳам буларнинг сўзини йерга солмаслик учун ҳамда кўпни кутдируб, оздин ҳам маҳрум этув кўркувси ўлдиғи учун маълумотим ҳамонда оз, тафтишларим ҳамонда комил эмас эканлигини эътироф эта туриб-да, «ла йудраку куллуху ва ла йўтраку» муқтазасинча қўлима қалам тутдим.

¹ Уламо Масъудий ва уламо Ибн Жарир ат-Табарий ва уламо ибн Халдун ва гайрлар каби.

Жуда керакли ҳисоб этдигим маълумотни бир кун аввал ўлсун, қариндошларим ила ўртоқлашувни ният этуб, ушбу «Туркий қавмлар тарихи» исминда¹ги рисолаи ёздим ҳам таъ ва нашрина киришдим. Аллоҳ азза ва жалла бизга тамом этувни ва қариндошларимга фойдаланувни насиб этсун, омин.

Муаллиф ва мусаввифларнинг бир билгули мақсадлари, тартибларинда ҳам тутдиқлари йўл ва маслаклари ўладир. Менинг ҳам ушбу рисолаи ёзаримдин бир мақсадим бордирки, аввалда қавм ва қариндошларимиза ўз ото, бобо ва қариндошларини, ватан ва онларнинг аҳволини дуруст ва тўғри билдирмақдир ва восита ила бутун олам муаррихлари жийулишуб ишладиклари фани тарих биносина бир тош қўймақдир. Тутдигим йўл ва маслак эса ушбудир:

1. Дарж этдигим маълумот қайси замонда ким оғзидин эшитилса эшитилган бўлсун, ким тарафиндин ёзилса ёзилган бўлсун замонина, шахсина, шухратина ва бизга нисбатина ва бошқасина қорамай, ёлғиз ҳақ ва тўғри ўлувина кўз тутиб, кучим йетганча тафтиш ва тадқиқ этдикдин сўнг, бу ила (ҳақ) кўрдикларимнигина ёздим. Шундай бўлса-да, ўзимнинг оз илм берилмиш хато ва нисбондин холи ўлмаган одам эдукимни ҳеч унитмадим.

2. Ёздиқларимни сиёсий, миллий, шахсий, синфий таасублардин озод этуб, ҳеч кимни рад ва жарҳ этмадиким каби, ҳеч кимга тарафдорлик ҳам этмадим. Балки совуқдонлик ила ёздим. Ёзилмиш тарихлардин баъзилари ушбу хусусларининг бири ила муттаҳам ўлувлари мента ҳам яхши сабоқ ўлди. Дурустдин ҳам, ҳақиқат ёнига яна бир мақсад қотишса, ҳақиқат ўз ҳолинчагина чиқмайди.

3. Маълумдирки, ҳеч бир фан — илм уломасининг ихтилоф афкориндин кутилмагани каби, тарих ҳам бундин мустасно эмас. Тарих уломасининг турли сўзларини ва турли фикрларини ёзмак ила ўқувчиларининг бошини айлантирмай, балки мезонимнинг қуввати йетгунча ҳақ кўрдикларимнигина олуб ёздим. Қолганлари ила ўтрошмадим, бу сабабдин ёзмишларимнинг қойу бириси баъзи китобларга ва баъзи фикрларга албатта мувофиқ ўлмаяжакдир. Бу хусусда мени маъзур кўрилуб, афу бийурилсун.

4. Ёзилмиш маълумотим арбоби тарих уломаси оросинда машҳур эса, маҳазларини ёзмога ҳожат кўрмадим. Агар

¹ Рисолаининг номи форсча: «Муфассал тарихи қавми туркий».
(Л. Р.)

Машҳур ўлмаса, ул вақт ёздим. Агар хусусий ўз истидлолим ва фикрим ўлса, они ҳам онглатдим.

5. Тарих забт эта бошлагандин ушбу вақтга қадар ўлан замонани мен ҳам учга бўлдим (тақсим этдим), лекин тарихи умумий каби, Рўмо ва Рўм инқирозлариндин эмас, балки Булғор ва Манғул ҳукуматлари инқирозлари ила бўлдим. Шу илаки: боши маълум ўлмаган жуда эски замондан Булғор ҳукумати йемирилганча, яъни манғуллар келганчага қадар 1- қисм ёки эски замон, манғуллар келгандин то ҳукуматлари йемирилгунча, яъни Қозон олинганга қадар 2- қисм ёки ўрта замон, Қозон олингандин ушбу асримизга қадар 3- қисм ёки сўнгги замон отамакни зарур кўрдим.

6. Ушбу рисолаани оно тилимизга ёдгор ўлсун учун ушбу вақтги Қозон шеvasи — туркий тил ила ёздим ҳамда Ёлғиз фан китобларинда кўрилмадики учун тўпос ва қабо ҳисоб этилган ва адабий тилдин маҳрум этилган туркий сўзларни мумкин қадар киритурга, шунинг ила баробар кўбрак қариндошларим фойдаланувини қасд этуб, кўлдин келгунча жумлаларни қисқа, ибораларини очиқ ва йенгил этишга тиришдим. Бу сабабдин баъзи ўринда измор ўрнина изҳор қилуб баъзи мушкул моддаларни такрор ҳам ёздим.

7. Таълим ва тадрис ила узоқ шуғулланган қариндошлар машварати ила бу китобнинг мухтасарини шоғирдлар фойдаланувини бийикрак ният ила мумкин қадар қисқа ёзмиш эдим. Аммо, баъзи хайрихоҳлар онинг қайси бир ўринлари ортиғроқ қисқа ёзилдиғи, баъзи муаллимлар изтиробга қолуви эҳтимоли ўлдиғини қариндошона менга изҳор этдилар.

Энди бу рисолаани муаллимлар ва йўқориқроқ синф шоғирдлар ҳам фойдаланувларини ният ила ёзман. Шул сабабдин, узунлиқдин ҳамонда соқланиб, ҳар қойси қариндошларима билганиши лозим кўрилган тарихий масалалар қоронғу қолмас қадаригина тафсиллирак ёздим.

8. Бор ақлим, фикрим ёзилмишларнинг мазмуни тўғри воқеъга мутобиқ ўлуви ила машғул ўлдиғиндин, имло ва иншо қондаларина эҳтимом эта олмадим.

Учроғонича кўнглима аввал хутур этганча ёздим. Табиий, бу жиҳатларда қусур кўб ўлажақдир. Бошқа хусусларда ҳам исматни даъво этмадим. Ёлғиз тоқатим ва қудратим қадар неча бир кизмати миллияи илмия ўлмак учун ёздим. Ҳар хусусда кўрилажақ қусурларим учун ўқувчилардин афу ўтинаман.

Тарихи миллий ила иштиғолима сабабчи ўланларга, маълумотлари ва китобхоналари ила мени фойдаландирғувчи қариндошларга ташаккур этуб, раҳмат ўқийман.

Бисмиллаҳир Роҳманир Роҳим

АЛҲАМДУЛИЛЛОҲ РАББИЛЪАЛАМИЙН ВАССАЛА-
ВАТ ВАССАЛОМ АЛА РАСУЛИҲИ МУҲАММАД ВА
ОЛИҲИ ВА АСҲОБИҲИ АЖМАЪИЙН,

Аммо баъд, торих бир илмдир, ўтган замонда дунёнинг бир равишдин иккинчисина дунувини билдирур. Аввал замон халқларининг тириклик равишларини ва бошлариндин кечмиш қолларини кўрсатур. Қилмиш ишларини, тутмиш йўллари ва онлардин на ҳосил ўлдигини ўргатур.

Бу илм Одам ўғлига шундай бир тажриба ва ибрат берурки, ул тажриба ва ибрат ила олддаги умринда маъишат ва тириклик хусусинда йўл ёнглишуб, офатларга дучор бўлувдин соқланурға кучи йетар. Дунё ва охирати масъуд ўлувиға истезъод ҳосил этар.

Торихни билурға уч турли йўл бордир:

Биринчиси, ўтган замондаги ишлар ва кишилар тўғрусинда халқ оросинда хабарлар сочилур, отодин ўғилга, илкидин сўнгтига айтилина, сўйлана келур, бун «сўйланмиш асарлар» отолинадир.¹ Бу равишли хабарлар эшитилдиғинча қабул этилмас, балки орқалиға, бўйлиға ҳисоб этилинур, замониндаги ва олдинда ва ортиндаги бўлиб ўтмиш ишлар ва қоллар ила чоғиштирилуб қоралур.

Аллоҳ азуу жалланинг дунёни ёротувинда ва тадбиринда ўлғон суннат ва одатина ҳам кўз солинур, бўшға чиқорурдай бир иш кўринмагинда қабул этилинур.

Иккинчиси, ўтгандаги ишларнинг устинда ўлур, кўзи ила кўрур ва ё кўрмишлардин тўғри ўзи ва ё бир-икки

¹ Арабча «Осор манқула» отолинадир.

ва ё кўб кишилар орқали эшитур, кўрган ва эшитганларини ёзор, бу ёзилмишлар бизга эришур, «ёзилмиш асарлар» отолинадир¹. Бу равишли хабарлар аввалгига қораганда қувватлирақдир. Шундай бўлса-да, аввалгидаги соқлиқ бунда ҳам шул чекли керақдир. Онинг учун бу равишли хабарлар ҳар икковиси кўб вақтни ортдирув ва камайтув ила ўзгартиладилар. Қойси вақт асли туби ўлмагон, бошдин-оёқ бўш ўй ва турли арз ила тузилган, қуруқ хаёлларгина бўлиб чиғодилар. Бурунги торихлар кўбрак ушбу икки турли асарга бино қилиниб ёзилмишдирлар.

Учинчиси, эски замондин қолмиш шаҳарлар, қалъалар, деворлар, йўртлар, қурооллар, оқчалар, суяклар, қабр тошлари, от ва уй асбоблари, кийумлар, зийнатлар, ёзувлар ва бундин бошқа Аллоҳ ёратмиш ва ё одамлар ёсомиш нарсалар. Буларни «эски асарлар» отолинадир².

Торихнинг тўғрироқ ҳам ишончлироқ йўли ушбудир. Торихлар кўбрак ушбу навъ асарларга бино қилиниб ёзилмишдирлар. Бу навъ асарлар кунба-кун топилиб турмақдадир. Эски торихларнинг кўб саҳифаларини ўзгартирурга мажбур этмақдадирлар³.

ТОРИХНИНГ БЎЛИШЧИЛАРИ

Торихнинг суйилдики бир иш ва ё бир киши албатта ушбу дунёмишнинг бир тарафинда ўлур. Бу ишнинг ва ё кишининг ўрни белгили ва очиқ билинмаса, кўб вақт ёнгишлиққа тушилинадир ҳам тушилмишдир. Бунинг учун йер йўзини олдимишга жойилмиш дастурхон каби товув — билув ҳам жуда керақдир.⁴

Замон дедукимиз ҳар вақт ёнғоруб турмақда ўлан бир нарсадир. Онинг ёнғорув ила бошқа нарсалар ҳам

¹ Арабча «Осор мактуба» отолинадир.

² Арабча «Осор атиқа» отолинадир.

³ Бу навъ асарлар бизнинг аждодимиз Булғор туркийлариндин ҳам жуда кўб қолмишдир. Уламнинг ижтиҳоди ила кунба-кун тобила ва майдонга чиқа борадир.

⁴ Араблар бу илмга «Маърифат ал-мамолик ва ал-масолик» ва «Илм аҳвал билдон» тасмия этмишдирлар. Кашиф ал-Зуннун ва Музуют ал-Алум кабилар бу фанда илм уломаси асариндин жуда кўб китоб сомайдилар. Йунунча «Жуғрофия» отолинадир.

ёнгорур. Бу сабабдин йер йўзинда ўлан нарсалар ва халқлар ҳам замон ёнгоруб ва ўзгаруб турдиғи каби йеримиз ўзи ҳам ёнгорув ва ўзгарувдин қутилмамишдир. Ҳаволар олишмиш, денгиз сувлари кўчмиш, бўз остиндаги ва денгиз тубиндаги йерлар устга чиқмиш, одамлар тириклик этишга ёроқли ўлмиш. Аввалда одамлар тириклик этмиш йерлар сув тубинда қолмиш ва ё сувсиз, ўтсиз сахро ҳолина дунмиш. Туташ денгизлар ойрилмиш. Ойримлари туташмиш. Эшитилгон ва ўқилгон хабарларни ёнглиш ростламак ва ё ноҳақ ёлгонга чиқормакдин соқланув учун йер аҳволини билув кераклидир¹.

Аҳли шаръи қошинда дунёдаги кишиларнинг борчаси Одам алайҳиссаломнинг уруғидиндир. Шундай ўлса, замонларнинг жуда кўб ўтдикидин, бу кунги кўрдигимиз каби халқ жуда кўб турли уруғларга бўлинмиш ва бу уруғлар ҳам неча бўлакларга ойрилмишдирлар. Тиллари ҳам шул қадар турилиандиғи каби, қиёфатлари ва тириклик равишлари ҳам шулай-ўқ бошқаланмишдирлар. Энди ҳозирги одамларнинг қойуси қойси уруғдин ва ё қойусина яқин эдукини билурга сиймо ва қиёфат ила тиллар ва аҳвол маъишат, илмлари ҳам кўб бўлишлиқ этадилар².

БУРУНГИ ЗАМОН ИЛА ҲОЗИРГИ ЗАМОН ОРОСИДА ОЙИРМА

Бурунги замонларда йўллар жуда оз, йўрувлар жуда мушкул ва жуда хавфли эди. Бу сабабдин халқлар ҳам бири иккинчиси ила тонишув ва оролашув оз ва жуда қийин эди. Ёзувчилар ҳам дунёда жуда сийрак, китоблар ҳам кўб эмас эди. Шул сабабдин ҳар на ҳақда ўлса ўлсун, халқнинг биллик ва маълумотлари кўб ва кенг эмас эди. Тилдин сўйланмиш бўлсун ва китобларга ёзилмишлар бўлсун, синолмай ва тажриба этилмай, шул кўйи қабул этилинур эди. Тажриба этишга ва синашга ҳасд этилса-да, йўли ўлмадиғиндин шул кўйи қолур эди. Дунё яратилиши ҳақинда, динда, тибда, торихда жуда кўб бўш ўй ва ҳурофотлар ҳақиқат оросинда йўрудилар. Китобдин китобга,

¹ Араблар бу илми илм аҳвол ал-арз ва ё илм табаҳот ал-арз отомишдирлар. Йўнунча гейўлуғиё оталинадир.

² Араблар бу фан-илмларга «Илм қиёфат» ва «Илм ассина» ва «Илм аҳвол маъош» демишлар. Аммо Оеруто халқи «Оитрупулугиё» ва «Лингвистика» ва «Этнуғрофиё» дейурлар.

тилдин тилга кўчирилдилар. Торих фанинда ҳар қайси қавм ўз уруғини Одам алайҳиссаломга элтуб йеткурурлар эди. Ва ё ўзларина ойрим ҳайсиат (привелигиё) ёсов каби мақсади иқтисодий ва сиёсий учун силсилалар тузулур эди. Гарчи пайғамбаримиз Муҳаммад саллаллоҳ алайҳи васаллом «Кизб ан-нисобун» демишдир. Аммо ҳамон ҳам ислом торихларида бошқалардин кўчируб исмлар тузумақдин қутилмадилар.

Дин ва шарийъат китобларинда ҳам бурунғилар ёздиқларининг дурустлиқини кўрсатурдай далиллар ўлмадиғи каби ёнглишлиқларини ҳам кўрсатурдай кўб иш йўқ эди. Онинг учун дин ва шарийъат китоблари («Таврот» жузъи аввалини мустасно ила) бир торих китоби эмас эди. Балки Одам болаларининг дин ва дунёларини тузук этмака фойда этардай мувоаза ахлоқ, аҳком, амсол, ибрат ва кўчиркич ўлсун учун ора-тира баъзи ахбор ўргатар китоблар эди. Бу сабабдин ёзувчилар ва тузувчиларнинг ёздиқлари ва кўрсатмиш қоллари ҳақиқатми, хаёлми яна билимсиз қолур эди.

Замонамиз эса ҳунар ва маърифат замони ўлдиғиндин йўллар очилди. Йўрувлар кучайди. Боришув, келишув, оролашув кўбойди. Халқлар илим ва маърифатга тиши — тирноғи ила ёпишдилар. Ёши, қариси билув ва тонув савдосина тушдилар. Маданият ҳам олғароқ босқонлари фаразиёт ва назариёт илминдин¹ зиёда вақоеъ ва мавжудот илмина² аҳамият бердилар.

Ҳар ишнинг ҳақиқатини дуруст тонумага таважжуқ этув ила баробар торих ва воқеъ бобинда ҳам қавмлар аввола ўзларини, ота ва боболарини дуруст тонимага, сўнгра бири иккинчисини билмага ортиқ ҳавас этдилар. Дунёдағи қавмларнинг тилларини билмага, ёзувларини ўқумога, осорларини мушоҳада этмага, маъишат ва торихларини ўрганмага тирушдилар. Бунинг учун жуда қийин ва машаққатли сафарлар ва саёҳатлар қилдилар. Эски шаҳар харобалари ва мақбаралар қозилдилар, Мағриб тиллари Машриқда ўқилдиғи каби, Машриқ тиллари ҳам Мағрибда ўрганилди ва ёзувлари ўқилди.

Офино³ китобхоналаринда тўзон қопламиш Йўнон ҳукамоси асарлари Машриқда ўқилдиғи каби, Машриқ

¹ *Гарб истилоҳинча «тейуртическое новка».*

² *«Практическая изония» отомнадир.*

³ *Офинонц туркийлар «Отно» дейурлар. Бурунги Йўнон, ҳозирги Фритсиянинг пойтахт шаҳридир.*

— ислом уламосининг нафис асарлари Оврўпо китобхоналаринда топилуб ўқилди ва ҳар турли тилларга таржима этилинув нашр қилинди. Ҳинд ва Хитой эски китоблари ҳам ўқилди ва мутолаа этилди. Бундин устун, илм ҳаваслиларининг тиришуви орқасинда Миср херуғлифлари, Бобил қадоқ равишлари, ёзувлари, Искондиновиё рўнийлари, ҳатто, Култегин тошлариндаги, Енисей тегралариндаги энг эски турк¹ ёзувлари ўқилди. Олимлар ўқидиқларини ва билдиқларини синомоға ва чоғишдирмоға бошладилар. Кўб ишнинг устиндин парда очилди. Қоронғи ўринлари ёритилди. Бор ҳисоб этилган ишлар йўқ бўлиб чиқдиғи каби, йўқ ҳисоб этилмиш ишлар ҳам бор бўлиб топилди. Бир ўлажак ишлар бошқа-бошқа топилдиғи каби, кўб бошқа-бошқа кўрсатилмиш ишлар бир бўлиб чиқди. Уламо бу йўлда ижтиҳодларни тўқтотмай, ҳамон ортдира борадилар. Бу сабабдин дунё ва онинг боруши, Одам ўғиллари ва онларнинг аҳволи ҳақинда фикрлар ва назарлар кунба-кун тўғрилашадир ва онлардин олишмиш тажриба ва ибратлар ҳам бийикрак ишончлиланадир.

Бизлар ҳам уламонинг бу ҳиммати орқасинда ўзларини кўрмадиғимиз, тилларини билмадиғимиз ва ёзувларини тонимадиғимиз қавмларнинг торихларини ва таржимаи ҳолларини ўқийдурмиз. Осорларини ва фикрларини тамошо этуб лаззатланурмиз, аввалларини, охирилари билуб тажриба ва ибрат олурмиз. Булар орқасинда ўз тарихимизни дуруст ўрганмакка ҳам анча қувват топармиз, ким ўғли, кимлар эдугимизни тўғри билурмиз. Ота ва боболаримизни очуқ тонурмиз, онлар ҳақинда Шарқ ва Ғарб муаррихларининг ёздуқларини сузғич орқали сузуб, хаёлийлариндан ҳақиқатларини ойируб ола олурмиз, бошлариндан кечмиш ҳолларини, тутмиш йўлларини, қилмиш ишларини, қолдирмиш осорларини ва булардин ўзлари ва ё насл ва авлодлари не фойда ва зарар кўрдиқларини диққат ва эҳтибор ила ўрганурмиз. Бизларни кўзи йўмуқ ҳисоб этуб, турли қасдлар қотишдуруб, ўзимизни ўзимизга таъриф этувчиларға ва ё онларнинг саз чолуварина, гур-гурина рақс

¹ Туркларнинг ўзлари тарафиндин Култегин тошларина ёзилмиш эски турк ёзувларинда «турк» калимаси бу ила равишда «то» дин сўнг «ов» ила ёзилмишидир. Аммо, «ов»сиз ёзуб, «трк» суратина қолдирув араблар ишидир. «Ойтўғмиш»ни «Ойтғмиш», «Тўқтоғу»ни «Тқтағо» суратина қолдирдиқлари каби.

этганларга янонмаймиз, балки ўз кўзимизни очармизда, ўз кўзимиз ила ўзимизни кўруرمىз. Булардин бизга шунчалик бир тажриба ва ибрат ва басират ҳосил ўлурки, биз онлар ила олддағи умримизда саломатлик ва саодат йўлини очик кўруرمىз. Ўзимиз ва насл ва авлодимизнинг йўл ёнглишувиндин соқлоно олурмиз. Ушбу мусобақа майдонина дунмиш дунёмизда оёқимиз тойуб йиқилуб, бошқалар оёқ остинда эзилувдин, иншо-оллоқ, қутулурмиз.

Эшитингиз! Басират¹ соҳиби сизларга ушбу басиратни ҳосил қилдирув учун бу китобни ёзодир.

ОДАМ ЎФИЛЛАРИНИНГ ТУРЛИ УРУҒЛАРГА БЎЛИНУВЛАРИ

Аҳли шаръ кўрсатуви бўйинча йер йўзиндағи барча кишилар Ҳазрат Одам алайҳиссалом наслидин келмиш-дир. Аммо ҳозирги замонамизда ёшоғон халқлар муаррихлар қавлинча Ҳазрат Нўҳ алайҳиссаломнинг Хом, Сом, Ёфас исми уч ўғли наслидин торолмишлардир. Офриқо, Ҳинд, Омриқо, Муҳит, Жазираларининг кўбисинда тириклик этмақда ўлан қора тусдағи халқлар Хом уруғина нисбат эдиладилар. Бунлар қора тусли халқлар ҳам «нигр» отоланадир².

Мисрийлар, Осурийлар, калдонийлар, финиколилар, сирёнийлар, ибронийлар (яҳудийлар), араблар, арманий-

¹ Муаллифнинг матбуъ асарлариндин бирининг исмидир (Муаллифнинг ўз изоҳи — П.Р.)

² Хом авлоди кўбрак кўрраи арзнинг доираи нисун — наҳрдин жануб тарафларина, Шарқ ва Ғарбга сочилмишлардир.

лар (ўз тарихларина ва бир эҳтимола биноан) Сом наслина нисбат этиладилар. Булар «Сомийлар» тасмия этиладилар¹.

Ёфас авлоди икки улуғ фирқага ойрилмишлардир: бир бўлагини «Қавми ория» — Орияна, Орийония ва иккинчи бўлагини «Туронийя», «Туркийя», «Мўнғулийя» отомишлардир. Булардин, тусларина қараб аввалгиларини «Оқ қавмлар», сўнггисини «Сори қавмлар» отомишлардир.²

Ҳиндлilar, эронийлар, афғонийлар, йўновийлар, орновидлар, лотинийлар, франсузлар, англизлар, немислар, ислонванлар «Қавми ория», ё эса, «Оқ қавмлар»дандирлар³, хитойлар, ҳиндухитойлар, онномлар, ёпувлар, финлар, турк уруғлари, мўғуллар, тоторлар «Қавми туронийя», ё эса, «Сори қавмлар»дандирлар⁴.

«ҚАВМИ ОРИЁНИЯ»НИНГ АВВАЛҒИ ЎРИНЛАРИ

Қавми ориялар аввалда йўнов торихларининг «Боқтириёна» отомишлари (Бахтир замин) Балх ва Ҳирот тарафларинда тириклик этмишлардир. Сўнгра иккига бўлиниб, бир бўлаги жануб — машриқ тарафина, Ҳиндга, иккинчи бўлаги ҳозирги Эрон қитъасина сочылмишлардир. Сўнгра мағриб ва шимолий мағриб тарафларина, Оврўпога муҳожират этмишдирлар.

ОРИЙЛАРНИНГ МАЪШИЯТ РАВИШЛАРИ

Ориёнийлар бошқа қавмлардин илгарирак кўчма тирикликдин ўлтирма (маданий) тирикликга овишмишдирлар. Эгун эгишга, йўнилмагон тошдин уй бино эдишга ўрганиб, овулларда ва шаҳарларда тириклик эта бошламишдирлар. Булар замоннинг кўб ўтуви ила ўрчиб, кўбойдиқлариндин аввалғи ўринларина сиғмадилар. Эгун эгишга ёроқли ўрин излаб қавм-қавм ўлуб кўчиб ке-

¹ Сомийлар Хомийларнинг шимол тарафларина, шарқдин гарбга ва жануб тарафларина сочылмишлардир.

² Рус торих ва этнографияларинда «белый роса» ва «жултий роса» тасмия этилинадир.

³ Сомийларнинг шимолина, жануб шарқдин, гарб ва шимолий гарбга «орийлар» сочылмишдир.

⁴ Орийларнинг шимолина, шарқ ва гарб тарафларина ва Шимолий денгизларина қадар «Туроний»лар сочылмишдирлар.

тарлар, кўчма тириклик этмакда ўлан қавмлар ила ни-
золашуб, онларни енгуб, ўринларина йерлашурлар эди-
лар. Булар бир вақтдагина ойрилмай, балки турли за-
монларда ойрилишлардир ва бу ойрилишлар оросинда
йўзлаб йиллар ўзиб кетмишдир.

ОРИЙЛАРНИНГ ТИЛЛАРИ ТУРЛИЛАНУВИ

Булар йироқ йерларга кетмасдин аввал Ўрта Осиё-
нинг ва Эроннинг ҳар тарафина жойилуб, Аму дарёдин
Дажла, Фирот сувларина қадар бўлган ўринларга йер-
лашдилар. Биринининин йироқ кетган сайин за-
монлар ҳам кўб ўзор эди. Бу сабабдин тилларинда ҳам
кўб ойирма ва бошқалиқ ўла келмишдир. Йироқ йер-
ларга кетмишлари ҳам, бошқа-бошқа ўринлардин кўчиб
кетдуклариндин, тилларда бошқалиқ яна ортур эди. Бу
халқлар ҳеч бири ўз ихтиёрлари ила кўчиб кетмай,
балки (қавми Туронийларда ҳам кўрилажаги каби) ор-
тлариндаги кучлирақларининг қувувлари ва энтиқдирув-
лари сабабиндин кўчарлар эди. Ҳар кўчган ўринларинда
неча асрлар (ҳар аср юз йил) ўлтурғонлар. Баъзи
ўринларинда булардин оз-оз ойрилуб қолгон халқлар
ортлариндин келмиш иккинчи қавмлари анча замонага
қадар яшор эдилар¹.

ОРИЁ ҚАВМИНИНГ ҲИНДГА ВА ЭРОНГА МУҲОЖИРАТЛАРИ

Ориё қавминдин энг аввал бир бўлаги жанубий шарқ
тарафина — Ҳиндга келуб, кўб вақт «Ориё» исмини соқла-
мишдирлар. Бу кунги ҳиндулар, чанкона (чакон)лар шу-
лардандир. Ва (яна) бир бўлаги жанубий ғарб тарафина
келуб сочилуб, «Эрон» халқи отолмишдир. Бу кунги эро-
нийлар (форсийлар), афғонийлар, курдлар, бир қавлга би-
ноан, арманлар шулардандир.

¹ Қадимда оз-оз ва бири бирлариндин бутунлай бошқа тил ила
сўйлашмакда ўлан қавмлар ушбу навъ қавмлар ўлавлари тўмон эриш-
мадир. Тил турлимануви ҳақинда Исроилит бошқа сабаб (Вобил воҳаси-
ни) кўрсатсаларда, фан арбоби уни қабул қилмайдилар.

ОРИЁ ҚАВМИНИНГ ОВРЎПОГА КЎЧУВЛАРИ

Сўнгра ушбу ориё қавминин турли вақтда гуруҳ-гуруҳ халқ Қафқоз тоғларинин ва Бусфур¹ бўғозинин кечуб, Оврўпога келуб, турли тарафина йерлашдилар. Қавми ориёдин Оврўпога кўчмишлари ушбу тубандаги шўъбаларга бўлинишидирлар:

1. Палосях шўъбаси — бурунги элларинлар. Ҳозирги орновидлар ушбу шўъбаданлар. Орновидлар ўзларини «ишклатор» отойдилар ҳам энг эски қавмин бўлуларини ҳисоб этадилар².

2. Йўнон шўъбаси — бурунги пилосғилар, эллинлар, йўнонлар, ғариклар, рўмлар ушбу шўъбаданлар.³

3. Лотин шўъбаси — итолёнлар, рўмониёлилар (валохи), фронсулар, билужлар (Белгиё), испонийулар, пуртуғоллар ушбу шўъбадин ҳисоб қилинадилар.

4. Калт ва Ёслат шўъбаси — бурунги гол келтлари, кемирийлар, Бритониё, Ирлонда, Фуллонда халқлари бу шўъбаданлар.

5. Тафтун шўъбаси ва ё Ғирмон қавми — бурунги гут ёки гуфтлар, Ғирмониё ва Офстриё немислари, Болтиқ бўйинда, Русия ичиндаги немислар, бурунги Искондиновия халқи — нурмонлар — ворёқлар, дониёлилар, шведлар, нурвижлар, ислонцёлилар бу шўъбаданлар.

6. Ислов ёки Исловон шўъбаси — бурунги пруслар, пўлоқлар (лаҳлар), литвонлар, чехлар, сербиялар, чурноғуристлар, харвотлар, иловаклар, исловунлар, молоруслар, белийруслар, Дунай булғорийлари ҳам великийруслар бу шўъбадин сонолмишлардир⁴. Лекин бу сўнги иккисина «исловон» демакдин ортиғроқ (исловонлашмиш қавмлар де-

¹ Истанбул, Искдор бўғози.

² Рум эли вилоятлари ғарбинда Усмонлилар тахт тобеиятинда тириклик этадилар. Мусулмонлари ва озроқ насронийлари ҳам бордир. Соф дарун, жанговар ва жасур халқлардир. Ҳасияти миллийалари ҳасияти динийаларина голиб қавмлардир, яъни дин ва мазҳаб бошқалиқина эхтибор этмай, борча орновид бири бирин қариндош ҳисоб этадилар.

³ Бобил, Финика, мисрлилардин сўнг, Оврўпо ақвоминин энг илк илм ва маърифат, ҳура ва санойиё ила ўзларини нурлантирмиш, бу кунга қадар ҳар қавмга устоз ўлуб ислларини қалдирмиш ўлан Афлотун, Сукрот, Орасту, Жалинус ва ғайир ҳақимларни йетутидирмиш қавмлардир.

⁴ Исловонларни «искит» шўъбасинин сономоқ искитларнинг ким эдуқлари билмимаган замондин қалмиш хатодир. Бу хатони сўнги замон тафтиши ва таҳқиқи ислоҳ қилди.

мак тўғрироқ чиқар. Чунки Дунай булгорийлари қавми Туронийя ва турк шўъбаси ўлан Комо булгорийлари ила бир уруғ қавмлар эди. Озоқ ва Қора денгиз теграсиндин кўчиб келуб, Днистр ва Дунай наҳрлари теграсинда¹ тирикчилик қилмишлар эди. Сўнгра, 679 санъаи милодияда (баъд ал-ҳижрат 58 санада) «Мизия»² исминда исловонлар тириклик этмакда ўлан йерни суғишиб олуб, онда қувватли Булгор ҳукумати таъсис қилдилар. Лекин қавм ҳоким ва ғалиб ўба турубда, ўз тилларини ва урф-одатларини соқлой олмай, қўл остидаги исловон қавмининг тил ва урф-одатларини олуб, исловонлашдилар. Бу кун «великий рус» отолмоқда ўланлари аввалда ҳам гут ва исловон ва чуд уруғи қавмларидин ҳосил ўлмиш эди.³ Сўнгра великирус қавмина немис, фин ва ғайр қавмлар, хусусан, турк ва тотор, мўғул қавмлари кўб қотишуб⁴, исловонлашмишлардир. Фақат фамилия суратинда кўбисинда бу кунга қадар туркий исмлар ва туркийлик хотиралари соқланмоқдадир.

Қавми ориёнияларнинг борчасина Ориё қавми (Қафкос жинси, Ҳинду Оврўпо қавми, Ҳинду Ғирмон) қавми дейилинмақдадир.⁵

¹ Қора денгизнинг ғарб ва шимол тарафиндин қўйилувчи машҳур жилғалардир. Дунай йўнонча «истир», «туркча туна»; Днистр «турла» отолмишлардир.

² Бу кунда Булгория отоланадир

³ Саловьев.

⁴ Яҳуд ва рўм, фронуслардин ҳам қўшилмишлар оз эмасдир. Аммо энг кўб қўшилғони шул-ўқ турк қавмина мансуб (фин)лар ила турк-тотор, мангул қавмларидир. Шунинг учун Шамсиддин Сохий: «руслардаги тотор, фин ва сойир қавми Турониянинг иловаглашмишлариндин бошиқа бир шай эмасдир» демишдир («Қомус ул алам») Баҳарҳолда, великирус қавми қонина кўб миқдорда турк қавми қони ҳам қотилмишдир.

⁵ Китобдин асл мақсуд қавми Ориёния баъни ўлмадиғиндин ушбу қадар маълумотни етажак кўрдим.

ҚАВМИ ТУРОНИЯ

Авлоди Ёфасдин мўнгул қиёфатли бир одам (муаррихлар қавлинча Турк) қавм ва қабиласи ила Осиё ўргаларинда Иссиқўл¹ ва Олтой тоғлари теграсина келуб йерлашмишдир. Замон кўб ўзуви бирла булар ҳам албатта кўбаймишлар. Табиғий аввалги ўринларина сиғмай турли тарафга сочилурга мажбур ўлмишдирлар. Булар ҳам қавми ориёния каби жуда кўб шўьбаларга бўлиндилар. Қар қоюси бир тарафга келуб йерлашдилар. Ва ё кўчма маъишат этдилар. Қавми турониянинг кўбраги кўчма маъишатли ўлдуқлариндин ойрилувлари, қабилаларга бўлинувлари ҳам жуда тез ўлур эди. Аммо ораларинда бириндин қувватли ва нуфузли хон чиқса яна бирга жийилувлари ҳам жуда тез ўлур эди. Қувватли хоннинг фавти ила яна бўлинур эдилар.

Торих ва илми қиёфат ва илм ас-сина уламосининг тафтиш ва таҳқиқи ила қавми турониядин ушбу қавмлар соноланадир: Хитой — Чин; Ҳиндухитой — Мочин, Тибет, Онном халқлари, Ёпун қавми, Қўриё халқлари, Фин уруғлари, Турк халқи, Тотор ва Мангуллар, Тунгуслар, Бурётлар, Молой уруғлари қутб-шимол тарафиндаги Гипирбури халқлари, Йўқоғир, Ғилок, Ойн, Комчодалш, Чуқут, Қурёк, Нумулус, Искимус, Олйут, Тилингут ва ғайрлар.

Бу илм ила узоқ вақт шуғулланмиш ва яқин ошноланмиш немис уламосиндин онтрupuлуғ Фридрих Муллик қавми Турониядин эллик икки қавм сонайдир. Ушбуида зикр этилмишлардин баъзилари яна кўб қавмга бўлинадилар. Масалан, турк уруғи қавми ўн етти улуг фирқага бўлинмишдир². Ушбу қавмлар борчаси

¹ Ҳозирги Етисув вилоятинда (Семиречинск уластинда), «Иссиқўл» ҳам отоланадир. Олтой тоғлари Иссиқўлга яқин. Хитой чегараси теграларинда улуг ва машҳур тоғлардир.

² Энг эски Хитой, Йўнон, Турк, Эрон, Оврўно, Рус тарихларинда саксондин ортуқ турк қабилалари зикр эдилмишдир.

форсийларнинг Турон отомишлари Туркистон саҳросиндин сочилмиш халқ ўлдуқлари учун қавми Турония отолмишдирлар. Туб ўринлари Олтой тоғлари ўлдиғиндин Олтой қавмлари, халқининг-да кўбрағи Уғир ва ё Уйғур исминдағи қабиладин торолдиғи учун Уғир-Олтой гуруҳи отолмишлардир. Ҳар қоқларининг сиймо ва қиёфатларинда манғул қиёфати ўлдиғиндин Манғул ва ё Манғул равишли қавмлар отолмишдирлар. Турк уруғларининг ҳам борча шўъбаларинда манғул қиёфати очиқ мушоҳада ўлинмишдир. Бошқа қавмлар ила қотишмаган холис турклар хос манғуллардан-да ортиғроқ манғул қиёфатинда тобилмишлардир. Бу сабабдин қавми Турониянинг умумий улуғ отолари Турк жуда манғул қиёфатли ўлувини гумон этмишдирлар. Бунинг учун манғул равишли қавмларнинг борчаси, яъни қавми Турония «Турк уруғи қавмлари» отолмишдирлар.

ХИТОЙ — ЧИН ХАЛҚИ

Қавми ориёнияларда кўрилмиш ҳол қавми Туронийларда ҳам шундайроқ кўрилмишдир, яъни халқ ўрчи ва кўбайув сабабиндин туронийлар ҳам ўринларива сигмамишдирлар. Шўъбалар ўзалари мақсудларива мувофиқ ўрин тобғанчаға қадар ва ё ортлариндин иккинчилари қувудин тўқтағончаға қадар кетар эдилар. Туронийлардин баъзилари ушбу кунларға қадар кўчма маъишат этмақда ўлсаларда, оралариндин қайси бирлари жуда эрта ўлтирма маъишат эда бошламмишдирлар.

Қавми Туронийдин энг аввал Чин — Хитой ва Ёпун халқи шарқ ва жанубий шарқ тарафина

йўналмишлардир. Аввалда Тибет қитъасинда бир неча вақт кечинуб, бир ози шул йерда қолмиш, «Тибет халқи» отолмишлар¹.

Кўбиси яна шарқ тарафига кетиб, Хавонигху (наҳри Асфар) ила Киёнигху (наҳри Азрақ) орасина йерлашмишлардир. Сўнгра Муҳит ёқаларина ва Жазираларга сочилдилар. Хитойлар ўзларини дунёнинг энг эски қавми ҳисоб этадилар. Икки юз минг йил муқаддам боболариндин қолмиш осорлар кўрсатадилар. Ўлтирма ва маданий-маъшат, улум ва маъориф, ҳунар ва саноат жиҳатиндин ростдин ҳам хитойлар энг эски халқлардир. Дунё тириклиги учун ҳожат ҳар нарса хилқи ўлароқ, ўзларинда етуш эди. Илм ва маърифат, ҳунар ва саноат ҳам уларда энг эрта бош кўтармишлардир. Бу сабабдин уларнинг бошқа қавмларга эҳтиёжи тушмай, улар ила ҳеч оролашмай, қотишмай, ўзлари бормай, ўз ичларина бошқаларни юбормай, ўзларигина тириклик этар эдилар. Бу сабабдин эскида маданиятли, маъорифли қавмлар — сомийлара, орийлара уларнинг дунёда борлиқлари ҳам маълум эмас эди, Сўнгроқ борлиқлари билинсада, ихтилотлари оз ўлдиғиндин улар ҳақинда маълумот яна жуда оз эди.

Яна сўнгроқ ихтилот замонлари йетгач ҳоллари билинди, ториҳлари ўқилди. Ота-боболарина жуда муҳаббатли ва улар аҳволини билурга беҳад ҳавасли ўлдуқлариндин, уларда ториҳ ҳам гоят эскидин ёзила келмишдир. Турк уруғи қавмлари ила ҳар вақт қўшниликда ўлуб, улар ила қотишувлари ва торихий воқеалари жуда кўб ўлдиғиндин, улар ториҳ китобларинда бизнинг қавм — туркий ҳақинда ҳам жуда кўб хабарлар ёзилмиш тобилди.

Чинлилар турк уруғлариндин тоторлар ва тукйулар ила қонларини қотишдирдиқлариндин, оралариндин «манғул» исминда қавм ҳосил ўлмишдир². Бу манғуллар бир вақт бутун йер йўзинда ўлан туркий қавмларга қавми ҳоқим ўлароқ қотишуб, оролашмишдилар. Хитойлар сўнг замон-

¹ Тибек халқи бу кунда ҳам хитойлардин оз фарқли, эски дин ва эски маданият ила яшамоқдалар. Хитойнинг бир вилоят мухтазаси хукминда эди. Сўнги вақтларда Онглия ўз нуфузи тахтина олмага қасд ила анча тадбирлар кўрмиш эди. Лекин бу тадбирлар тез кундин натижасиз қалур каби кўринадир: чунки эски хожалари қувват олуб келурлар.

² Фин уламосининг таҳқиқи, бу хусусда бизни машхурнинг хилофини ёзарга мажбур этди.

га қадар соф ва пок хулқли, гадр, хиёнат ва ёлғонсиз, хунар ва маърифатга тиришқоқ, оз ила қаноат этувчи халқдирлар¹.

ХИТОЙЛАРДА МАДАНИЯТ ВА ДИН

Хитойлар жуда эски замонлардин бери Маптриқнинг энг мутамадин ва энг хунарли, маърифли ва энг қувватли халқи эди. Лекин сўнгилари эски замонларга ўта муқаббатли ва эскиликларинда мутаъассиб ва бунинг ила мағрур ўлдиклариндин замонларини ва онинг истадиқларини тонурга тиламадилар. Замон-да бунинг учун уларнинг қулоқларини қотти этуб буради. Ўткун хитойлар тез кундин уйғондилар. Ҳар хусусларини замоннинг тиловина кўра ислоҳ ва тажид этмака киришдилар. Аввалда севири чибин каби ҳур ва ҳақир сонагонларини бу кун ўзларина устоз этдилар. Саломат ва давоми қавмиятлари учун лозим ўлан илмларни ўқимақга қуйилдилар. Бу каби қавмларнинг олдаги кунлари нечук ўлажаги ўзиндин-ўзи маълум. Кўражаклик этмак ҳожат эмас.

Хитойлар аввалда умуман Будда эдилар. Сўнгроқ ислом дини одатдан ташқари тезлик ила ичларинда сочилди. Бу кунда етмиш миллион қадари хитойлар ислом дини ила мушарафдирлар. Ёлғиз Пекинда ўттиз беш масжиди жомеъ бордир. Ҳукумат доираларинда ва олий мансабларда кўбрак мусулмонлардир. Бу санада бир мусулмон Хитой генерали Петербуртта ҳам келмиш эди. Хитой мусулмонларининг истиқболлари хусусинда улуг умидлар берурдай ахбор сўйламиш, миллий ва диний олий фикрлар баён этмишдир. Хитойни неча мартабалар турк қавмлари истило этсаларда, маданий ва маърифатли қавмлар орасинда маданиятсиз ва маърифатсиз қавмлар хоҳ голиб, хоҳ мағлуб ўлсун, яшай олмадигиндин ўзлари хитойлашуб, кўбайув ва кутилувини ва турк қавмининг озайувини ва заифланувини хизматдин бошқа натижаси кўрилмашидир.

¹ Рус ва ёлғун муҳорабаси вақтинда Хитойда узоқ муддат йирумши ва уларни эътибор ила тафтиш этмиш ветиринов П. П. Владимиров хитойларнинг соф дарунлик, адолатли мутаъассиб, меҳмондўст, ионали, таъассубсиз ва гайр хусн-ахлоқлари ҳақинда кўб хабарлар мисдоқлари ила сўйлади. Агарда Владимировнинг салқин қонли, шфрот ва тафритдин холи, тўғри сўзли эдиқуни яқин билмасам, албатта сўйламишлари му-болагага ҳамал этар эдум. Хитойларнинг шундай халқ жанлиги яна жуда кўб таърифлар ила собит ўлди.

Пекин шаҳри хитойларнинг пойтахт шаҳридир. Подшоҳ саройи шаҳар ўртасиндадир. Бунинг айланасин икки қот шаҳар чўлғамишидир. «Ич шаҳар» ва ё «Тотор шаҳри» отолмишинда умуман тоторлар тириклик этадилар. Тиш шаҳарда бошқалари тириклик қиладилар. Подшоҳлари Манжур наслиндин, турк ўғли бўлган бир тотордир¹.

ЕПУН ҚАВМИ

Епун ва ёки Жопун халқи қавми Турониядин бир шўба эдикуни юқоруда кўрмиш эдук. Епунларда муҳожират қонунича Олтой ва Иссиқул теградидин нишоят этуб, шимолий шарқ тарафина кета-кета ҳозирги ўринлари — Муҳит жазирасина қадар йетишмишидирлар. Епун халқи насаби ҳақинда турли фикрлар ва мулоҳазалар кўб ўлса-да, асл дурусти будир: Чин-Турк, монжу, — мангул, ойин каби Туроний қабилаларнинг ихтилотиндин ҳосил ўлмиш бир қавмдир. Милоддин аввал олти юз олти йилларга қадарги ҳоллари очиқ маълум эмас эса-да, аммо шул вақтлардин эътиборан мунтазам тарихлари бошланадир. Милоддин аввалги 585 санада бутун Епуния бир давлати мустақила суратина кируб, миқодулар давлати тоъсис этилмишидир. Минг олти юз йилдин берли Чин-Хитой маданиятина тобё ўлиб, улум ва маъориф ва ёзувлари ва бошқа урф-одатларни Чиндин олмиш эди. Чингизхон ўғлининг ўғли Қабулой хоқон Чин-хитойни олгондин сўнгра тўрт минг сафина ила Епунияга аскар юбормиш эди. Лекин Епун ҳокимларининг тадбири ва бир қувватли йелнинг ёрдами ила Қабулой хоқон тасарруфина кирмай қолдилар. Оврўпо эса Епуниянинг дунёда борлиқини машҳур сайёҳ Морқу Пулунинг² Епунияга саёҳатиндин сўнгина (ўн учинчи қарн милодийда) билди.

¹ Бу китобда ёзорга тиладигимиз Ёлғиз қавми Туркий аҳоли эди. Қавми Туронийнинг бошқа уруғлари ҳақинда сўз узайтмайжак эдук. Шундай бўлсада тарихимизда ҳар вақт муносабати ўлдигиндин хитойларни бироз зикр этдугимиз каби Епунларга ҳам бир назар этуб, қонимизда ўртоқлиқлари ўлдигиндин финларни ҳам бир оз баён этажакмиз.

² Морқу Пулу (Марко Поло) 1252 сана милодияда туғилиб, 1323 да вафот этилмишидир. Тижорат учун Чинга қадар боруб, Қабулой хон хизматинда 17 йил турмишидир. Ул вақтга қадар, оврўполикларга мажҳул қолмиш Тотористон, Чин, Хинд Чини ва Епуния мамлакатларинда саёҳат этуб, машҳур саёҳатномасини ёзмишидир.

ЕПУНЛАРДА МАДАНИЯТ

Епун халқи хитойлар каби эскидин маданий, гъни улум ва маъориф, ҳунар ва санойиъ савдо ва тижорат ила машғул қавмлар эди. Бунинг ила баробар хитойлар каби ота ва боболарина ва уларнинг урф-одатларина ва маъорифларина жуда муҳаббатли эдилар. Бу сабабдин замон ва аҳвол иқтисо этмиш шийлардин ортиқ ота ва боболари тариқларина эътино этилур эди. Епунияда урф ва одат кўбрак вақт бир тарада эскича борса-да, замон ва оила теграларидаги аҳвол бир тарзда бормас, балки ҳар йерда кўрилгани каби ҳамон олишинуру эди. Аввалда Епуниянинг дунёда борлиқини ҳам билмаган оврўполилар ва омриқолилар улум ва маъориф соёсинда 1853 санаи милодия теграларинда душманлариндин ҳимоя ва уларга хайрихоҳлик этмоқ учун¹ Епунияга келуб йетдилар.

Бу восита ила замон епунлардин кўбисининг кўзини очдирди.

Епун қавмининг саломат ва саъодатлари учун не нарсалар керак эдуқини қулоқларина ўқуди. Табиъий маданиятларини замон тиловина кўра ёнғартмиш ҳар вақмда кўрилдиги ҳол буларда ҳам кўрилди. Тинчлик ва саъодатни борчаси истадилар. Лекин турли йўлдин изладир: баъзилари тинчлик ва саъодатни ёлғиз ота-бобо расминин ва улумини муҳофазада кўрдилар; баъзилари замон ва аҳвол истадикларини яхши тонуб, лузумина кўра ёроқланувда ва қуролланувда кўрдилар. Бу икки фикр орасинда мужодилат ва низоъ узоқ муддат давом этди. Аммо сўнгғиларининг сабот ва сабр, иш кўра билмаклари соёсинда афкор умумият булар тарафина ўтди. Сўнгра Оврўпо ва омриқолуларнинг ҳимоя ва хайрихоҳлиқлари недин иборат эканлиги ҳам очиқ билина бошлади. Дунёииз ҳам бир фароғат ва истироҳат майдони эмас, балки эски-эскидин қавмларнинг бири иккинчилари устина чиқор учун низоъ ва ғалва этишмак; ҳужум ва муқотала қилишмак майдони эдуки епунлар қошинда таҳқиқ этилди. Улар ҳам ўзаро битмас-туганмас ихтилоф ва низоъларга оз эътино эта бошлаб, тинчлик ва саъодат йўлини буюкроқ тиришуб излай бошладилар. Тобдилар ҳам. Лекин ота-бобо йўлинда саботдағина эмас, ё эса Оврўпо мудаларина али ал-аъме

¹ Оврўпо халқи Осий мамаликина оёқ босдиқларинда ҳар вақт ушбу шият ила келдиқларини эълон ва тақдир ила Осий соф дарунларини шионтитарлар эди.

тақлидда ва ота-бобо тариқиндин бутунлай чиқуб битмақда ҳам эмас, балки устларина келган ва келажак душманларнинг кўнгиллариндаги ва қўллариндаги қуроолларини гоаят диққат ила тафтиш этуб, муқобала болмисол қондасинча онинг ила қуроолланмоқда деб тобдилар. Аммо ўз афродли халқга кўб афродли душман оёқ остинда эзилувдин қутилмақ учун бу қурооллар душманлар нақиндин кўб яхши ва қувватли ўлмаси шарт эдикини қатъо ва жазмо билдилар. Ёпунлар бу йўлда бор ижтиҳодларини сарф этдилар. Интилишлари бўнға кетмади, йигирма-ўттиз йил ичинда кичик Ёпунияни Оврўпонинг энг мутамадин мамолики сирасина киритдилар. Бу сабабдин ҳозирги кунимизда Ёпуния Оврўпонинг энг қувватли мамлакатлари қаторасина кирмишдир.

ЁПУНЛАРДА АҲЛОҚ, УРФ ВА ОДАТ ВА МАЪОРИФ

Ёпун халқи умуман соф дарун, пок хулқлидирлар. Гадр, хиёнат ва ўғрилиқ қилмас, ёлгон сўйламас, жабр ва зулм ва жиноят этмас, ичкилик ичмас, тез аччиғланмас. Не қадар аччиғлантирилсада фоҳиш ва ўсол сўзлар ила сўкинмас. Ҳеч кимдин истеҳзо этуб кулмас. Илм ва ё мол ва ё хусн ила асло кибр этмас ва тафоҳур қилмас. Бўш қустаришлар ила шуғулланмас, хирс ва қавмсизлик қилмас. Ўшондоқ мол исроф этмас, фойдасиз ва маънисиз мудаларга алданмас. Ҳар ким ила хуш ва биродарона муомала этар. Шундай бўлсада соқлиқни қўлиндин бера қолмас, яъни бошқалардин ўзини олдатмас. Оз ила қаноат этар. Ишға жуда тиришқоқ, илм ва маърифатга чамасиз ижтиҳодли, ҳунар ва санойиъга гоаят ҳавасли халқидирлар.

Ёпунларда шоён таҳсин ва имтисол яна бир-икки иш бордирки: аввола илм в маъориф, ҳунар ва санойиъ бобинда ота-бобо расми ила қаноат этмадиклари ҳолда, уларга асло тил тегурмаслар. «Замонлари бу ила ўлмиш, қувваи фикратлари ҳам шул миқдор ўлмиш», дейурлар. Билъакс, Ёпун қавминин ваҳшатдин бадавиятга, бадавиятдин маданиятга¹ чиқардиқлари учун аслофларина — ота-

¹ Одам балаларининг ҳайвон аҳли осрамай, экун экмай, овламоқ, болиқ тутмоқ билангина умр кечирувина «ваҳшат ҳоли» дейиладир. Фойдали ҳайвонларни ўзига ўргатиб, умр кечирувина «бадавият ҳоли» дейиладир. Экун экуб илм ва маъориф, ҳунар ва санойиъ ила умр кечирувина «маданият ҳоли» дейиладир.

оналарина ташаккур айтуб, раҳмат ўқурлар, уларни таъзим ва ҳурмат ила ёд этарлар. Иккинчи, Оврўподин фойдали ва зарур илмлар ва ҳунарлар ўрганганлари ҳолда зарарли ва керакмас урф ва одатларни асло қабул этмаишлар.

Оврўпонинг исроф ва сафоҳати шу ила турсун, фойдасиз урф ва одат ва мудаларини бу ила ичларина асло киритмаишлар. Зарурат довий ўлмадиқда ота-бобо урфини ва миллий одатларини олишдирмаишлар. Лундин ва Пориж пруфиссурларина маъодал бир ёпун пруфиссурининг маъишат ва тириклик равиши, эски ва оз маърифатли ўрта ҳолли бир ёпундин фарқли эмасдир. Ўшандоқ маъорифда Лундин ва Берлин истудентларина баробар бир ёпун истудентининг сиймо ва қиёфат ва кийуми солум ва тириклик равиши куч ҳол ила ўқий — ёза билатурғон бир ёпун ёшиндин фарқли эмас. Университетларда олий фанлардин дарс берилур. Аммо пруфиссурлар ҳам истудентлар оронли, лекин пок, миллий кийум ва қиёфатда, миллий расм узра пок эдинларга тизилинуб ўтирдиқлари ҳолда дарс берулар. Фақир истудентлар, миллий кийумлар қатори, ўзлари учун миллий равишда ош ҳам ҳозирларлар.

Ёпунияда фақирлик маъорифдин, ҳатто, университетдин ҳам монёв эмасдир. Маъориф бобинда дунёнинг ҳеч йеринда кўрилмаиш ҳол Ёпунияда кўрилур. Истудент — кучер, истудент извозчи, истудент лакей, истудент пувур, истудент подишчик — бошқа йерда бўлмас. Ёпунияда эса бўлинур¹. Булар учун хизматдин бўш вақтларина тўғри келтуруб, университетларда эрта ва кечаларда махсус дарс вақти ўлур. Энди бу равишда ўлғон қавмининг истиқболлари — олдағи кунлари нечук ўлажағи ўзиндин ўзи маълум, баён ҳожат эмас.

¹ Булар зан ва тахмин, ё ундан-мундан эшитилмиш муболагали, ишончсиз хабарлардир. Балки болзот ўзлари Ёпунияга саёҳат этуб, ўз кўзлари ила кўриб ёзмиш ҳақиқат ҳаваслиси Оврўпо ва рус сайёҳлари қаламлариндин кўчирилмишдир. Нима ҳоллар ўлсун, менинг йўқоридағи Ёпун аҳолини ёдиқимдин уч йил сўнг ўзимиздин йетишимши сайёҳ А. Нброҳим афанди бу йил Ёпунияга саёҳат этуб, менинг ёдиқларимни тобайийв этмақда ва «баён ал-ҳақ» жаридаси воситаси ила олама нашр айламақдадир.

ЁПУНИЯДА ДИН

Ёпунияда эскидин берли будда дини умумий диндир. Будда дини аввалда бизга исми маълум ўлмайин бир мурсал пайгамбар дини ўлиб-да, Мусо, Исо алайҳимма асалом динлари каби охирдин таҳриф этилмиш бир дини илоҳи ўлмиши мазнундир. Будда дини дин ва эътиқод бобинда инсонларга тамом ҳуррият ва мусовот бердиги ҳолда тасфия ва таҳзиби ахлоқ бўлганида жуда гўзал насиҳатлар этар, ислом динина мушобиҳроқ бир диндир. Эътиқод ва илм бобинда баъзи бир хилофи ҳақиқат ишлар албатта охирдин муҳарифлар тарафиндин ал-хоқ этилмишидир. Ёпунларда бу кундаги дин ҳам тамом ҳурриятдир. Ёпунлар дин хусусинда Оврўпо халқининг тамом аксинча — тескарисинчадир. Оврўпода улум ва маъориф тараққий этдиги нисбатинда динсизлик ҳам шул қадар ортур, ёпунларда эса рольакс улум ва махориф тараққий этдиги нисбатинда ҳақ динга майл ва муҳаббат ҳам шул қадар ортадир. Ҳақ дин қайси дин? Буни тафтиш ва таҳқиқи учун расмий суратда махсус комиссия таъйин этилмишидир. Ҳар дин арбоби махсус одамлар кўндирмишидирлар. Аниқланишига биноан, ёпунларнинг ислом динина майллари қувватлидир. Агар Будда динидин бошқа динга кўчажак эсалар албатта ислом динина кўчажақлардир.

ТУРК ВА ЁПУН МУНОСАБАТИ

Усмонли қардошларимиздин баъзи муҳаррирларнинг усмонли туркларинда мумтоз бир хайсат кўрдиклариндинми ё эса, Оврўпо халқининг «Понтуркизм» (Иттиҳод Туркия) ила иттиҳом этувлариндин хавф этубми ва ё ғайр бир сабабдинми, бошқа туркий қавмлар ҳақинда жуда эътиборсизлик ила ёздиқларини маъалтоъассуф кўрамиз, Туркийларнинг усмонлилар ила қариндошлик муносабатининг баёни шу ила турсун, «Турк» исмини бу ила кўб туркий-

лар ила ўртоқлашгилари келмай, кўб туркий қавмларни «Ақвом тотория» тасмня этубдирлар.

Қойи боболари ила тамом бир даражада ўлан бадавий туркийлар ҳақинда «Ақвом ваҳшия» иборасини қўллайдилар. Баъзан бу кунда туркий тил ила сўзлашиб, ўзларини турк тониғонларни, торих забт этилина бошлағондин берли Туркистон саҳроларинда нишоъат этуб, шунда ёшамоқларини, гўё ҳақсиз «турк» отолмишлар эмиш каби кўрсатмакдадирлар. Ушандоқ мажруҳ қулларга тамсил этуб ёпунларни ҳам денгиз ороллариндин келма бир қавм каби кўрсатуб, тилларини ҳам албатта Турониядин чиқармоқға азорланурлар. Билъакс таҳқиқдин бошқа ҳеч бир қасдни, фан масовили орасина қотишдирмагон, қаламларини ҳеч кимнинг кайфиятина ияртмаган, солқун қонли немис уламоси узоқ тафтиш ва таҳқиқ сўнгғида Ёпун ила Турк қавмларининг бири бирина қариндош эдукларини, тиллари ҳам турк-тотор тилина мансуб эдукларини исбот этмишдирлар. Биз бу ҳақда ўз тарафимиздин сўз айтмай, муҳокамани қориларимизга қолдирамиз. Фақат истишеҳод учун, жумладин бири ўлароқ, бир немис хатини тахт алхат ёзамиз. «Берлинэр тоғиблот»нинг Истанбул мухбири макубларининг бирида ёзодир:

«Ақсо Шарқ воқеаларинда турклар ёпунлар тарафина ҳисни таважжуҳ этадилар. Бу ҳисни таважжуҳнинг сиёсий сабабиндин бошқа яна бир сабаби бордир. Бу эса турклардин бало шуур ўлса ҳам, лекин жуда терандир. Яъни бу ҳисни таважжуҳнинг сабаби бу икки қавмни биридин бирина боғлағон қариндошлик алоқасидир, қайсидирким, ушбу қариндошлик алоқасини ўн йил муқаддам Мунхен¹ (Боварияда) пруфиссури Ноумон кўрсатмиш эди. Пруфиссур Ноумоннинг фикри албатта жуда эътиборлидир, чунки ул Ёпунияни катта диққат ила тафтиш қилмиш, ҳолларина жуда чуқур итлоъ қилмишдир. Ёпунияда узоқ муддат фиулуғический институтнинг мудури (директури) ўлмишдир. Бунинг сўнгғинда Яқин Шарқ (Туркия) ила ҳам жуда тафсил ила дуруст ошноланмишдир. Устдин қарағанда бутунлай бошқа кўрилган бу икки қавм, кўб хусусларда бири бирина мушобиҳ кўрилмиш, қариндошликлари ҳам шубҳасиз тобилмиш.

Борчасиндин аввал Ноумон тилларини кўрсатадир. Турк ва Ёпун тиллари умумий равишларина қарағанда

¹ Мюнхен

турк-тотор тилларина мансубдир. Бу икки тил калима ва жумлалар ташкилиндагина эмас, балки адо равишларинда ва калима сифатларинда бири бирини жуда ўхшашлидирлар. Бу ўхшашлилик шул қадарки Ноумон ўзининг Онотўли сафаринда туркча айтилмиш саволларга ёпунча жавоб бермишдир. Кўб хусусларда гарчи луғатлари бутунлай бошқа ўлсалар-да, мазмунида бу тилларнинг қариндошлиги ҳамонда маълумдир: шу илаки, ҳар икки тил «тамоку тортмоқ» мазмунини «тамоку ичмак» таъбир этадилар. Бундин сўнг Ноуман бу икки қавмнинг қавми-ятларинда, урф ва одатларинда кўб мушобиҳ борлиқини кўрсатадир: ҳар икки қавм халқи табиий дипломотдирлар. Туркларни биз бу тарафдин кўпдан тониймиз. Аммо ҳозир биз ёпунларда ҳам бу табиъат борлиқини эътироф этишга мажбур ўламиз. Ҳар икки қавм туғмишлариндин аскарий-дирлар, яъни жанговар. Бу икки қавмнинг бири бирини ўхшашлиқи масканларинда, маъишат равишларинда ва бошқа жуда кўп урф ва одатларинда кўриладир. Ноуман ўз асаринда истиҳшод учун буларни жуда гўзал исбот эт-гувчи кўб мисдоқлар кетурадир. Ноумон асаринда бунга ҳам диққат этадирки: турк ила ёпунлар Оврўпо мадани-ятини ҳар иккаласи бир нуқтаи назардин қарайдилар: Оврўпонинг урф ва одат, турмуш ва йўрмиш мудаларини бутунлай керакмасга ва улар учун фойдали эмас сонай-дилар. Ёпунлар Оврўпо улум ва маъорифини жуда улуг равишда олдиқлари ҳолда маъишат русумлари ҳақинда ўлан нуқтаи назарларини бу кунга қадар олғанлари йўқдир (яъни, Оврўпонинг йўриш-туриш ҳақиндаги муда-ларини ҳамонда қабул қилмайдилар). «Берлинер тоғиблот»нинг бу мақоласини «Петербургская ведомости» газетаси ҳам 1904 йил 16 июнда нашр қилмиш эди.

ФИН ҚАВМИ

Қавми Турониянинг улуғ шўбаларининг ва холис Турк қавмина энг яқинларининг бири «Фин» қавмидир. Булар «Ўғир — Олтой» ва «Ўрол — Олтой» ва «Турку — Фин» қавмлари отолмишдирлар, Бунинг сабаби, аввалги ўринлари Олтой¹ тоғлари ўлиб, қавмининг ҳам кўброғи эскида «Ўғир» отолмиш турк ила финдин қотиш бир халқ ўлдигининг «Ўғир — Олтой» қавми отолмишди. Кўброғи Ўрол тоғлари² теграсинда йерлашдиқларининг ва бошқа тарафга кетмишларидин аввал, узоқ муддат Ўрол теграсинда кечунуб, сўнгра бошқа тарафларга сочилдиқларининг «Ўрол — Олтой» қавми отолмишдирлар. Бу қавмлардин немисларга аввал маълум ўланлари созлиқларда тириклик этувчилари ўлдигининг немислар созлиқда тириклик этувчи маънисинда ўлан «Фин» исми ила отолмишдирлар. Бу қавм жуда эскидин турк уруғларининг бир шўба ўлуб, шул замонлардин сўнги замонларга қадар холис турк қавми ила ҳар вақт қўшниликда ва улар ила жуда қотишув ва оролашувда ўлмишдирлар. Ҳатто, шул қадар оролашмишларки, ороларининг қавмлар туғмиш. Ўл қавмларни «фин» қавмина ҳам, «турк» қавмина ҳам нисбат этиш мумкин ўлмиш. Бунинг учун фин халқи «Турк — Фин» қавми ҳам отолмишди.³

¹ «Олтой» қалмаси баъзилари қавлинча «Олтун тоғ» муҳрафидур. Аммо сўнгилар «Олтун тоғ» эмас, балки ул тегра турклари луғатинча «Улуғ ўрмон» маънисинда ўлан «Ол тойго» муҳрафи ўлувини гумон этадилар.

² Урол тоғлари Осиё ила Оврупо қитъаларини ойирур, шимолдин жанубга тўғри узоймиш тош тоғларидир. Урол лафзи туркийдир, «фута» ва «белбо» маънисинда, «урамоқ»дин муштақ.

³ Ибн Холдун филларни турк қавмидин дейдур. Финлар орасинда турк тилинда достонлари борлиқини хикоя қилади. Ибн Холдун сўзини сўнги тафтишлар ҳам таъйид этади.

Йўнонийлар финларни ислованлар ила баробар қўб вақт буларнинг қавм ҳокимлари ўлмиш турки қавм исми ила «Искит» отодиклари каби, шул-уқ қонун ила араблар ҳам финларни «Сақлоб» отомиш эдилар. Ислованлар эса финларни умуман «Чуд» отодилар. Аммо финлар ўзларини «Сумолойин», «Суоми», «Монсо», «Мори» каби турли исмлар ила отомишлар эди. Бу замонамизда жуғрофийун ва муаррихлар уларни ёлғиз «Фин» исми илагина йўритадилар.

ФИН ҚАВМИ ШУЪБАЛАРИ

Фин қавми жуда эски замондин Олтойдин мағриб ва шимолий мағриб тарафларина сочилдилар. Туркистон саҳролари шимолина, Сибирйёга, Иртиш ва Ўб, Енисей сувлари тубон тарафларина, Ўрол тоғлари теграсина ва онинг шимолий мағриб тарафларина, Оврўпо шимол шарқия ва шимолина, Болтиқ шимолиндин Шветсия, Норвегиё, Дониё ва Муҳит жазираларина қадар, Болтиқ жанубиндин Двина наҳри теграларина, Вулго бошларина, Масков, Ўқо суви, Зуя, Вулго¹, Қомо, Вётко, Уфа наҳрлари теграларина сочилмишдилар.

Торихларда исми кўрилган ва бу вақтга қадар саломат тириклик этмакда ўлан фин қавмлари ушбудилар: «Қомосин», «Тубо», «Қут», «Орин», «Осон» ва ғайрлар. Олтой шимолларинда «Сомуид» Турхон, Енисей, Ўб сувлари тубонинда² ва Шимол денгизи бўйларинда «Усток» Исток, «Вогул» Енисей, Иртиш ва Ўб (сомуидлардин жанубгароқ) ва Ўрол тоғлари теграларинда ва онинг бир оз ғарб тарафинда Бирюзовский устоклари (Йўғро) деб ҳам отоланадир.³

¹ Сомуидларнинг «булғор»ларга жуда мушобих эдуқлари таҳқиқ этилмишдир.

² Вулго наҳри энг эски торихларда «Ро», ислом торихларинда «Этил» отолмишдир. Қомо — Чулмон, Вётко — Нукра, Уфо — Оқ Этил тасмия этилмишлар.

³ Қирғизлар бошқирларни ҳам «Ишток» (Исток демак қирғизлар қўб вақт «син» ила «шин» ҳарфини бири ўрнина иккинчисини олишидируб истеъмол этадилар) отомишдилар. Ҳам эскида истоклар ва бошқирлар «Вогул» ва «Исток» қавмларини «Ўғир» отомишдилар. Рус сайёҳи Путонин Мангулияда «Йўғро» исминда эски «Ўғур» қавми аҳфодини тобмишдир. «Вогул» ва «Йўғро» қавмларининг сиймо ва қибрат жиҳатиндин «Турк-Мангул» қавмина, тил жиҳатиндин «Ўғир-Хунгар-Венгир» қавмина яқин мушобихлари таҳқиқ этилмишдир. «Вогул» руслар бермиш исмдир. Аммо улар ўзларини «Монзоғқа, Монсо ва Суоми» тасмия этадилар.

Печура, Урол тоғлари гарбий шималинда Печура наҳри буйинда, «Зерон» Урол тоғлари магрибинда, Қомо бошларинда, Бёрми — Урол тоғлари ила Қомо бошлари оросинда, Лоплон — Оврүпо шималинда, денгиз буйинларинда, «Ем» финландияда, «Лев» Левуянада, «Чуд» Лодуга кўли шарқинда, Эст — Эстунияда, Норво — Норвода, Вастбели Узбирда, Миростуфда, Масков йилгаси шарқинда¹ Вутток (Ор) Бсирман², Вётко эдилм теграсинда, Чирмиш, Мирохалқининг жануб шарқинда Уфо, Вётко эдилм теграсинда, Чирмиш, Мирохалқининг жануб шарқинда Уфо, Вётко, Вулго сувлари теграсинда, Мурум Уфо наҳри тубон теграларинда, Мишчор Уқо наҳри буйларинда³ (ҳозирги хон Кирмон шаҳри ушбу қавмга нисбат ила аввалда Мишчор шаҳри отолмиш эди), Чувош, Муқши, Мурдво, Сури, Зуя, Вулго сувлари теграсинда (арабларнинг «бартос» деген қавмлар ушбулардир).

Оврүпога қавми ориёналар келмасдин илгари онда тиреклик этмиш ўлан Ибр ва Босиқ каби Туроний қавмлар ушбу Фин уруғиндин ўлувлари гумон этилади⁴. Бу халқлардин баъзилари «Вест», «Миро», «Мурум», «Қойбол», «Кут» ва ғайрлар қавмиятларини соқлай олмай, ислованлашуб, руслар ичинда йўғолмишдилар. Баъзилари

¹ Вулго йўқорусинда ўлан Ростуф шаҳри Фин-Мироларнинг эди 9-аср милодий ўрталарина қадаб Фин қавми ила ислован қавмлари орасинда чек Масков йилгаси эди. Масков губернасинда «Мирский» отолмиш суе шаксиз ушбу Мир финлари йериндин оқодир эди. Великирус қавми ислован ила ушбу ислованлашмиш финларнинг бирга жийдулушиндин ҳосил ўлди (Соловйф).

² Ор (Вутток)лар булгорлар ила жуда яқин оролашмишлар эди ҳатто эски булгорларнинг бир қавмаси «Ор» калимасининг туркча масрифи ўлмиш «Орча» исми ила отолмиш эди. Ва бунинг устина Вётко губернасинда ўлан орлардин бир фирқа бсирманлар («мусулмон» муҳрафи) ўзларини эски Булгор қавми аҳфоди ҳисоб этидилар.

³ Бу қавмлар исми энг аввал рус тарихларинда фатхали «ми» сўгинда фатхали «ишч» баъзи вақт ж ҳарфи ила Мишчор ва Мажор суратинда ёзилмишдилар. «Шича» ҳарфи фин ва турк тилларинда ўлмадигиндин аввалда бу сўзлар албатта ё эса ёлғиз «ишч» ила Мишор ва ё эса ёлғиз «ч» ила Мажор айтилмишдилар. Уқо теграларинда ва жанубинда, Вулгонинг гарб ва шарқларинда, сиймо ва маъшиятларинда бир оз финларнинг асари кўрилмиш туркий қавмлар Мишор отолмишдилар. Мажор ва Мажор исмлари ҳозирда фин ва турклар оросинда эшитилмайди. Англашувина биноан, булар Мажор ва Мозор суратларина дундирилмишдилар. Қозон теграсинда ушбу Мажор ва Мозор исми ила отолмиш мусулмон овул (қарйа)лари ҳам бордир.

⁴ Фин қавми ҳозирги Русия шималинда жуда кўб йернинг, ҳамда Шветсия, Норвегия ва Дунайнинг тарихга маълум ўлан энг эски халқларидир.

бу кунга қадар саломат ўлсалар-да, лекин борчасини ис-
лованлашдирмақ учун улугъ тадбирлар этилмишдир.

ФИН ҚАВМИНИНГ ТИЛ ВА ҚИЁФАТЛАРИ

Борча фин уруғи халқининг тиллари ва қиёфатлари бири бирина жуда яқиндир. Туркий тилга ҳам яқин ва муносабатли эдукини илми ассино уламози таҳқиқ этмиш-
дирлар. Ва ҳар қайси тоифасини қиёфат илми уламолари «Турк — Манғул» қиёфати мушоҳада этмишлардир. Ҳаво ва иқлим сўнгроқ гарчи қиёфатларини кўб ўзгартса-да, лекин асл сиймолари ҳамонда саломат қолмишдир. Оро-
ларинда баъзилари, масалан, «Воғул»лар қиёфат жиҳатиндин манғул қавмина, «сомуид»лар ҳам булғор туркларинга жуда ўхшовли тобилдиги каби, чувошлар ҳам тил жиҳатиндин уларга жуда яқин кўрилмишдир¹.

ФИН ҚАВМИНИНГ ТИРИКЛИК РАВИШИ

Фин уруғиндин тириклик босқичларининг ҳар қойусин-
да қавмлар бордир: вақшат ҳолинда, ов овламоқ, болиқ тутмоқ ила тириклик этувчилари бор, «Сомуид», «Лоплон» кабилар. Ҳайвон асрамоқ ила кўчма маъишат этувчилари бор — «устоклар», «Қомисинлар» каби. Эскин қарйаларда эгун эгув ила тириклик этувчилари бор: Чирмиш ва Чувош кабилар.

Маданият, илм ва маъориф йўлига кирмишлари бор: «эстлар» кабилар. Маданият, илм ва маъорифда, ҳунар ва санойида кўб тараққий этуб, бу кунда руслардин ҳам йўқори даражада ҳисоб этилмишлари ҳам бор: Финландия-
даги финлар каби. Булар жуда эскидин ҳунар билмиш-
лардир. Искондинавиё тарихларинда финлар темирчилик санобати ила машҳур эдилар, дейилмишдир. Шветсия, Норвегида жуда эски замондин берли Фин қиличи моқтовли ўлмиш. Финландия финлари замонларини ва ойланаларини чулғоб олгон ҳолларни жуда вақтли ўлмаса-

¹ Чувош тили озгина финлашмиш, ё эса финлиги оз қолмиш туркий тилдир. Эски рус тарихларинда чувошлар тотор ҳисоб этилишуб, бошқа тоторлардин имтиёз учун «Чувош — Тотор» аталмишлардир. Аммо чувошлар тотоларни ҳам «Чувош» тасмий атадилар.

да, шундай бўлса-да, жуда сўнгга ҳам қолмай тонумишдирлар. Қувватли ёт қавмлар оросинда заиф ва замонина кўра зарур илмлардин маҳрум қолгон қавмларнинг оқибатлари на ўлажагина кўз йеткурмишдирлар. Фурсат қочирмай, қавмларни ҳалокликдин қутқорувчи асбобларга нақ ёбишмишдирлар. Ичлариндин фин ва турк қавмлари аҳволини яқин тафтиш этуб ёзмиш ва кўб ҳақиқатлар кашф этуб, ўзини бутун дунёга тонитмиш Кострин каби олимлар ҳам чиқмиш¹.

ФИН ХАЛҚИНИНГ УРФ ВА ОДАТ ВА ХУЛҚЛАРИ

Фин халқи умуман ҳеч кимнинг мулки ўлмагон мавжудотқа ўз кучи ва хизматини қўшув ила тириклик этувни ихтиёр этмаишдирлар. Тириклик учун оз нарсага қаноат этуб, зарур ва ҳожати аслиҳадин бошқа ҳеч нарсага кўнгул қўймаишдирлар. Зийнат, такалуф, улугланув, исроф, сафоҳат каби ишлар уларнинг хотирасига ҳам келмаишдир. Бошқаларнинг жонина қасд қилмоқ қайда, йўз сувина, молина ва ҳақина қоғилмоқ ҳам уларда ҳеч ўлмаишдир. Уғрилик, хиёнат, ёлгон, зулм каби ахлоқсизликларнинг не эканлигини ҳам билмаишдирлар. Бу халқ, бу қавмларнинг кўпчилиги, хусусан, бошқа қавмлар ила қотишмагонлари ҳам бу кунларда бордир. Фин халқи ўзиндин ғайри ҳеч кимга хожа ва бўйурғувчи ўлмоға ва бошқаларни ўзина хизмат этдирувға ва бўй сўндурувға ҳавасли ўлмаишдир. Бу сабабдин улар ичиндин ҳеч вақт қувватли ҳокимлар, ўзига жуда кўб халқни бўй сўндурғувчи хонлар чиқмаишдир. Ички ишларинда унга эҳтиёжлари ҳам йўқтур. Балки ҳар овул ўз қортлари яхши кенгаши ила куч ва қувват истёмолига ҳожат тушмай бошқарулмишдир. Бошқаларнинг молина ва йерларина кўзлари тушмаиш ва кўнгилари қизиқмаишдир. Бунинг учун улар ҳеч қавмға суғиш очмаишлар ва ҳеч кимнинг устина йўримаишлардир². Балки ўзлари ҳар тарафдин қисилмишлардир: Шветсия, Норвегиё ва Дониё ҳам Ғирмон уруғи халқлар, ғутлар, нурмонлар, ворёклар, Бол-

¹ Кострин 1847 санаварда Сибириёда фин ва турк қавмлари оросинда савҳат этуб, уларнинг аҳволларини жуда яқин тафтиш этуб, ул замонға қадар маълум ўлмагон кўб янги ҳақиқатлар кашф этмишдир.

² Бу ёзилмишлар «Фин» қавмина шоирона бир мадҳ эмасдир, балки торих ва этнография уламосининг таҳқиқиндин ва баъзан ўз тафтишмишдин ҳосил ўлмиш бир ҳақиқатдир. Бу ҳақда жуда марғуб маълумот кўб эсада татвиҳдин хавф этилминароқ ёзилмади.

тиқ жанубинда ислованлар, руслар, немислар йерларини олуб, ораларина кируб, ўринлашқонлардир. Жануб тарафиндин ҳам уруғдошлари — турклар буларга оролашуб йерлашгандирлар. Лекин булар фин қавмининг қавмиятларини бутунлай йўғотолмай, балки улар ила қотишуб, фин қавмига ҳам, турк қавмига ҳам нисбат этилинуврга ёроқли қавмлар туғдирмишдирлар.

ФИН ҚАВМИНИНГ ДИНЛАРИ

Фин уруғлари аввалда Ҳинд дин қадималарина мушобиқ Мажус динида ўлмишдирлар. Холиқ хайрдин иборат бир мавъисар (Яму) борлиқни эътиқод ила ундан ҳар турли мақосидларини суромишдирлар. Холиқ шардин иборат каромат исминда яна бир мавъисар борлиқни эътиқод этуб, унинг шариндин истеъоза ва они ризо этмака лузум кўрмишдирлар. Аждодимиз ўлан Қомо булғорлари атрофларинда ўлан мажус қавмларни ислом дини ила мушарраф этмака ижтиҳод этсалар-да, Оврўпо қавмина (Ворёг, рус ва ислованларга) баъзи урф-одатларина ва ё мақсадларина хилоф ўлдиғиндин, қабул этдира олмамишдирлар. Аммо Осиё (Туроний) қавмларининг табиъатларина, урф ва одатларина ислом дини қадар муносиб ва мувофиқ дин улмадигиндин, финлар исломиятни жуда осон қабул айламакда эдилар¹. Лекин аждодимиз булғорийларнинг бошина бири ортиндин бири билак солмиш — Ворёк, тотор, рус тарафиндин кела турмиш офатлар сабабиндин бу ишларини охирина қадар бордира олмашмишдирлар. Бунинг учун финларда исломият лойиқинча русух эта олмай, аввало оз-оз мажусиятларина қайтиб, сўнгра рус истилоси сўнғинда улар христёнлиқга даъват этилдилар ҳам улардин кўбиси расмон христийён ҳисоб этилмоқдадирлар. Сўнги замонларда уларни христийёнлашдирмоқ ва исташи ила руслашдирмоқ мақсади сиёсийи учун жуда улуг иж-

¹ Булғор атрофиндаги финларда «Аллоҳ» лафзини айтмоқ, «Бисмиллоҳ» демак, жумъа кунларини байрам этмак, хинзир ва хамрдин сақланмоқ, болаларини мусулмон исмлари ила отомоқ исломиятлариндин қалмиш ишлардир. Туркча ва чувощча тиллар қотишдируб ёзилмиш қабр тошлари ҳам кўбдир. Вётко губерносиди фин-ор қавминдин бир тоифа мусулмон мухрафи ўлан «бсирман» исмини бу кунда ҳам сақламоқдадирлар. Улар ўзларини бурунги булғор халқининг бақияси ҳисоб этадилар.

тиҳод ва тадбирлар қилинмиш эди¹. Лекин кутилган қадар фойда этилмадикиндан, бу тадбирларни келажакда ҳам давом қилинурига қарор берилди.

ТУРК УРУҒЛАРИ

Қавми Турониянинг борчасининг аввалги ўринлари Ис-сиқўл ва Олтой тоғлари эдукини йўқорида кўрмиш эдук. Буларнинг кўписи Осиёнинг ҳар тарафига ва жазирала-рина ва Оврўпога кўчдилар ва сочилдилар.

Турк уруғлари қавми Турониянинг қабилабоши ва жуда эски ва улуг шўъбасидир. Булар ҳам табиий эски ўринларина Иссиқўл ва Олтой теграларина сиғмай жуда кўб уруғларга бўлинуб, турли тарафга сочилдилар. Чегн: шарқий шимол, Ёпун ва Ухутск денгизлари бўйлариндин фин уруғлари жанубиндин (баъзан булар ила оролаш) ғарбга, тўғри Висла наҳрина² қадар ва ондин жанубга Дуной наҳрина ва ондин шарқ тарафига Қора ва Озоқ денгизлари шимолина, қафқоз тоғлари одирлари, Озарбойжон, баҳри Ҳазар жанубиндин Амударё ҳар икки тарафига, эсикда Йўнонлар «Боқтирёна»

¹ Бу тадбирлар кўбрак ўқитув воситаси ила ўлдигиндин аввалда мақсудларина жуда мувофиқ натижалар тугдирур, яъни финлар ислоовлашурлар эди. Лекин сўнги замонларда борча ўқимокда ўлгонлар орасида миллият, қавмият фикри жуда қувватли ўйғондикиндан руслаштирув учун тузулмиш тадбирлар хилоф натижа бермаға, яъни руслаштирмоқ йерина финларга қавмият фикри ва таассубий бермаға бошламишидир. Буларнинг баъзилари ҳасиёти миллияларини қавмият, миллиятдин хабарсиз ёшмоқда ўлаи жинодошлари ила ўртоқлашуе учун ўз тилларинча рисомалар, ҳатто, жаридалар наширина бошламишидирлар. Ушбу кунлардагина руслаштируе учун таъсис этилмиш семинариядим ўқуб чиқмиш бир фин ила мусохабамиз ўлуб, ҳасиёти миллиясининг қувватлигича ҳақиқат таъажуб этдум.

² Русиянинг мағриб тарафинда Ғирмония чегинда Болтиқ денгизина кўё.

отомишлари Бахтир Замин, Балх ва Ҳирот теғраларина, Помир ва Ҳинд ва Қуш тоғларина ва ондин Тибет ғарбина ва ондин шимолий шарққа, Тибет ва Хитой шимолий ғарбиндин Садди Чиний шимолиндин яна денгизга қадар йерларнинг борчасина турк уруғи қавмлари сочилиб, йерлашмишлар эди.

Турк халқи бу йерларнинг энг эски халқлари ва хожалари эди. Гарчи бу ўринларнинг жанубий ғарбиндин орийлар ва шимолиндин финлар кечуб кетдиклари зан-гумон этилса-да, аммо торих ёзила бошлагон вақтларда бу йерларда ушбу туркий қавмлар топилуб, ул йерларнинг хожалари кўриндилар. Бу сабабдин булар йерли халқ отолдилар. Аммо бошқа қавмлар устина боруб йерлашдиклари ва ёхуд хожалик этдиклари йерларнинг чеги яна кенградир: Шимол ва Болтиқ денгизлариндин ва жазиралариндин, Элба наҳриндин¹, Офстриё ўрталариндин, Офриқода Жазоир, Тунис, Тироблис, Миср, Шом, Арабистон, бутун Кичик Осиё, Эрон, Афғон, Ҳиндистон, Хитой мамлакатлариндин эди (тафсили сўнгра келур).

Турклар, қавми Турониянинг бошқа шўбалари каби тўғри йироқ тарафларга кетмай, балки аввалги ўринларина тутош ва онинг ҳар тарафина жуда кўб йерга сочилдилар. Ушбу жуда сўнги замонларга қадар шул йерларнинг ҳар вақт хожалари ўлуб қолдилар. Шунинг учун Ўрта Осиё отолгон улуғ йерлар в саҳролар буларга нисбат ила «Туркистони кабир» ва Хитой чеғина яқин Кошғар теғралари «Туркистони сағир» ва ё «Туркистони Чиний» отолдилар. Саҳролар на қадар кенг ва эркин ўлса-да, замон кўб узув ила халқ ҳам беҳад урчидиқи сабабиндин буларнинг баъзилари йироқ тарафларга кўчишга мажбур ўлдилар.

Турк уруғлари ойланаси жуда кенг ўлан йерларда ва саҳроларда сочилуб ҳисобсиз кўб шўбаларга бўлиндилар. Кўчма тириклик ҳам бу бўлинувларга сабабчи ўлур эди. Ўз ораларинда бири бириндин ойрулур учун кўбрак сув, тов, ўрмон, ҳайвон исмлари ила отолинулар эди. Хитойлар, форсийлар, йўнонийлар тарафиндин берилмиш бошқа-бошқа турли исмлари ҳам бўлур эди. Биз бу шўбалардин бизга ибрат берурдай улуғ воқеаларга сабабчи ўланларини ва ё бу кунга қадар саломат қолгонларини баён этамиз. Аммо ойтилмиш шўбалардин баъзилари дунёга келмишда ҳеч бир эътидод этардай воқеага сабабчи ўлмай дунёдин ўтиб кетмиш, биз уларни баёнига ҳожат кўрмадик.

¹ Франция ила Германия оросинда бир улуғ наҳдир. Шимол денгизина кўб.

ЁҚУТ ҚАВМИ

Гумон этилинувина кўра, турклардин энг аввал қавми Туркийнинг энг эскиси зумрасиндин ўлан бир қавм тўғри шимол тарафина, бу кунги Бойқол кўли ва Лено сувлари ва Шимол денгизи теграларина сочилуб, «Ёқут» қавми отолдилар. Бу кунда буларга нисбат ила Лено суви¹ бўйинда бир шаҳар «Ёкутск» отоладир. Бошда холис турк уруғи қавмларидин жуда эскидин ойрилуб, сўнгра манғул уруғи қавмлари ила оролашдиқлариндин тиллари ҳам бошқа турк шўъбалариндин ортиғроқ ўзгаруб, қиёфатлари ҳам жуда манғуллашмишдир. Ёқутларнинг аввалги ўринлари Бойқол теграси эди. «Бойқол» ўзи ҳам «денгиз» маънисинда ўлан ёқут тилинча сўздир. Бойқол теграсина Бурёт келуб, ёқутларни тазийқ этдуқиндин ёқутлар шимол тарафларина, Лено, Кето, Боғонид, Котонго, Онобор, Енесий сувлари теграларина кўчишга мажбур ўлдилар.

Ёқутлар энг аввалги кўчмали (бадавий) халқ (энг эски турк) ўлсалар-да, аммо маданиятдин, илм ва ҳунар ва санъатдин ҳам анча ҳаз олмишдирлар. Зироат ва санъатга жуда истейодли ва ҳавасли ўлдиқлариндин Оврўпо тарафиндин борғон эгун қуролиларини кўрувлари ила филқол ўзлари тақлид этуб ясайдилар. Черкос халқи каби темир ва кумушдин жуда нафис ва зийнатли ашёлар ва қуроолар, оғочдин қируб ҳам жуда гўзал асбоблар ясайдилар. Ёқутлар от терисиндин ҳеч бир сув ўткармайтурғон кўн ишлайдилар. Ёқутларда эски туркийлик сифатлари борчаси саломатдир: энг севган ошлари от эти ва от сути — қимиздир. Сигир ва от сутидин баъзи бир желок каби нарсалар ҳоғишдируб, турли ошмоқ асбоби ҳозирлайдилар. Машхур сайёҳлар Вронгил ҳам Муллик бу ошларни ошоб жуда лаззатли тобмишлар.²

¹ Лено ва Енесей Сибириёнинг улуғ сувларидир. Кито, Боғонид, Котонго, Онобор шул теградаги сувлардир.

² Борун Вронгил машхур раҳрийундин 1814 саналарда Сибириёда Шимол денгизи бўйларинда саёҳат этмиш, ул тегралардаги халқларни ҳам диққат ила тафтиш этмиш. Комчотха шимолинда Нижний Кулимск қаршиндароқ бир янги орол кашф этуб, бунинг исми ила Вронгил ороли отолмишдир. Машхур муаррихлардин Муллик 1873—1875 саналарда Сибириёда саёҳат қилмиш. Шоҳона жүғрофия жамъияти тарафиндин Сибириёни ва халқларини тафтиш учун йуборилмишдир.

Ёқутлар атрофларида ўлан борча халқлардин бойроқдир. Бойликлари ҳайвонлари кўблиги ҳам савдо иладир. Вронгил ярим миллион суммоси ўлан ёқутларни кўрмиш. Ва, маъазалика, маъншат жиҳатларида ҳам бошқа ёқутлардин фарқлари йўқтур, дейур. Муллир ёқутларнинг жуда ўткир кўзли ва нақ хотирали эдукларини таъажжуб этуб ёзодир. Ёқутларнинг пок ва тоза эдукларини баён этуб, рус сайёҳи Николай Лоткин «Ёқутларнинг йўртлари руслар уйларина олишдирмас қадари жили ҳам пок», дейур. Аввалда борчаси шомоний мазҳабинда ўлиб, сўнграоқ руслар тарафиндин христиёнлаштирмоқ учун тадбирлар қилинмишдир. Сўнграоқ замонларда улум ва маъорифга буюкроқ ҳавас этуб, ёқут қавми ичинда буларни сочар учун жамъиятлар ҳам тузумақладирлар.

ИСКИТ ВА Ё ИСКУЛУТ ТУРКЛАРИ¹

Турк уруғлариндин ва дунёнинг эски қавмлари зумрасиндин бири искит туркларидир. «Искит» исми бу қавмга йўнонийлар тарафиндин берилмишдир. Аммо ўзлари «искулут» ва «Пор олот» исминда икки улуг фирқадин бирга қўшилмиш қавмлар эди. Искулутлар табаа ва Пор олотларда қавм ҳоким суратинда эдилар. Хонлари Пор олот фирқасиндин қўйилур эди. Йўнонийлар эса баъзи вақт умуман «искулут» исми ила ҳам зикр этар эдилар. Лотин муаррихи Йўстин искитлар мисрийлардин ҳам эскироқ қавмлар, дейур. Туркистони кабир саҳроларина тутош Ёйиқ — Ўрол наҳри ва ўрол тоғлариндин, Висла² ва Дуной наҳрларина қадар улан Оврупо жануби шарқий саҳролари, Эдил, Дун³, Днепр — Узий, Днестр (Турла) наҳрлари⁴ бўйлари йўқориларина қадар, Қора денгиз ва Озоқ денгизлари шимоллари, Қафқоз тоғлари ва баҳри Ҳазар шимоллари боши маълум ўлмайин жуда эски замонлардин берли туркий уруғи қавмлари ила тўла эди. Буларнинг ши-

¹ Йўнонийларнинг «искит» ва ё «искулут» қавмлари «Эски турк» калимасиндин муҳроф улуси гумон этиладир.

² Усмонли турклар «Вистула» дейдилар.

³ Дунай.

⁴ Йўнонийлар Тонис, араблар Тан демишлар.

молинда қавми Турониядин фин уруғи халқлари эди. Энг эски муаррихлар энг аввалги тарихларни ёзмоқ учун халқларни текширидикларинда ушбу айтилиш ўринларда ушбу туркий қавмлар тириклик этмоқда ўлуб тобилдилар.

Аҳволи умумни тафтиш этуб энг аввал тарих ёзувчилар сомиёлардин: ибронийлар — яҳудийлар; ориёлардин: форсийлар, йўнонийлар; туронийлардин: хитойлар эдилар.

Туркистони кабир саҳролари ва онда тириклик этмақда ўлан туркий қавмлар ҳақинда форсийлар, йўнонийлар, хитойлар тарихларинда оз ва заиф хабарлар ўлса-да, аммо баҳри Хазар ва Қафқоз тоғлари ва Қора денгиз шимол тарафлари ҳақинда ҳеч маълумот йўқ эди. Ибронийлар ўринлари йироқлик ҳам қавмиятлари, лисонлари бутунлай бошқа ўлуви сабабиндин қавми туркий ҳақинда умуман маълумотлари жуда оз эди.

ИБРОНИЙЛАР ВА ЙЎНОНИЙЛАРНИНГ ҚАФҚОЗ ВА ҚОРА ДЕНГИЗ ШИМОЛЛАРИ ҲАҚИНДА ГУМОНЛАРИ

Ибронийлар Қафқоз тоғларини дунёнинг четиндин ойланган Қоф тоғи, Хазар денгизи ила Қора денгизларни йер қаройиндин айланган Муҳит денгизи ҳисоб этар эдилар. Буларнинг шимолларинда тириклик этмақда ўлан халқлар ҳақинда асло хабарлари ўлмаса-да, ҳеч хусусда ожиз қолмагон яҳудлар бу хусусда аллақандай хаёллар, хурофотлар ёзор эди. Йўнонийлар эса ўрин жиҳатиндин яҳудлардин яқин ўлсалар-да, Қора денгиз шимоллари уларга ҳам маълум эмас эди. Қора денгизни орқали кечуви мумкин бўлмагон денгиз ҳисоб этуб, шул маънида улан «Оксинус» отомиш эдилар. «Қора денгиз ортларида жин ила одамнинг қотишувиндин ҳосил ўлгон ярмиси одам, ярмиси жин халқлар тириклик этар эмиш» каби хурофотлар ёзор эдилар. Сўнгра «Ғезйуд»¹ замонинда Қора денгиз шимоли ҳақинда бир оз хабарлар ўла бошлади. Йўнон савдогарлари Қора денгизнинг бериги ёғина чиғуб юрий бошладилар. Бунда тириклик этмақда ўлан халқлар ҳақинда хурофотлардин ойрулуб битта олмагон хабарлар келтурур эдилар. Офино майдонларинда халққа

¹ *Ғезйуд йўнон уламо ва шаросиндин биридир. Милоддин қибал 776 саналар теғрасинда умр этмишидир. Осориндин «Хизматлар ва кунлар» ва «Алсобилла» ва шеърлариндин жузлари бу кунга қадар саломат қолмишидир.*

сўйлар эдилар¹. Маълумот ҳаваслиси ўлан йўнонлар (ғариқлар) рағбат ила тинглар эдилар.

ЙЎНОНИЙЛАРНИНГ ҚОРА ДЕНГИЗ ШИМОЛИНА МУҲОЖИРАТЛАРИ

Сўнгра, милоддин 750 йил илгари йўнонийлар Қора денгизнинг шимол тарафига ҳижрат этуб, қулуниялар — қарйалар ва шаҳарлар бино эта бошладилар. Днепр тамоғиндин қирқ чоқирум йўқори «Улвиё» исмли, Қримда Сивоступул теграсинда «Хрсунис», Дун тамоғина яқин Озоқ шаҳри теграсинда Тононс шаҳарларини бино қилдилар. Қримда Озоқ бўғози теграсинда бу маънида (яъни «бўғоз» демак ўлан) «Бусфур» ҳукуматлари Понтикопия ва Фоноғурия исмли — ўқ ҳукуматлар ташкил қилдилар.²

¹ Йўнон шаҳарларинда халқ жиёлулурга махсус улуғ майдонлар ўлур эди. Ул майдонларда йўнон хатиблари хамъиш башариянинг муҳтож ўлдиғи ишлар ва маълумотлар ҳақинда халқга хутбалар ўқуб, ўзларининг қувваи нотиқаларини синорлар — тажриба этарлар эди. Халқ ҳам бу ишдин лаззат олуб майдонларга жуда кўб жиёилуб, эшитдиқлари хутбалардин қалбларинда ҳосил ўлмиш асарлар нисбатинда хатибларни олқишлар ва ё истеҳзо этуб қувлар эди. Сайёҳлар ўзларининг кўрдиқлари ва эшитдиқлари ҳақинда ушбу майдонларда халқга сўйлар эди. Муаллифлар ўзларининг тавлифларини халқга ўқурлар эди. Файласуфлар ҳам афкор фалсафияларини халқга тушунтирарлар эди. Бундин устун тўрт йилда бир мартаба бутун йўнон қавми бир махсус йерга жиёилуб, от чопиштирув, кишилар йуғиртирув, курашидирув ва гайрлар каби ўйин-кулгилар қилурлар эди. Бун «Улимп» ўйинлари оторлар эди. Бу ҳам ўйин-кулги илагина қолмайуб, хатиблар хутба суйларлар, файласуфлар асарларини бунда ҳам ўқурлар эди. Йўнон қавмининг бошқа қавмларга нисбатан ўлжм ва маъорифда жуда эрта олға кетуварли, ўлжм ва маъорифнинг ораларинда жуда тез сочилуб оламда энг маданий ва борча маданийларга устоз ўлжм даражасига эришуварлига сабаб ушбу одатлар ўлмишдир.

² Понтикопия — ҳозирги Керч шаҳри. Фоноғурия — Томонни теграсинда ўлмишдир.

Бу муҳожир йўнонлар ватанларинда қолганларина бу тараф халқи ҳақида дурустроқ маълумот йегуштира бошладилар.

ҲЕРУДУТ ВА БОШҚА ЙЎНОН МУАРРИХЛАРИНИНГ ҚОРА ДЕНГИЗ ШИМОЛИ ҲАҚИДА ЁЗДИҚЛАРИ

«Абул Муаррихин» отолмиш машҳур йўнон муаррихи Ҳерудут миллоддин 445 сана илгари Қора денгизнинг бериги тарафина чиқди. Халқларни тафтиш этуб, машҳур тарихини ёзди.¹ Ондин сўнг йўнонлардин, рўмлардин бошқалар ҳам тарихлар ва жуғрофиялар ёздилар. Темой, Аристолис, Оротусфин, Батлимус, Эйфур, Истробун² ва гайрлар Қора денгиз шимоли халқлари ҳақида кўб асар ёздилар.

Булар борчаси айтилмиш ўринларда, яъни Дуной наҳриндин Ўрол теғраларина қадар йерларда бир равишли кўчма маъишат этмакда ўлан ўз ораларинда яна кўб турли исмлар ила отолмиш бир уруғ (туркий) қавмлар тобдилар. Бу қавмлар Туркистони кабирда кўчма маъишат этмиш қавмлар каби, ораболарда³ ва кийиз уйларда тириклик

¹ Йўнон ҳукамосиндин муаррихлар отаси отолмиш Ҳерудут Онотулияда «Холиқор» — бу кунда Будирум тасмий этилади (Эдин вилоятинда мунташо санжогонда) исми йерда қибал ая миллод 484 санада туғмишидир. Мамлакатинда таҳсили улум этдигиндин сўнг саҳрата чиқмиш. Миср, Онотули, Эрон ва Искифия мамлакатларина йўруб, уя йерларда ўлгон халқларнинг насабларини, қонуларини, урф ва одатларини, ўзгонда ўлиб кечмиш аҳволларини (тарихларини) ёзуб олмишидир. Сўнгра Йўнонистонга (ҳозирги Туркияга доҳия қисмина) қойтуб, сўнгра Италияга йерлашиб, тўққиз китобдин иборат машҳур тарихни ёзмишидир. Ҳерудут тарихни йўнонлар одатинча энг аввал «Улимпо» уйинларинда ўқимшидир. Борча халқ таҳсин этуб, Ҳерудутга уч минг олтин бермишидир. Ҳерудут ёзилмишларина зътилод этилинурдай муаррихларнинг биринчисидир, тарихи энг қиймати осордин сонолади.

² Истробун йўнон қадим жуғрофийуниндин биридир. Миллоддин ярим аср аввал келмишидир. Шарқ ва шимол тарафларина саҳрат қилуб, жуғрофий аҳвални тафсил ила ёзмишидир. Ун етти китобдин иборат ўлан «Жуғрофия»си қимматли асардин сонолади. Меишченку тарафиндин русчага ҳам таржима этилмишидир.

³ Чингизхон асрина қадар кўчмали қавмларда орабо бор эди. Котунлари кўбрак умрларини ораболаринда кечурурлар эди. Ораболарда қолун кендири суқдилар, бола туғдилар, ўстирдилар. Чингиз Тотористонга борганда ҳам ораболари бор эди. Кўчмали халқда сўнгра ораба ташланди ва ё озаиди.

этуб, от сути ва эти илан озиқланурлар эди. Тева, ситир, от, қўй каби ҳайвонлар осроб, ҳар ҳожатларини улар ила бошқорурлар эди. Ҳар ишни от ҳайвони ила кўриб, от устинда ошарлар, ичарлар, ҳатто, ухларлар эди. Отларини қадрлашар, ҳатто, ўзлариндин ортиқ ясантирурлар, зийнатлар эдилар.

ДУНОЙДИН БАЛХГА ҚАДАР ИСКИФЛАР

Дуной (усмонийлар Туна дейурлар) наҳриндин, Қора денгиз шимолиндин, Қарқоз тоғлари ва Ҳазар денгизи ва Амударё теғралариндин Боқтирёна (Балх ва Ҳирот)га қадар йерларда борчасинда ушбу бир равишли тириклик этмакда ўлан бир уруғ халқлар ўлдигиндин, йўнонийлар борчасина «фо» ила «то» орасинда бир ҳарф ила «Искиту» исмини бердилар, йўнонийларнинг бу калимасин турли қавм ўз тиллари шеvasина иёртдилар: франсузлар «сиқт», усмонийлар «искит», руслар «искиф» ва баъзилар «соқ» ҳам отодилар. Эронийлар бу қавмларни умуман «Туроний» отомишлар эди.

Йўнон жуғрофийуни бу ўринларни ақсо шимолга ва Ғирмонияга қадар борча йерларни «Искитиё», франсузлар «Сқитиё», усмонийлар «Искитиё», руслар «Искифиё» отодилар. Эронийлар-форсийлар эса «Турон замини» отомишлар эди¹.

Йўнонийларнинг «Искиту» отомишлари қавмлар аслида эронийларнинг «Туроний» отомишлари ва ўзаро турли исмлар ила отолмиш туркий қавмлардин бошқа ҳеч кимлар эмас

¹ Йўнонийлардин сўнгга рўмоллар ушбу қадар ўринларни «Сормотсиё» отодилар. Рус муаррихлариндин баъзиси бу қадар йерларни йўнонларнинг «Искифиё», рўмолларнинг «Сормотсиё» отомоқларини муносабатсиз кўрадилар, чунки Херудут искифларнинг шимолинда улардан бошқа уруғ ва бошқа равишли тириклик этмакда ўлан «Ондиру фоғ», «Мелонхулини», «Исидун», «Ғипирбури» ва ғайр қавмлар зикр этадилар. Шунингдек, рус муаррихлариндин иккинчилари бунга жавоб мақоминда айтадилар: «Херудутнинг бу соногон қавмлари «фин қавмлариндин бошқа ҳеч кимлар эмас эди», дейдилар. Бундин англишильгани шулдир: Херудут «Искиту» исмини халис туркларга бермишидир, аммо жуғрофийунлар халис турк ила туркий ал-асл (фин) қавмларига ҳам «Искит» исмини таълим этмишидирлар. Торих майдонина ёнғоғина, искифиё отолмиш йерларда туғилиб, насаблари яхши ва очиқ маълум ўлмасдин бурун бир неча вақт ислованларга ҳам искит исмини йўнонлар таълим этмишлар эди. Искитлар ўзларини «Искулт», «Поровот», «Сойгот», «Мисоғий», «Аслон», «Обозич», «Огофрис», «Йўши», «Босторну» ва ғайрлар каби турли исмлар ила отор эдилар.

эди. Үзлариндин сўнг торих майдонина чиқмиш ўлан Хун, Овор, Үғир, Булғор, Ҳазар, Қипчоқ, Тотор ва Манғул ила тамом бир уруғ қавмлар эди¹. Аммо турк қавмларини умуман «Искит» отомақға сабабчи ўланлар Ёйиқ ила Дуной оросинда тириклик этмақда ўлан турк уруғлариндин бир шўъба эди. Энг аввал булар йўнонийларнинг кўзина кўриниб, «искит» отолдилар. Сўнгра турк уруғларина борчасина бу исм таъмиш этилди.

ИСКИФЛАРНИНГ МАНШОЛАРИ

Бошқа туркий қавмлар каби искитлар ҳам Олтой ва Исикўл теграсиндин чиқуб бир неча вақт Сайқун — Сирдарё теграсинда тириклик этдилар. Сўнгра оралариндин иккинчилари тифизлов сабабиндин мағрибга, баҳри Ҳазар шарқина кўчдилар. Ондин шундоёқ туркий қавмлардин масоғитлар тарафиндин қувулуб, Вулго ила Дуной наҳрлари оросина кўчдилар.

¹ Искифлар жуда эрта туғилиб, шунингдек, жуда эрта торих майдониндин исмлари йўғолдиғи сабабиндин, уларнинг ким эдуқлари жуда сўнги замонларга қадар таҳқиқ ила билинмашиш эди. Ҳатто, эллик йил муқаддам ёзилмиш рус торихлариндин баъзилари искифларнинг русия жанубинда ўлдиқларини кўруб, улар туркийлар эмас, балки ислонлар аждоди буқурларини гумон этмишлар эди. Лекин уламнинг чексиз иштиҳодлари, тўхтовсиз изланувлари бу, қоранги масалани ҳам очди. Торих ҳам аввалги каби ёлғиз исмлар ва баъзи аҳвол илагина қаноат этмай, ҳар жиҳатдин тафтиши ва таҳқиқ, турли қавмлар торихлари ила чоғиштируб қарашлар, олдиндағи ва ортиндағи ва қўшни халқларни ҳам ҳар жиҳатдин тафтиши (этув), искифларнинг ким эдуқларини ҳам шак қолдирмаслик суратида очди. «Қомус ул олам»нинг Ориё моддасинда, ислонларни искит уруғиндин сономақлариндин ташвишига қолмангиз. Бу эски хатодир. Аммо искит моддасинда Шамсиддин Сомиёбек кўп бўлгонни ўзи ҳам ислоҳ қилмишидир.

ИСКИТЛАРНИНГ КИЧИК ОСИЁГА ХУЖУМИ

Искитлар Қарқоз тоғларини кечуб Кичик Осиё (Озиё) қитъасина хужум қилдилар. Лидия¹ ҳукмдорларининг Келс замонинда (милоддин етти аср муқаддам) хужумларини Овотули қитъасина қадар йеткурдилар. Тахминан йўз йилдин сўнг Лидия ҳукмдори Голиёт искитларни Овотулидин чиқорди. Форс подшоларининг Кайихсор² замонинда (милоддин олти аср муқаддам) искитлар Эронга хужум этдилар. Кайихсорни мағлуб этуб, Кичик Осиёга кируб кетуб Арабистонга, ҳатто, Шом ва Мисрга қадар бордилар. Миср ҳукмдори Псомтих³ улуг ҳадылар илагина Шом ва Мисрни соқлай олмишдир. Ғарбий Осиё саккиз йил чамасинда искитлар қўлинда турмишдир. Оқибат Кайихсор зоҳирда булар ила иттифоқ этар каби кўриниб, искит тўраларини зинфатга даъват ила борчасини ўлтиртишдир. Қолғонларини Ғарбий Осиёдин чиқормишдир. Искитлар Қарқоз теграсина чегилмишдир.

ДОРОНИНГ ИСКИТИЁГА САФАРИ

Форс подшоҳларининг машҳур Доро (қабла ал ҳижрат 1143 санадин 1107 санага қадар) Мидия вилоятларина хужум этдуклари учун ўч олув қасди ила, ё эса, улуг подшоҳларда ҳар вақт кўрийдиги каби, мамлакатни кенгайтирувни қасд этуб, жуда улуг қувват ила Искитиёга сафар қилди. Денгиздин олти йўз короб, қуруқ ердин саккиз йўз миңг аскар ила келди. Доро йўнон муттафиқларина Истонбул бўғозина кўприк сўқдируб, Рўм эли вилоятина чиқди. Ондин Дунойга ҳам кўприк сўқдируб, Искитиёга кирди. Искитлар Доро ила ҳеч сўғишмай, ризқларини ўзлари ила олуб, қолғонини ёндирдилар, қайуларини заҳарладилар. Ўзлари ҳамон ортга чекиндилар. Доро ҳозирги Бессарабия теграсина йетгач, очликдин заҳмат чека бошлади. Искитларга элчи юборуб сўротди: «Нега ҳочасиз, нега сўғишмойсиз?», деб. Искитлар айтдилар: «Сақроларимиз эркин, соқлаб ўтиражак

¹ Овотули вилоятинда, ҳозирги Исмир шаҳри теграсинда бир ҳукумат ўлмишдир.

² Форсий ва арабий ва туркий тарихларда машҳурдир. Биз онинг аҳволини баёнга ҳолат кўрмадик.

³ Миср ҳукмдорларининг учтасининг исмидир. Милоддин қибал 664, 610, 526 саналарда ҳукумат қилмишдирлар.

шаҳарларимиз йўқ, қолажак молларимиз яна йўқ. Жойи келса, сўғиш ҳам қилурмиз ҳали», дедилар¹.

Охирида Доро ҳеч иш қила олмаяжagini онглаб, кетга қойта бошлади. Искитлар шул вақт ортлариндин ҳужум этдилар. Дуной сувина қадар ортлариндин қувуб боруб, Доро аскарининг жуда кўбисини талаф қилдилар. Бу воқеани йўнон тарихлари «Доронинг искийтиёга сафари» отомишлар. Аммо форсий тарихлари «Доронинг Турон заминга сафари» дея ёзмишлар. Иккиси бир воқеани, Доронинг турклар ила муҳорабасини ҳимоя қилади.

ИСКИТЛАРНИНГ МАЪШИЯТ РАВИШЛАРИ, УРФ ВА ОДАТЛАРИ

Искитлар турли исмлар ила исмланиб, қирғиз ва қолмақлар каби бадавий — кўчма маъшият этдукларини, эт ва от сути — қимиз ила ризқландиқларини йўқорида кўрмиш эдик. Искитлар борчадин ортиқ ҳурриятни ва сарбастликни севар эдилар. Жанговар, яъни сўғишқа баҳодир эдилар. Ўзларининг баҳодирлиқларина ишониб, душмандин ҳеч кўрқмас эдилар. Жоёв ҳам сўғишур эдилар. Аммо от устларинда душманга сувлу ичинда ҳужум этар эдилар. Бунинг ила душмонни саросима қилур эдилар. Душмон тартибга келуб, қотти муқобилага тутунса, сувлу ичинда душмон кўзиндин жуёлурлар эди. Хусусан, ўқ отарга жуда уста эдилар. Сўғиш қуроли ўлдиғичун қилични жуда улуғлар эдилар. Искитлар зироат ва тижорат ила ҳам шуғулланур эдилар. Лекин жиҳодни борчасиндин афзал ҳисоб этар эдилар.

Араблар туркдин, турклар арабдин, руслар черкасдин хос аскар туздиқлари каби, Офинода ҳам йўнонлар, булардин (искитлардин) пулсийский отрёд (зобита) тузумишлар эди.

ИСКИТЛАРДА ЗИРОАТ ВА ТИЖОРАТ

Искитларнинг ўзлариндин ҳам эгун эгувчилари, савдо ва тижорат этувчилари бор эди. Ушандоқ эгун этар, савдо ва тижорат этар учун бошқа қавмларни ҳам (йўнонларни) ичларина қабул этарлар эди. Эгун эгувчи искитлар Узий

¹ *Дорога баъзи ишлардин киноя улан ум дона бўлак йибордилар, тафсилли узун, аҳамияти ул қадар бўлмағонликидин биз ёзмадик. Истаган киши муфассал тарихларга муурожаат қилсун.*

наҳрининг (Днепр) ҳар икки ёқосинда ва шимол тарафларинда тириклик этар эдилар. Искифлар ила йўнонлар қотишувиндин ҳосил ўлғон халқлар «келлипид»лар Улвиёнинг ғарбинда, олазунар Гипонис (ғозирги Йўғо) наҳри ёқаларинда тириклик этар эдилар. Булар ҳам эгун эгар ва савдо қилар эдилар.

Турк уругларининг ҳар қойусинда кўрилдиғи каби, искифларда савдо ва тижоратга ортиқ риоя ва ҳурмат қилур эдилар. Душмон ўлуб, сўғишмоқда ўлан қавмнинг савдогарларини ҳеч манъсиз ичларинда йўрутурлар, ҳеч зарар тегурмаслар, балки ҳар вақт иона ва ёрдам этар эдилар. Қора денгиз ёқолариндин Урол тоғларина, яъни Булғор йерларина қадар савдогарлар йўрутурлар эди. Аждодимиз Қомо булғорларина савдо ва тижорат ва зироат ҳавасини бир тарафдин отолари (уйғур) турклари тобширди, иккинчи тарафдин ўзлари ушбу йўнон муҳожирлариндин ўрганмишдириллар. Йўнон осори қадимаси Булғон шаҳри харобаларинда кўр тобилмоқдадир.

ИСКИФЛАРДА ИМОРАТ ҲАМ МАДАНИЯТ

Искифлар йўнон муҳожирлариндин анчагина маданият ҳам иморат бино этигани ўрганиш эдилар. Лекин бошқа турк уруглари каби бинолар ва саройларни тирикларга ҳибсхона ҳисоб этиб, майитларгагина лойиқ кўрар эдилар. Днепрининг сўл тарафиндаги тамоғиндин ўн тўрт кунлик йерда (Киев теғрасинда) искиф подшоҳларининг мозори (зиёрати) бор эдики, муқаддас ўрин ҳисоб этур эдилар. Мақкам бинолар ила беркитилмиш ва иқота этилмиш эдики, душман олурга мумкин ўлмаган ўрин ҳисоб этилинуур эди. (Ким билсун? Киев шаҳри биноси ҳақинда жуда заиф ҳикояларгина бор. Балки Киев ўзи искиф конлари мозоридир). Бош ўрдалари ёки хон ўрдаси машриқ тарафинда кўчиб йўруур эди. Озоқ денгизина, Дун наҳрина, Қрим бўйни жазирасина қадар йетишур эди. Шундай бўлса-да, искиф хони Улвиёда улуг сарой бино қилдуруб ҳар турли Исфинокис ва ғариқ зийнатлари ила зийнатламиш эди. Искифлардин Онохорист исминда бириси Офиноға боруб файласуф Сулунга¹ шоғирд

¹ Сулун Йўнони қадимнинг етти машҳур ҳақимлариндин биридир. Миллоддин тахминан 640 саналар уя Саламина оролида туғилмишдир. Офинонинг возеъ қонунлариндин ва сайёҳлариндин ўлмишдир. Савдогар ҳам ўлмиш, сараскарлик ҳам қилмиш, ҳақим ва файласуф ҳам ўлмиш, сайёҳат ҳам қилмиш. Жумҳурият призебенит (раис) ҳам интиҳоб этилмишдир.

ўлмиш эди. Офино қонунларининг искифларга ўргатув ҳавасина тушмиш эди. Лекин муваффақ ўлмади. Балки бу ижтиҳоди учун ўзини талаф қилдилар (нодон қавм ичина маъориф киритув ва сочув осон иш эмас).

ИСКИТЛАРНИНГ СИЁСАТ ЖИХАТЛАРИ

Сиёсат (пултика) жиҳатларинда искитлар хийли низоми эдилар. Вилоятларга бўлинур эдилар. Ҳар вилоятда бир ҳоким ўлур эди. Тинч вақтда ҳоким ўлмиш зот сўғиш вақтинда сараскарлик этар эди. Ва борча ҳокимлар умур-идорада машварат учун подшоҳлари ҳузурини жийилур эдилар.

МУАРРИХЛАРНИНГ ИСКИТЛАР ҲАҚИНДА ТУРЛИ ФИКРЛАРИ

Муаррихлар орасинда искифларни ваҳшат ва шиддат ила айблаб, жуда қуйи, қора ила ёзувчилар ҳам ўлмишдир. Ушандоқ, искифлар соф, ахлоқлари пок, бузулмагон, оз ила қаноат этувчи халқлар, деб мадҳ этувчилар ҳам йўқ эмас. Бу сўнгилар, искифларга розвиротни (фисқ-фасод) ғариқлар келтурдилар, онларга ғароқий келтуруб, мускирот ичорға ўргатдилар, дейурлар. Нима дейсан! Оврўпо маданийларининг Осиё соф дарунларина ҳар вақт аввалги бўлакларни ушбу нарсалар ўла келмиш¹.

---

¹ Осиёлиларга жануби ғарб тарафиндин жуда эскида ғариқлар келтурдикларини, Осиёнинг шарқи шимолинда жуда янго вақтларда ҳам Оврўполулар келтурдикларини маъалтосаф кўрамиз. Омириқа машҳур сайёҳи Журж Генон (1865—1867) саталарда Шарқи шимоллий Осиёда саёхат қилмиш, ажойиб соф хулқи ва одиллар дея мисдоқларини келтуруб мадҳ этмиш кўрёқларга Оврўполуларнинг келтурдикларини ҳикоя қиладир: «аммо Оврўпо халқи маданий кўрёқларнинг ахлоқларини бузмишлар: ёлгон, олдод, ўғрилик, ичгучилик ўргатмишлар. Бундин устун онларга икки мўҳдик: эсартгувчи ичимлик ила юкумли хаста келтурмишлар» дейур.

ИСКИТЛАРНИНГ ЗАБИФЛАНУВЛАРИ ВА ТОРИХ МАЙДОНИНДИН ЧИГУВЛАРИ

Искитларнинг қувват ва шавкатлари ислом китобларида исми жуда кўб зикр этилмиш Искандар Моқидуний¹ отаси Филлиб (қибал ал милод 336 санада вафоти) асриндин таназзул эта бошламишдир. Филлиб, искифлар подшоҳи Отёс ила Дуной теграсинда сўғишиб, они баҳодирлик ва қувват ила эмас, балки ҳийла ва ҳадиа — алдов ила йенгмиш. Филлиб искифлардин йигирма минг асир Моқидунийёга келтуриб йерлашдиришидир. Филлиб искитларнинг остоналарида олту-кумушдин ҳеч нарса тобмади.

Метриdot² Қора денгиз соҳилини ҳам Бусфур мамлакатларини олуб, искифларга ҳам хийли торлиқ келтурмишидир. Искифларнинг охир қуввати рўмолулар сўғишинда талаф ўлмишидир. Фракия³ гутлари (гирмон уруғи халқи) Дуной бўйинда Искандар Моқидуний тарафиндин мағлуб ўлсалар-да, эски турклардин Иснир — Дуной ила Бурисфин — Днепр оросиндаги йерларни олмиш эдилар. Лекин тез кундин искитлар ила бир уруғ — Сормот туркийлари майдонга чиғуб, бу ўринларни гутлардин қойторуб олдилар. Сормотлар Озоқ денгизиндин Дунойга қадар қувватли ҳукумат ташкил этуб, бу ўринларнинг ва халқларининг аввалги исмларини олиштируб, ўз исмларини тоқдилар. Бундин сўнг, машҳури олам ўлуб, неча аср-

¹ Искандар Моқидуний ва Искандар Рўмий ва буюк Искандар, дея турли исмлар ила машҳурдир. Баъзилар «Зулқарнайн» ҳам ушбу Искандар эди демишлар. Моқидунийнинг пойтахти ўлан Пило шаҳринда қибал ал милод 356 санада туғилмишидир. Ислому уламози оросинда «Орасту ҳақим» демак-да машҳур, кўб рисоласи маъмул ўлан йўнон файласуфи Орасту тилондин илм ва ҳикмат урганмишидир. 336 санада, йигирма ёшинда Моқидуний тахтина ўлтирмишидир.

Йўнонистонни ва Дуной теграсинда ўлан бадавий (туркий) халқларни ҳам забт этмиш. 334 да Бусфур бўғозини кечуб, бутун Кичик Осиё, Фаластин, Миср мамлакатларини забт этмиш.

Форс подшоҳи Дорю ила улуг муҳораба этуб ва онга голиб ўлуб Форсни забт этмиш ва Ҳинд мамлакатларини қадар бормишидир. Жайхун (Амударё) ёқасиндаги турклар ила ҳам муҳораба қилмишидир. Пойтахтин машҳур қадимги Бобил шаҳри ўрнини қурмишидир. Ҳам шунда вафот этмишидир. Оврўпо халқини Осиё маданияти ила таништирмишидир.

² Метриdot Пунт ҳам Бусфур ҳукмдоридир. Милотдин қабла 132 санада келмишидир. Қарғоз ҳам Қрим вилоятларидаги туркий қавмлар ила муҳораба қилмишидир. Моҳир сиёсий ва жуда уста сараскар ўлмиш, Рим халқи ила ҳам уч мартаба муҳораба қилмишидир. Ул вақтдаги тилларнинг кубисини билмишидир.

³ Ҳозирги Дуной Булгариясининг нисфун жануби ила Рўм эли шарқий вилоятлариндин иборат бир йер Фракия отолмур эди.

лар ёшомиш искифлар, ҳокимликларини ғойиб этуб, ўзлари сормотларга қўшилуб, улар исми ила отолдилар. Ёлғиз исмларини торих ва жуғрофия саҳифаларинда қолдирдилар.

СОРМОТ ТУРКЛАРИ¹

Искиф уруғи турклардин Сормот исми ила отолмишлари ҳам ўлдиғини йўқоруда кўрмиш эдук. Ҳерудут буларни «сормот» ва ё «соурмот» дея икки турли забт айламиш. Уларни Дун наҳри шарқинда, ҳозирги Астрахон саҳроларинда тобмишдир. Табиғий булар ҳам Туркистон саҳролариндин чиқуб, Қафқозиянинг шимолинда Дун ила Вулго ораларинда тириклик этар эдилар. Дийудур² «сормотларни искиф подшоҳлари Милядин (ҳозирги Озарбойжон ва Ироқ, Ажамдин) Дун ёқосина келтуруб йерлашдирдилар», дейур. Оралариндин шул-ўқ искиф уруғиндин «Масоғий» исминдағи туркий қавмлар сормотларни торлиққа тушурурлар эди. Искифларнинг заифланувиндин фойдалануб, сормотлар Искифиёга, яъни Дун ила Дуной ороларина искифлар устина кирдилар. Искифларни ўзларина қўшдилар. Ҳокимлик искифлардин сормотларга кўчди. Жуда эскидин қонунни олам ҳукмина кирмишдирки, турли исмда ўлгон халқлар бир йерга жийулса, озлик-кўблик эътибор этилмайди, балки қойу тоифаси ғолиб ва ҳоким ўлса бутун халқ ғолиб ва ҳокимлар³ исми ила отоланадилар. Мамлакатлари ва йерлари ҳам уларга нисбат

¹ Тарихий исмларнинг саҳеҳини ва ваҳҳи тасмияларини топув мушкулдир. Шундай бўлса-да, сормот форси «сар омад» деган сўзнинг муҳрафи ўлуви мазнундир. Сормотларни исмда навъи мушобаҳат ўлдиқидин баъзилар чирмишлар ўлувини гумон этмишдирлар. Чирмишлар тоторларни чувош дейурлар. Булар чувош отогонга қараб тоторларни фин уруғиндин сонорга тўғри келмадиги каби исми сормот ўлдиқиндингина бу туркларни ҳам чирмиш — фин сономага йўл йўқтур. Хусусан, сормотларнинг Қафқозияда торих майдонина чиқувлари, унда ҳам Озарбойжон тегралариндин келдиклари чирмиш — фин бўлувларина йўл бермайдир. Чунки бу ўринлар соф турк ўринларидир. Балки финлар чирмиш исмини бу турклардин олуви гумон этилинадир.

² Дийудур йўнош қадим машоҳир муаррихиндиндур. Сижлияда Очирўм шаҳринда туғмиш. Қибал ал милод 50 саналар теграсинда Оврўно ва Осиё мамлакатларини йўруб кўрдикидин сўнг, «Кутубхонаш торих» исми ила қирқ фасл мукаммал бир торих ёзмишдир. Бу торих энг қимматдор асардин сонолинадир.

этилади. Ушбу қонун бўйинча искифлар ила сормотлар қотиш ва оролаш ўлдиқлари ҳолда, борчаси «Сормот» отолнуб, аввалда «Искиф» отолмиш йерлари ҳам «Сормотиё» отолмишдир. Бу қонунни келажакда ҳам ҳар вақт кўражакмиз.

Йўнонийлар ва рўмолилар бу қонундин ҳам ўздилар, ҳокимият ва маҳкумиятдин қатъий назар сиёсат жиҳатиндин бутунлай ойрим тириклик этимишларини ҳам уруғ ва насл ва тириклик равизи бирлигини мулоҳаза этуб, аввал тонидиқлари бир шўъба исми ила қолгонларини ҳам отодилар. Йўнонийлар аввал тонидиқлари бир шўъба исми ўлан «Искит» ила борча қавми Туронийни отодиқлари каби, рўмолулар ҳам аввал тонидиқлари бир шўъба исми ўлан «Сормот» лафзи ила аввалда «Искиф» отолмишларнинг борчасини отодилар. Рўмо жуғрофийўни аввалда «Искифиё» отолмиш ва Дунойдин Амударёғача, Фирмония ақсо шимолга қадар йерларнинг борчасини «Сормотиё» отодилар. Ушбу сормот халқина нисбат ила Болтиқ денгизи «Сормот денгизи» отолмиш эди¹.

СОРМОТЛАРНИНГ АҲЛОҚ ВА УРФ ОДАТЛАРИ

Сормотларнинг аҳлоқ ва урф ва одатлари жиҳатлари ҳам искитлардин ва бошқа туркий қавмлардин ойирмалари йўқ эди. Балки, замонларина нисбат, бошқа қавмлар ила муқояса этилганда ҳам назари нафрат ила қорордай бир ишлари йўқ эди. Лекин булар ва булардин сўнгилари аввал кўринишларинда бир сайёҳ ва ё бир зоҳид ва ё бир тожир суратинда эмас, балки жуда шиддатли ва ваҳшатли кўринмас лозим ўлгон ғозий суратинда Оврўпо халқина кўриндиқлариндин, улардин ўзларини малҳ этдира олмадилар. Сормотлар аввал асри милодий теграсинда қавми ҳоким суратинда майдонга чиқдилар. Қачонки рўмолилар Фракияни олуб, Дунойга келуб йетдилар, ўзларина кўрқинчли қўшниларни кўрдилар. Шул вақтдин сўнг Рўмо муаррихлари тўхтовсиз булар ҳақинда ёздилар. Сормотлар Озоқ денгизиндин Дуной наҳрина қадар йерларга хожа ўлдилар.

¹ Борун Торновунинг 1893 йилда Петербурда таъб этилмиш «Исторический атлас» хариталариндин 18 рақам харитасина қарангиз.

РУҚУСЛОН ВА Ё РУҚСУЛОН ВА ЁЗИҒИЙ

Сормот турклари икки улуғ фирқадин қўшилмиш эдилар. Бирини-Руқуслон (Руқсулон) исми, улар Озоқ ва Қора денгиз теграсинда қолдилар. Иккинчиси — Ёзиғий исминда эдилар. Улар дуной ёқаларина ўрношдилар. Руқсулонлар Рўмо қугуртларина (аскар) ғалаба айладиклари каби Ёзиғийлар ҳам Мизияни сўғишуб олдилар. Рўмолилар маданият ва зийнат ила жонлари заифланмиш ўлдиклариндин, сормотлар дустоқни олтув ила сотуб олур эдилар. Аввалда бутун оламнинг ва улуғ подшоҳларнинг ишина қарор берган Рўмо сеноти улуғ адаб ила кўчмали халқлардин элчи қабул этар эди. Тотсет¹ ёзиғийларни ўз муттафиқлариндин ҳисоб этмишдир.

СОМРОТЛАРНИНГ ЗАИФЛАНУВЛАРИ

Битмас-туганмас сўғишлар охирда сормотларни ҳам заифлантирди. Гарчи ҳозирги жанубий Русияда, Днестр бўйларинда кўчма тириклик этуб, сормотлар ҳар вақт рўмолиларни ўзларина эътибор этдирдилар. Лекин бир вақт Рўмо императури Моржиён² сормотларга қотти ғалаба этуб, бир қадарисини Эллария ва бошқа Рўмо мамлакатларина келтуруб йерлаштирди. сормотларнинг заифлануви гутларни қувватлантирди. Рўмо мамлакатиндаги сормотлар гутлар ила қотишуб ўз исмларини ва қавмиятларини ғойиб этдилар. Ўз йерларинда қолмиш сормотлардин кўпчиси умр узоқ ўтуви ила ўзлариндин сўнг тарих майдонинда бош кўтармас ўлан «Олон», «Хун» каби туркий қавмларга қўшилдилар. Ва бир кесаги — ёзиғийлари қолдиғи «Ёт-воғ»лар орийлар (ислованлар) ичинда қолдиқлариндин исловланлашдилар. 5 асри милудий охирларинда сормотлар ҳақинда тарихларда сўз ҳам қолмади.

¹ Тотсет эски Рўмонинг энг машҳур муаррихлариндин, милуднинг 54 санасинда туғилиб, 130 санасинда вафот этмишидир.

² Рўмо шарқи императури 450 дан 475 га қадар ҳукумат сурмиш. Хунлар ила ҳам муҳорабаси ўлмишидир.

ЁТВОҒ ҚАВМИ

Эски замонларда торихий маълумот жуда оз ўлдиғиндин, кўб халқларни қасерга ва кимга нисбат этарга имкон йўқ эди. Ва ё зан ва тахмин илагина кўб вақт ўғилларни отолариндин ғайрига нисбат этилар эди.

Певсен¹ венецлар ила финларни иккисини бирга тутиб, қайерга кўерга билмади. Ғирмон уруғинами ва ё сормотларгами нисбат этишга, унга маълум ўлмади. Сўнгиндин масала очилди, венецлар ғирмон уруғиндин, яъни орийлардин, финлар сормот уруғиндин, яъни туронийлардин эдуки таҳқиқ этилди. Ушандоқ, искифларнинг қойси уруғдин эдики билинмадикини эллик йил муқаддам ёзилмиш рус торихлари искифларни ислован аждоди гумон этдукларини йўқорида кўрмиш эдук. Машҳур рус муаррихи Коромзин² замонинда ислованларнинг қойси уруғдин эдуки очик маълум эмас эди. Аммо сўнгиндин Соловьёв замонинда³ бу масала ҳам очилди. Искифлар қавми Турониядин турк уруғлариядин ҳозирги Русиянинг эски халқлари эдики, ислованлар эса қавми ориядин ҳозирги Русияга жуда сўнг, Ғолитсиядин муҳожират этимиш қавмлар ўлдиқлари таҳқиқ этилди⁴.

Ушандоқ Рус солиномаларинда руслар ила жуда эрта душманлаша бошламиш Ётвоғ исминда бир халқ зикр этилинадир. Эски рус торихлари бу ётвоғларни ҳам кимга нисбат этарни билмадилар. Литволарга, прусларгами? Ва ё бошқаларгами? Дин ва урф ва одат жиҳатиндин прусларга мушобиҳ эди, аммо қиёфат ва дисон жиҳатиндин улардин бутунлай ойрим эди. Сўнг замонларда қилинмиш халқларни ҳар жиҳатдин камоли тафтиш бу, ётвоғларнинг

¹ Певсен Рўмо муаррихин қадиминди, миллоддин бир ғрим аср аввал торихни ёзмиш.

² Коромзин машҳур рус муаррихи. Александр Биринчи замонинда ўн икки улуғ мужаллад Русия торихини ёзуб, бунинг учун умрининг энг гўзал вақтидин ўн икки санасини сарф этдукини баён этадир. 1826 санда 60 ёшинда вафот эди.

³ Соловьёв ушбу сўнги асримиз муаррихи. Йигирма тўққиз мужаллад машҳур торихини ёзмишидир. 1920 санада туғилмиш, 1879 да вафот этишидир.

⁴ Ислованларнинг дунёда борлиқлари энг аввал Висла наҳри теграсинда ҳозирги Прусияда миллоддин сўнг бешинчи аср охириларинда билинди. Ислованлар, ондин бу кунги Офсетриё ичинда Ғолитсия саҳросина кўчдилар. Бағзилари шул теграда қолди. Бағзилари бугунги Пушча ила Русия ғарбина Днепр суви ва Илмин кўли бўйларина кўчдилар. Тубонда баёни келур. Соловьёв бу икки қавм, яъни искифлар ила ислованлар оросини жуда гўзал равишда ичмишидир.

ҳам ким эдукини кашф этди, ётвоғлар бурунги сормот уруғиндин ёзиғийлар аҳфоди ўлуб чиқдилар¹.

Ётвоғлар аввалда гарб тарафинда ўрмонларда Пудлисия теграсинда, сўнгра бутун Пудлошеяда, мозийнинг бир кесокинда Норв наҳрина қуётургон Волйуши наҳри ила буғо наҳри орасинда, сўнгра бурунги Судовияда тириклик этдилар. Маъишат расмлари ёрим кўчмали эди. Жонда таносухга эътиқод этар эдилар. Улар сўғишда ҳеч қочмас эдилар ҳам асирга тушмас эдилар. Балки хотун ва болалари ила ҳалок ўлур эдилар. Узоқ муддат насрониятга берилмай, мажусиятларини муҳофаза этдилар.

Ҳозирда ётвоғларнинг бақиясини Аскедлскуй укруғда Пилосий ҳам Қутрий наҳрлари шимолинда кўрсатадилар. Ётвоғлар гарчи Литво лисони ила суйлашсалар ҳам, аммо ёнгон қора йўзлари ва қора кийимлари, ўткур кўз қоровлари² ва бошқа урф ва одатлари ила Белийрус ва литвонлардин очуқ ойриладилар эмиш.

МАСОҒЕТ ТУРКЛАРИ

Искиф уруғиндин Масоғет исминда бир турк қабиласи турк қавмининг бешиги ўлан ҳозирги Семиречинский ўбластада, Иссиқўл теграсинда тириклик этар эдилар. Булар тарихларда Масоғи, Масожат ва ё ёлғиз Ғет ва ё Жет исмлари ила ҳам зикр қилиндиқлари каби, «Осиё искифлари» ҳам отолинар эди. Хитойлар «Йуйжи» ва ё «Йуйти» отор эдилар.

Масоғетлар сўнгра Орол ва Ҳазар денгизлари шимолинда, ҳозирги Қирғиз саҳроларина кўчиб, унда тириклик этдилар. Уларнинг тириклик равиши, уруф ва одат ва кийимлари искифларники каби эди. Искифлардин ойирмалари шул қадар эрдик, искифлар олтун-кумушга рағбат этмаслар эди. Масоғетлар эса олтун ила зийнатланурни севар эдилар. Бош кийумларини, от асбобини олтун ила зийнатлар эдилар. Ҳерудут ҳам уларни ушбу ойтилмиш ўринларда тободир: «улар темир ва кумушни билмай, қуролларни жездин ва боқрдин ишладилар», дейур.

Масоғетлар Осиё саҳроларинда кезуб, Мидия вилоятлариндин Ҳинд шимолига қадар йетишурлар эди. Хитойлар

¹ Эски муаррихлардин Шофорек (Исловак, 1795) ҳам Тотешев ушбу фикрда эдилар.

² Пудлошеда бир мақол бор эмиш: «Веглодоёқ ёдвинго», яъни «Ёт-воғларча қори», демак эмиш.

масоғетларни О-Ло-Ний ҳам отомишдирлар¹. Масоғетлар қувватли ва шавкатли қавмлар эдилар. Форс подшоҳи Кирни ҳам йенгмишдирлар. Ортлариндин Хун қавми та-рафиндин тазйиқ этилинуб, масоғетлар ҳам Вулғони кеч-дилар.

Дун ила Вулғо, Қора денгиз ила Ҳазар денгизлари ора-сина Кафқоз теграларина, Гуржистонга, Ороқис наҳри² жанубларина йерлашмишлар эди.

МАСОҒЕТЛАРНИНГ ФОРС ПОДШОҲИ КАЙХИСРАВ ИЛА ҲАЗОЛАРИ

Бобил шаҳрини фатҳ этуб, бани Исроилни асирликдин қутқормиш форс подшоҳи Кайхисрав (ҳижратдин 1181 са-на илгари) Ҳазар денгизиндин Басра кўрфазига қадар, Хо-лес³ наҳриндин Ҳиндистонга қадар йерларга молик ўлмиш эди. Кайхисрав масоғетларни ҳам Ороқис шимолина сур-миш эди. Кайхисрав дунёни кўрқитдиғи ҳолда масоғетлар Эронга ҳужумдин тўхтомайдулар эди. Ул вақт ма-соғетларга Тўмарис исми бир хотун ҳокимлик этар эди. Кайхисрав масоғетларни ўзина бўйин сўнорга ундомиш эди. Тўмарис бунга масқара ила жавоб беруб, элчиларина ҳам лозим ҳурматни қилмамишдир. Тўмариснинг бу қил-ган ишине очуланмиш Кайхисрав улуг қувват ила Ороқис наҳрини кечуб масоғетларга ҳужум этуб, улуг сўғиш ўлмишдир. Лекин охирида Эрон аскарни енгилуб, кўбиси та-лаф ўлмиш. Кайхисрав ўзи ҳам ўлтирулмишдир.

Торихлар ёзувине кўра, Тўмарис қон ила тўла совутга Кайхисравнинг бошини солуб: «Умринг бўйи қон тўқувдин тўймагон эдинг, бор энди, тўйгонча ич», деган эмиш.

Масоғетлар Дун ила Вулғо ороларинда, Кафқоз тегра-ларинда жуда узоқ умр кечурмишдирлар. Лекин милоди Исо алайҳиссалом теграсинда масоғет исмлари қолиб, Олон исми ила зикр этилина бошламишдирлар. Авлод ва ақфодлариндин баъзилари тубанда баён этилинажак исм-лар ила бу кунга қадар саломатдирлар.

¹ Оқибатда ушбу қавмга Олон исми таъйин этилинуб, «Масоғий» исми қўйилди.

² Ороқис наҳри Русия ва Туркия ва Форс ҳудудларина қариб, Кафқоз жанубинда улуг наҳрди. Бошини Туркия ойлоқлариндин олуб, Ҳазар денгизинга қўйр.

³ Холес наҳри Олустулида ҳазир ҳам Қизил ирмоқ отолади.

ОЛОН ҚАВМЛАРИ

Эски масоғетлар Олон исми ила Рўмо халқина, Руқсулон ва Ёзигий ва гутлар ила бир вақт маълум ўла бошламишдирлар. Олон исмини олмиш масоғетлар ҳам Осиёнинг бошқа қавмлари каби эгун экмай, шаҳарларда иқомат этмай, балки хотун ва болаларини ораболарда йўритурлар эди. Асл йерлари кўброқ Қора денгиз ила Ҳазар денгизлари ораси ўлса ҳам, Осиё саҳроларинда, Медея¹ ва Армения, Оврўпо қитъасинда, Озоқ ва Қора денгиз бўйларинда йўрурлар эди. Олонлар ўзлариндин аввал ҳам сўнг тарихга маълум ўлан туркий қавмлар ила ҳар хусусларинда баробар эди. Бошқа туркий қавмлар каби олонлар ҳам сўғишларда ортиқ баҳодирлиқ кўрсатуб, гўё ўлмакни излаб йўрур каби эдилар. Йўрурган йерларинда турли қавмлар ила газолари ҳам кўб ўлмишдир. Морқ Аврел² замонинда олонлар Румо халқи ила газо этдилар. Гурдиён³ учунчи замонинда Мокидунинёга, Оврўпоннинг бошқа вилоятларига ҳам кирдилар. «Оллия» ҳам (Фронсияда) «Олонсун» исми ушбу олонлардин қолди. Немис вондоллари ва асвёлар ила бирлашуб, олонлар Рейн наҳрини ва Пирна тоғларини⁴ кечуб Испония ва Пуртуголияда ватан этдилар. Ҳар йерда кўрилдиги ҳол бунда ҳам воқеъ ўлди, яъни олонлар қавмиятларини ва тилларини гойиб этуб, иккинчи қавмлар зумрасина кирдилар. Қора денгиз атрофинда қолганлари 4 асри милодий охирларина қадар мустақил эдилар.

¹ Медея ҳазирги Озарбойжон ила Ироқи Ажам.

² Морқ Аврел Рўмо импературлариндин. Миллоддин сўнг 161 санада.

³ Гурдиён учунчи ўшандоқ Рўмо импературлариндин, миллоддин сўнг 238 санада императур ўлмишдир.

⁴ Рейн наҳри Шветсориядин бошлаб Фронса, Гирмонш ва Гуллондиё оролариндин Шимол денгизина кўр улуг наҳрди. Пирна тоғлари Фронсия ила Испоний орасиндадир.

ОЛОНЛАРНИНГ ЗАЙФЛАНУВИ

Иккинчи асри милодий ўрталаринда, яъни 150 санаи милодия теграларинда Этил наҳри гарбина турк уруғлариндин, Осиёдин «Хун» қавми келуб чиқди. Аввал олонларга ҳужум этуб, уларнинг истиқлолларини битубруб, ўз қўл остларина олдилар. Олонлар хунлар заъифи сўнгинда ҳазарлар ила оролашуб, улар итоатинда ўлдилар. Ул вақт Олон мамлакатлари Қазар йериндин ҳисоб этилинув эди. Олонлар араблар дунёга келганда ҳам ўз исмлари ила саломат эдилар. Қар сўзни ўз қолипларина олувчи араблар «Олон»ни ҳам «Лон» ёсоб чиқордилар. 6 асри милодий теграсинда олонлар ҳамон Дун, Вулго теграларинда кўринадилар. Рўмо ва араб муаррихлари олонларни ўрта асрлар¹ бўйинча зикр этадилар. Қазарлар шавкати заъифландикидин сўнг олонлар истиқлолларини қойторадилар. Тоторлар келдикида олонлар қипчоқлар (хунлар, ҳазарлар, қипчоқлар тартибича баён этилинувлар) ила иттифоқ этуб, тоторларни мусаҳҳара қилуб, жуда ўнгайсизлиқга тушурмишлар эди. Лекин тотор сараскарининг ҳийласина алданиб қипчоқлар олонларни ёлғиз қолдирдилар. Тоторлар аввал олонларни йенгдилар, сўнгра қипчоқларга ҳужум этуб, уларни ҳам қўл остларина олдилар. Олон қавми форс қавми ила ҳар вақт яқин тириклик этдиклариндин улардин хийли урф ва одат олуб, қиёфатлари ҳам анча орийлашмиш эди.

ОВРАСИ ВА СЕРОҚ

Масоғий — Олон уруғи туркларининг «Овраси» ва «Сероқ» исми бир шўьбалари бор эди. Асри милодия аввалларинда уларни муаррихлар кўб зикр этадилар. Қарқоз ва Дун теграларинда тириклик этуб рўмолиларнинг баъзи вақт дўстлари, баъзи вақт душманлари ўлмишдирлар. Сормог туркларини Вулго ила Дун орасиндин қувувчилар масоғийлардин ушбу шўьбалар эди. Қрим бўйни жазирасининг бир жуъбина ҳам молик ўлмишлар эди.

¹ Итолияда, Рўмо импературдиги инқирозидий (битувундин) Рўм — (Қустантиния) инқирозина қадар вақт, яъни ҳижратдин илгари 146 санадин, ҳижратдин сўнг 831 га қадар вақт — ўрта асрлар — қурун васатий-средний век отолинадир.

ЁСА ВА ҚОСУҒ

Булар ҳам Олон уруғиндин бирор шўъбадир, тўғриси, уларнинг қолдиқларидир. Қафқоз тоғлари орасинда, Доғистонда, Вулго тамоғи теграларинда тириклик этар эдилар. Ёса дедугимиз ҳозирги усетинлардир. Қосуғ — черкаслардир¹. Уларнинг вилояти 10-асри милодияда «Қосохия» отолинур эди. Усетинлар черкасларни ҳозирда ҳам «Қосох» тасмия этадилар. Бу қавмлар бу кунда ҳам соғ-саломатдирлар. Лекин сўнгги замонларда истиқлоллари ни ғойиб этуб, Русия тахти тасарруфинда яшомаға мажбур ўлмишдирлар.

ХУН ТУРКЛАРИ

Турк қавминдин бир шўъба, Олтой тоғлариндин бошлаб Тибет ва Чин шимолий ғарб саҳроларина, Торим наҳри ва Лубнур кўллари теграсина ва ҳозирги Манғулия саҳроларина, Туркистони кабир ва Қирғиз саҳроларина ва Ўрол тоғларина қадар сочилдилар. Хун қавми чинлилар (хитойлар)ға ҳижратдин уч минг йилға қариб илгари маълум эди. Буларни хитойлар аввалда «Хйун-йу», сўнгра «Хйун-ну»² отодилар. Сўнгра тахфиф ила «Хун» ва баъзи вақт «Хен» отодилар.

Хунлар Бухоро ва Қирғиз саҳроларини бирға қўшиб, аввалда бир улуг ва қувватли ҳукумат ташкил этмишлар эди. Лекин замонлар кўп ўзди, аҳволларининг кўб одишинуви ила бўлиндилар, «жануб хунлари» ва ё «оқ хув», «ғарб хунлари», «шимол хунлари» исминда уч тоифаға ойрилдилар.

Оқ хунлар «Тий-ла» исмила Амударё ва онинг жанубина, форсийларнинг Медие ва йўнонларнинг Отрупотна отомишлар Озарбойжонға қадар сочилдилар. Озарбойжон аввалда ҳам бошқа уруғ³ туркийлар ила ёрим аралаш экан, оқ хунлар келгач бутунлай турклашдилар. Ушбу вақтға қадар шул ҳолда қолдилар. Бу қавмлардин Амударё

¹ Русия жанубинда, Киев теграларинда турклар, ўғизлар, қойи, бернди (бариси туркий)лардин жийулмиш халқлар ҳам «черкас» ва «қароқалпоқ» отолинар эди.

² Хйун ва ё хун Ўрхун наҳрина кўйилмоқда ўлан бир сув исми ўлуб, ушбу турклар унга нисбат ила «хйун» ва ё «хун» отолдилар. Турк қабилалари бири иккинчисиндин кўп вақт йерлашдиқлари сув ва ё тоғ исми ила ойрилишур эдилар.

³ Искиф ва сормат турклари кабилар ила.

бўйиндагилар форсийлар тарафиндин «Об талет», йўнонийлар бунинг маҳрафи ила «Офтолет», араблар «Ҳаётла» отомишлар эди. Баҳри Ҳазар ва Озарбойжон қитъасиндагилари «масоғет», «олон», «ҳарқон», «ҳазар»¹, «туркмон ва ғайр жуда кўб исмлар ила отолдилар. Арман ва йўнон тарихларинда булар умуман «Шарқ турклари» тасмия этилинмишдир.

Шимол хунлари Манғулия саҳролари теграсинда қолуб, сўнгроқ иккинчи исмлар (Қаройит, Ноймон, Мангул ва соира каби) ила отолдилар.

Ғарбий хунлар эса «Уйғур», «Ўн угир», «Саёнчи» ва ғайр турк қавмларини бир йерга жийуб, Бухородин бошлаб Қирғиз саҳроларинда, Ўрол тоғларига қадар қувватли бир ҳукумат ташкил этдилар. Сўнгра булардин бир фирқа мағриб тарафина йўналиб, йўлларина тўғри келган туркий қавмларни ўзларина бўй сўндирдилар. Иккинчи асри милодий ёримларинда Жойиқ — Этил (Вулго) наҳрларини кечдилар.

ОВРЎПОДА ХУН ТУРКЛАРИ

Тўртинчи асри милодий охири Оврўпо ҳам жуда улуг воқеъа ила машҳур ўлди. Аввалда Хитой шимоли ғарбинда тариклик этмиш ўлан хунлар ҳисобсиз йироқ саҳролардин кўча-кўча Оврўпога Дун орқали келуб чиқдилар. Хун турклари ҳар жиҳатларинда ўзлариндин аввалгилар ва сўнгилар ила баробар эдилар, кўчма маънават этдилар. Уйларни қуртилари ҳам келмай, они қабрга ҳисоб этар эдилар. Жуда жанговар ва бақодир эдилар. Улар (бир) умрга ўзларининг кичик, лекин нақ отлари устинда эдилар. Этар устинда бор ишларини бошқардилар, едилар, ичдилар, укладилар, савдо этдилар, кенгаш қилдилар. Хотунлари ораболарда умр этдуклариндин устун, тағин сўғиш вақтларинда эрлари ила баробар сўғиш ҳам қилдилар. Аммо ул вақт воқеъий ишлар ва ҳақиқатлар орасина каелий ва уйдирма ишлар ёзув жуда муда ўлдигиндин булар

¹ Ҳозир ҳам Каспий отолмоқда ўлан Астрахон денгизи ҳарқонларга нисбат ила «Ҳарқон денгизи», сўнгроқ ҳазарларга нисбатан «Ҳазар денгизи» бир вақт холис туркларина нисбат ила «Холис денгизи» эскича бир вақт Тегрон шималинда ўдан Қазвин (Қазвин) шаҳрина нисбат ила «Наҳри Қазвин» ҳам отолинмиш эди. Оврўпо халқи тарафиндин берилмиш ўлан «Каспий» исми уйбу Қазбиндин муҳрафдир. Турклар «Қузғин денгизи» отомишдилар.

ҳақинда аввал ёзувчилар аллақандай ўхшомаган ҳаёллар, хурофотлар ёздилар. Хунларнинг Ўрол ва Вулго теграсинда ўлмиш туркий қавмлар ила не равишда муомала этдиклари тарихларда очиқ забт этилмади. Улар хунларга итоат этмиш ўлувлари гумон этилинадир. Этил (Вулго)нинг ғарбинда эса хунларнинг аввал ҳужумлари Вулго ила Дун орасинда тириклик этмакда ўлан Олон туркларина ва Дун ғарбинда ғутларга ўлмишдир. Булар ҳисни ризолари ила итоат этгувлари келмади. Замонларинда энг баҳодир ўлан бу олонларни ҳам хунлар йенгуб ўзларина бўй сўндирдилар. Аввалги искифлар ва сормот каби туркий қавмларнинг заифланувиндин ва сийракланувиндин фойдалануб, Уст-ғутлар¹ денгиз бўйларина Дун ёқоларина қадар келмишлар эди. Хунлар ғутларга ҳам жуда шиддатли ҳужум этдилар. Умуман халқга даҳшат ва қўрқув тушди. Муқобила ва қоршу турурга ҳеч ким ботинмади. Ғут подшоҳи, йўз йиллик (йўз ўн ёшинда ўлмиш) Армонорех ҳам мавт ихтиёри ила асирликдин қутилди. Уст-ғутларнинг бир қисми хунларга асир ўлдилар. Бир қисми Вест ғутлар тарафина қочдилар. Вест ғутлар эса Рўм мамоликина боруб сигиндилар. Оврўпо

¹ Учунчи асри милодияда Болтиқ, Рейн, Висла тегралариндин Искандинов Ғирмон уругиндин «Ғут» ва ё «Ғутиф» исминда бир қавм Қора денгиз теграсина яқинлашдилар. Троён (Рўмода милодинг 98 йилинда императур ўлмиш) вақтиндин беру Рўмо малики ўлан Докия (ҳозирги Рўмонг ила Офстриёда Трансилвония вилояти)ни олдилар. Империянинг энг хавфли душмони ўрдилар. Оврўпода Фракия, Мокидуния, Фретсияни денгизга қадар талодилар. Ғутлар Офино шаҳриндаги борча китобларни ўт ила ҳалок этарга қасд этган эдилар. Лекин ороларинда бир ақлийларининг кенгешини тутиб, қолдирдилар. Ул айтди: «Ғариқларга китобларини қолдиройиқ, улар они ўқув ила шугуллансинларда, бунинг ила газо ҳунарини унутуб, бизга ҳар вақт мағлуб ўларлар», деди. Кемалар ила Осиёга чиғуб, Ветний, Гелоти, Қоподуида кўб мағмур шаҳарларни хароб этдилар. Яфисда машхур Диена (эски йўнон асотиринда қамардин киноя ўлан илоҳи қозба исмина ва бунинг ибодатина махсус жуда улуғ ва зийнатланмиш бир мағбур эди) қалисосини ёндирдилар. Ғутлар даҳшатли ваҳшийликлари ва баҳодирликлари соёсинда бир қувватли ҳукумат тоёсис этдилар. Сўнгра шарқий ва ғарбий отолмиш иккига бўлиндилар. Шарқийлари «Уст ғут» (шарқий ғут), ғарбдагилари «Вест ғут» (ғарбий ғут) отолдилар. 4 асри милодияда уст (ост П.Р.) ғутлар ҳокимлари Армонорех вақтинда жанубий Русия ҳам Қора денгизга қадар йерларни искифлардин олуб, Болтиқга қадар йерларга тасарруф йўрута бошлагонлар эди. Улгойиб ва беркуб йетмаган ғут ҳукумати хунлар зуҳури ила тез кундин йемирулди. Рўмо ва Рум халқи каби ул замоннинг маданий қавмлари Ғирмон уруглари ила ислован уруги қавмларни, Ғирмон уруглари ила ислован уруги қавмлар» «имол ворворлари» отодилар.

халқи хунлардин ва, қолаверса, бири иккинчилариндин қочуб, муҳожирати умумия даврини очдилар. Хунлар Рӯмо мамлакатларина ҳам шиддатли ҳужум этуб, халқларини жуда ўрқитдилар. Ул вақт муаррихлари бўларнинг ҳайъати ҳужумини тавсифида жуда начор иборалар қўлландилар. Ёзувда ҳам жуда куйи қора истеъмол қилдилар.

Бу баҳодир ғозийлар¹ 432 санаи мелодияда ҳукмдор ўлмиш машҳур хонлари Отила (Отла ва ё Этил наҳрина нисбат ила «Этилли» муҳрафи ўлуви гумон Этилинадир) замонинда Этил (Вулго) наҳриндин Рейн (Оврўпо шимолинда Форс ила Фирмония оросинда) наҳрина қадар, Мокедуниндин Болтиқ денгизи жазоирини қадар йерларга молик ўлуб, халқларина фармон йўрутиб ўзларина итоат қилдирдилар. Отилахон, шул вақт муаррихлари ёзувина биноан, Дуной ёҳосинда ўлан шаҳарларни олуб, баъзисини таҳриб ва баъзисини ўзина тасхир этди. Ўзи Докия ва Поннунияда (ҳозирги Венгрия) эски турклар расминча чодирларда ҳукумат айлади. Қустантиния (Рӯм) импературларини хирожга боғлади. Аммо ўзи олгун ва кумуш ва бошқа зийнатларга рағбат қилмас эди. Бу табиъати ила душманларни буюкрак ҳам кўрқитур эди.

Ислованларнинг аждодлари ва ё аъмомлари ўлуви гумон этилмиш улар Онт ва Венедларнинг, бу кунги Прусиёда ул вақт бўлинмиш нифс ислованларнинг ҳам хунлар тахти итоатида ўлувлари шубҳасиздир. Хунларнинг ислован қавми ила не равишда муомала этувлари торихларда забт этилмашидир. Ёлғиз буларга таъаллуқли ўлгон бир воқеъа ёзилмишдир: Армонорехнинг вориси тахти ўлан Гут кинози Венишор ўзи хунларга тобё ўлса-да, аммо ҳамон бошқа қавмларни тахти итоатинда киритмака ҳавас этуб, ислован ва венедлар ила бир уруғ ўлан онтларга ҳужум этди. Ғалаба этуб, уларга кўрқув бермоқ учун кинозлари Букисни, болалари ҳам йетмиш буёр — исторшиналари ила

¹ Турк қавминдин, керак хунларнинг, керак аввалги ва сўнгиларининг, сўғишларинда ва бошқа муомалаларинда замонларина нисбатан қувват ва шавкатдин бошқа кўрилажак бир ёт иш йўқ эди. Бошқа қавмларнинг ҳам энг ваҳишлариндин энг маданияларина қадар, гафо ва ҳужум вақтинда шиддатлари хунлар ва оворлариникиндин кам эмас эди. Фирмонларнинг жануб тарафларина, вондолларнинг Рӯмога, ислованларнинг Рӯмга ҳужумлари, сормотлар, хунлар ҳужуминдин раҳимлироқ эмас эди. Коромзиннинг «Ислованлар империя учун сормотлар, хунлардин ҳам кўрқинчлироқ ўлдилар» дегани беҳуда бир сўз эмасдир. Лекин мағлублар қаламчилар, ғалиблар қаламсизлар ўлдиғиндин ғалиблар ҳали чамасиз куйи қора ила ёзилмишдир. Тажриб ва таъдил этилмай, замонамиза қадар китобдин китобга кўчмоқ ила келмишдир.

вахшиёна ўлтиртди. Овглар хун подшоҳи Болонбир хонга сизинуб, гутлар асирликнинг қутидилар. Букис ва ат-бонларни интиқомни учун Болонбирхон Венишорни ўз қўли ила ёйдин отди¹.

ҚОТЛАВУН МУҲОРАБАСИ

Отिलाхон, хунлардин, гутлардин, ислонлардин жийуб олти йўз минглик бир аскар ила мағрибга тўғри йўриди. Йўл устиндағи борча шаҳарларни ўз тасарруфина киритиб, Голлия (Фронсия)га кируб, Порс ила Труво шаҳриндин бошқаларни борчасини олди. Урлийн шаҳри муҳорабаси вақтинда Рўмо қўмондонлариндин Ояченус Рўмо аскарини Вест гут, Соқсун, Бурғун, Фронқ халқларини бирга қўшуб, жуда улуғ қувват ила Отилахонга қорши борди. Отилахоннинг аскариндин кўбрағи икки отли ўлдиндин туз ва текис йер излаб бир оз ортга, Сена наҳри бўйига Қотолуния (Шолун) отолмиш йерга келди. Ушбу ўринда шул равишли сўғиш ўлдики: икки тарафдин йўз олти миш мингдин ортиқ киши қирилди. Оврўпо халқи ҳам охириги сулулари ўлдиндин жон очиги ила жуда шиддатли муқобила этдилар. Қон тошқин каби оқди. Отилахон ҳам қирув ружуь этарга мажбур ўлди.

ОТИЛАХОННИНГ РЎМОҒА САФАРИ

Қотловун муҳорабасининг иккинчи йилинда Отилахон (балки Ояченусдин интиқом учундир) Олпа тоғларини кечуб Рўмо — Итолия узрина ҳужум этди. Ҳар йерда галаба этуб, Рўмо шаҳрина тўғри бора бошладигиндин, императур Волинтийн учунчи (баъд ал милод 424 санада императур ўлмиш) қийматли бўлақлар ила попо Левнийини биринчи Отилахон қаршусина йўборди. Отилахон ҳам инсоф ва

¹ Туркий қавмларнинг ислон қавми ила ўлмиш энг аввалги воқеъалари ушбудир. Туркийлар ислонларга ёрдам этуб, уларни гутларга асирликдин қутқордилар. Диққат этилишажан воқеъадир. Гут қавмининг ислон қавми ила ул торих забт айламиш воқеъаси ила муқобила этилишса, турклар ҳақинда Оврўпо ва уларга шўруб рус муаррихларининг ёздиқлари ҳақсиз чиқади.

риоя этуб, бир қавмнинг улуғини улуғлаб, бунинг ҳурмати на сулҳ этуб, ўз ватани, бугунги Мажористонга (Венгрия) қойтуб кетди.¹ Бир Ғирмон шоҳзодаси ила ақди никоҳ этмакда экан, 454 санаи милодияда онгсиздин вафот ўлди.²

ХУН ТУРКЛАРИНИНГ ЗАИФЛАНУВИ

Ушбу улуг баҳодир ва жаҳонгирнинг умри туганув ила хунларнинг қувват ва тасарруфлари ҳам туганди. Ҳар йерда кўбрак туркий қавмларда кўражагимиз каби, бунда ҳам Отилахоннинг ўғиллари иттифоқсизлик каби, қавмларни ҳалок этувчи маразга муртало ўлдилар. Мамлакатни ороларинда тақсим этдиклариндин заифландилар. Хунларнинг тахти тобъатинда ўлгон қавмлар бундин истъефода этуб, бош кўтардилар. Ҳатто хунларга ўзларина ҳам Поннунияда ўрин торайди. Дунойнинг бериги тарафина Днестр наҳри ила икки орога кўчишга мажбур ўлдилар. Ул вақт бу йер (яъни Дуной ила Днестр ороси) Хуннивор отолмиш эди. Хунлардин баъзилари империянинг Дуной бўйларина сочилдилар. Хунлар ўзлариндин сўнг балки бир вақтларда торих майдонина чиқмиш уругдошлари Булғор, Уғир, Овор туркларина оролашуб, «хун» исмини ғойиб этдилар ва сўнгилари исми ила отолдилар.

¹ Оврўно торихлари хўрлаб битира олмагон эски надон, мажус, хунрез бир турк подшоҳи, насорий руҳонийсина бу қадар ҳурмат қилуб, бу қадар инсоф ва шафқат этган. Бундай қувватли сўғиш ва ҳужум вақтинда раҳимли, шафқатли, образованний насроний оврўполи бир ҳоким, турк руҳонийсина кўбми ҳурмат этуб, кўбми инсоф ва шафқат қилур эди экан?

² Ривоятга кўра, Отилахонни завжаси заҳарламишидир. Отилахоннинг жасадини уч турли маъдандин ёсолмиш уч қон тобут ичина салуб, бир наҳрнинг сувини тўхтотиб туруб, тубина, ўрта бир йерина дафн этмишлар.

Хунларнинг Оврўпоға зуҳури ила бир вақтда турк қавмлари устина ёпилмиш билимсизлик пардаси ҳам хийли очилди. Бу вақтға қадар Оврўпоға маълум ўлмаган, хунлар ила бир уруғ, балки уларнинг бирор шўъбаси ўлан Уғир-Булғор,¹ бир оз сўнг Овор ва Олтой турклари ва Ҳазар исминда туркий қавмлар ҳам тарих майдонина бири ортидин бири чиқдилар. Уғир ва Булғор исминдагилари Оврўпоға бирга билина бошлаб, ўринлари ҳам бир йерда, ҳижратлари ҳам бирга кўридилар. Днепр наҳриндин, Қора денгиз ва Озоқ денгизи бўйлари, Қрим бўйни жазираси Қора денгиз ила Ҳазар денгизи оролари, Қафқоз тоғларигача ва Ҳазар ва Орол денгизлари бўйларинда ўғир-булғор, ҳазарлар тириклик этар кўрилдилар.

¹ Уғир-булғор қавмлари: айни хунлар ўлуви ҳам гумон этилмишдир. Шу илаки, аввола ғарбий хунларнинг жануб саҳролариндин кечдиклари каби, шимол тарафларина йўналдиқлари ва Урол тоғларина қадар йетишидикларини ҳам эски тарихлар забт этилмишдирлар. «Уйғур» исми ила ҳам, филҳақиқат, шулуқ хунлар мазкур тарафларга муҳожират этидиқлари ёзилмишдир. Иккинчи жумҳур муаррихин хунларни «турк» демақлари ила баробар, баъзилари, хусусан немис ўламосиндин машхур муаррих ва этнограф ва мушташиқ хунари Юлий Клопрут (1785 сана—1835 сана) хунларни «Фан» қавминдин сономийдирлар. Уғир-булғорлар ҳақинда ҳам муаррихларнинг фикри тамои шул, равишлидир, яъни жумҳур «Турк» дейур. Аммо баъзилар «Фин» дейурлар. Уғир-булғорлар ҳақинда (тубонда кўрилажакина биноан) бу икки фикр бирга жибулдиги каби, асар булар айни хунлар ўласа, табиғий, улар ҳақинда ҳам бирга жибуладир. Учунчи, хун туркларининг улуғ подшоҳлари Отила вафоти ила ўғир-булғорларнинг хунлар ўрининда Мезея (ҳозирги Булғорияда) газа эта бошловлари оросиш тарихлар жуда яқин — бори йигирма йилгина кўрсатгидилар.

Бу аҳвол эса хунлар ила ўғир-булғорларнинг бир қавм эдукина шират этарлар. Аммо биз Дуной ёқосина боруб чиқмиш ўлан хунларнинг сўнггиндин келмиш оворлар ила мангулар каби жануб тарафдин, яъни Урол тоғлари жануб минтақоси ила Ҳазар денгизи оросиндин янғароқ кечдикларини, ўғир-булғорлар эса жуда эски замонда Урол тоғлари Булғо бўйларинда таҳсир этимиш халқлар ўлувини эътиборға олуб, жумҳур қавлини ихтиёр этимиш:

Хунлар ила ўғир-булғор оросинда умум хусус бор деймиш, яъни ўғир — булғорлар умум хунларнинг бир фирқаси ўлан Уйғурлардин бир тоифасининг «фин» лар ила ихтилотиндин туғмиш жуда эски бир қавм ўлуварини таржих этамиш — булар тарихда тақрор кўрилдиги каби, сўнғроқ улуғ қувват ила келмиш қариндошлари — хунларга бош эгишига мажбур ўлмишлар. Ва маъзалика улар тахт ҳокимиятинда улуғ мавқеъ ихроз этимиш улуғ ва қувватли бир қабила ўлуб, хунлар заифға йўз тутдиги сўнғгинда-ўқ бош кўтармиш ва сиёсат майдонинда машхур ўлмишдирлар.

Уғир-булғорлар 474 санаи милодиядин бошлаб Мезия (ҳозирги Булғория), Фрокия (Рўм эли шарқи), ҳатто, Истонбул тарафларина қадар газа эта бошладилар. Уғир-булғор қавмлари бу йерларга ўзларининг Вулго, Урол тоғлари теграсинда ўлан ватани қадимийлариндин сочилмишлар эди.

УҒИР-БУЛҒОР ВА ФИРҚАЛАРИНИНГ НАСАБИ

Энди бу қавмларнинг кимлар ва қойси уруғдин эдукларини очиқ билмоқ учун торихларнинг ўртаси илагина қаноат қилмай аввалларини ҳам кўрмак зарур ўладир. Бунинг учун Вулго бўйлари ва Урол тоғлари теграларина, балки туркий қавмларнинг, лобуротурияси ўлан Иссиқўл ва Олтой тоғлари теграсина ҳам қайтмоқликимиз лозим ўладир.

Қавми Турониядин борчасининг аввал туғон ўринлари Иссиқўл ва Олтой тоғлари эдукини, финларнинг ҳам жуда эскида турк шўъбалариндин бири ва сўнггиндин ҳам холис турк шўъбаларина жуда яқин эдукларини билдук. Финларнинг Осиё ғарб-шимолина ва Оврўпо шарқ-шимолина жойилдиқларини ва буларнинг жанубиндин баъзан булар ила оролаш туркий қавмларнинг ҳам ғарбга, тўғри Висла ва Дуной наҳрларина қадар сочилдиқларини ва бу икки қавм (фин ила холис турк)нинг қотишув ва оролашувлариндин финларга ҳам, туркларга ҳам нисбат этиш мумкин кўрилган қавмлар туғилганлигини йўқорида кўрмиш эдик.

Энди турк ила финнинг қойси шўъбалари оролашдилар ва бу икки қавмнинг оросиндин ҳосил ўлиб, туркка ҳам, финга ҳам нисбат этилиниши мумкин кўрилган қойси қавмлар эдукини ҳозир кўрамыз:

булар ушбу уғир-булғор ва булардин бирор фирқа ўлан Бошғир — Бош уйғур — Бошқурд, Мишор — Ма-жор қавмларидир. Ушбу бир навъиндин турли исмлар ила отолмиш фирқалар, турк ила фин қавмлари оролашувиндин ҳосил ўлмиш қавмлар эдуклари баъзан шаҳодати торихия ила мусбат ва баъзан ан-рупулугия ва лингвустина ва этнуғрофия уламсининг узоқ тафтиш ва тадқиқлари ила ҳам таҳқиқ этил-

мишдир¹ (Фридрих Муллик, Ускор Пешил, Днекр, Ёдрийсиф, Кострин, Гйургий ва гайрлар). Булар ҳақинда янги тафтиш ва тадқиқлар, эскида араблар, ўзлариндин эшитмиш баённи тоъатийд этарлар. Булғорлар ҳақинда арабларнинг, ўзлариндин эшитмак ила «қавм матулдун бин аттурк ва-с сақолба» дедуклари (бу ҳақда тафсиллироқ маълумот олмақ учун «Мустафод ал-ахбор»га мурожаат ила тавсняя этамиз) атбоълари² «угир», «бошқирд», «ми-

¹ Торихлари билкўл, ва ё, йетар қадари ва зътимод қилинур равишда Ёзилгон қавмларнинг қойу уруг ва онинг қойу шўъбасиндин эдукларини маърифат учун уч турли тариқи борди: 1. Одамларнинг тус, чехра ва қиёфат, бош ва энгоқ суяклари, кўз ёрилуви, бурун, огиз, ияк ва бошқа аззолар равишларини, руҳ ва табиъати ила баробар тафтиш ва муқояса этмак ва оролариндаги нисбатни билмак. Бунга онтрупулугия дейилинур, бунинг олимини «онтрупулуг» тасмия этилинур. 2. Қавмлар сўйлаши тургон дугаплар, тиллар, жавҳар калималари ва одатлари ва сурат одолари ва шева равишларини тафтиш ва муқояса этуб, оролариндаги нисбатни билмак, бунга «Лингвистика» дейилинур. Бунинг олимини «Лингвист» оталинур. 3. Қавмларнинг таъбият, хулқ, урф ва одат, фикр-эътиқод, шеър ва адабиёт, кийум солув, уй асбоблари, сўғиш қуроллари, касб, саноат, тижорат кайфиятларини тафтиш ва муқояса этуб, оролариндаги нисбатни билмак. Бунга «Этнуграфия» дейилинур ва олимини ҳам «Этнуграф» тасмия этилинур. Бу уч тариқ ёки илм бири бирини ёрдамчи ўлдиклари каби, торихнинг ҳам жуда улуғ бўлишчиларидир:

торихларнинг узук йерларини тўлдирарлар ва хатоларини тасҳиҳ этарлар.

Масалани изоҳи учун бир-икки мисол кетурайик:

Жағуб — шарқда Ҳиндистонда занжилар ва мангуллар ичинда бир тоқим одамларнинг, шимол-ғарбда ўлан, калтр-тафетунлар ва гайрлар ила бир уруг эдуклари ҳеч бир эски торихда ёзилмиш ўлдиги ҳолда бунини исбот этувчи (қолгонлари ёрдами ила) лингвистика ўлмишдир.

Туронийларнинг ҳам бири бирини муносабат ва уругдош эдукларини кўрсатувчи (қолгонлари ёрдами ила) онтрупулугия ўлдиги каби, финларни бир йерга йиғувчи ўшандоқ (қолгонлари ёрдами ила) этнуграфия ўлмишдир.

Бу навъ илмлар фалсафа нуқтаи назариндин қорогонда яқин ифода қилмай, балки зан ғолиб ифода этадилар. Лекин зарари йўқ. Чунки, торих илми ўзи ҳам эскидин берли улум заниядин соноладур. Ҳамда энг шиончли санад ила кўчирилмиш, сўз ва ё энг мўътабар китобда кўрилмиш бир баъни «занний»дин йўқори илм ифода қила олмайдир.

Бу уч навъ илм бизга ҳам на равишли бўлишлик этдуклари тубонда, иширқодоқ, кўрилув.

² «Угир», «бошқирд», «мишор» — «мажор»ларни Булғор атбоъи дедук. Шунинг учунки, булар торих майдонина чиқдикларини борчаси «Булғор» итоатинда ўлуб кўриндилар.

шор»—«мажор»лар ҳақида ҳам жуда тўғри чиқади.¹ Йўнонлар, рўмолилар, форсийлар аввал ва билзот туркларни «искит», сормот, «туроний» отодилар. Ва буларга иёртуб, уругда қаробатлари ўлдигичун финларни ва «искитиё» ва «сормотиё» ва «Турон замин» отодиқлари йерларда зуҳур этуб ҳам насаблари очиқ маълум ўлгонга қадари «ислован»ларни ҳам бу исмлар ила отомишлар эди. Ушандоқ, йўнонийлар, рўмолилар, форсийлар расминча араблар ҳам «сақлоб» исмини айтилмиш қавмларнинг (турк, фин, ислован) учусина ҳам таъмин этмишлар эди. Лекин тез кундин туркий қавмларни ўз исмлари ила отоб, сақлобдин ойируб чиқардиқлари каби, узоқ турмай ислованларни ҳам янги ҳокимларни (рус) исми ила ойируб чиқордилар. Сақлоб исми «фин» қавмина ўзиндин-ўзи хосланди. Немислар тарафиндин берилмиш ушбу исмлари шойъи ўлгонга қадар «фин»лар араблар қошинда «сақлоб» исми ила йўрудилар. Буларнинг ҳар уч истеъмолина араб тарих ва жуғрофияларинда исдоқлари бордир. Азжумла, «ал-рус уммат билодхим мутохаммат л-ил саколат ва-л турк ва лихм луғат бар асхо ваҳм йазгун ал-ҳсақолабат» дедикларинда сақолабатдин мурод «фин» эдуки ўз-ўзиндин ҳам маълум ҳам вақоёе тарихия ила ҳам мусбатдир. Араблар тарихинда «сақлоб» ислованга хос исм деб билувчилар улуг ёнглишмишлар. Руслардин ҳам бу ёнглишлиқга кўб киши тутулиб, Қомо булғорларини ҳам турк ила исловандин ҳосил (бўлгон) дейувчилар бўлди. (Дуной теграсиндаги ҳозирги булғорлар ҳақида бу фикрлари тўғри). Усмонли муаллифлардин марҳум Сомийбек ҳам Ибн Фазлоннинг Булғор подшоҳина келган воқеъасини «Ислован подшоҳина» деб таъбир этадир. Энг сўнгги турк муаррихи Нажиб Осим афанди ҳам «сақлоб»ни ислован илагина таржима этадир. Нетонг, «искит» ила кўб халқ ёнглишуб битмишлар эди. Эмди тарихий масалаларга онтрупулуғия ва лингвистика ва этнуғрофия уламиси ҳам қотишгоч, бу алтибосга (илтимосга) ўрин қолмади. Чунки булар Қомом булғорлари ва атбоғларининг ислованлар ила эмас, балки финлар ила турқлар орасиндин ҳосил ўлмишини таҳқиқ этдилар.

¹ (илова) йўқорудаги сатрлар ёзилгондин сўнг, нашр этилмиш энг сўнгги ва мукаммаз ва мусаҳҳиҳ Повленкуф энциклопедиясинда Дуной ислованларини қавм ҳоким ўлуб бормиш булғорлар «турк-фин қавм эди», дейилмишидир.

УҒИР-БУЛҒОР, БОШҚУРТ, МИШОР-МАЖОРАЛАР- НИНГ ВАТАНИ ҚАДИМЛАРИ

Бу қавмлар боши маълум ўлмаган жуда эски замондин берли Урол тоғлари теграсида, Оқ Этил (Белое Уфо)— Чўлмон — (Қомо, Накра)— Вётко, Этил (Вулго), Уқо наҳрлари ва буларнинг тормақлари бўйларинда тирклик этдилар. Уғирлар нифси Урол тоғларида ва атрофинда; Бошқурд-Уғирдин бир фирқа ватанларининг жануб ва ғарбинда, Урол тоғлари теграсида, Оқ Этил ва Чўлмон бўйларинда; булғорлар бошқирдларнинг ғарбинда, Чўлмон, Накра, Этил бўйларинда, Мишор-Мажор-булғор ва бошқирдларнинг жануб-ғарбинда Уқо, Сури, Вўлго, Зуя теграсида ва буларнинг ғарбинда тирклик этар эдилар.

УҒИР-БУЛҒОР, БОШҚИРД, МИШОР-МАЖОР ҚАВМЛАРИНИНГ ФИН ВА ТУРК ТАРАФЛАРИ

Гарчи бу қавмларнинг ото ва оно тарафлари, яъни турк ва фин тарафлари қойси шўъбалардин эдуки эски тарихларда тасриҳ ва таъйин эдилмашидир. Шундай бўлса-да, буларни истихроҷ учун ҳам маълум муқаддималар йўқ эмасдир. Маълум муқаддималарни керагинча тартиб этилдиқда аввалда мажҳул ўлан бир нарсанинг маълум ўдиги, муқаддимоти фалсафия ўлан, қавонини мантқиқиянинг мислақидир.

Фин қавмларининг Уғир-Олтой қавми отодиқларини йўқорида кўрмиш эдук, шундай бўлса-да, «уғир» исми қавми Турониянинг ҳисобсиз кўб қабила исмлари оросинда йўғолмиш эди¹. Фин қавмлариндин Урол тоғлари тарафига сочилмишлари эски ва янги ватанлари исми ила Урол-Олтой гуруҳи отолинулар эди. Урол-Олтой гуруҳи: Сомунд, Усток, Воғул, Бёрмий, Зерон, Вуток, Чирмиш, Чувош, Мурдво ва буларнинг бирор шўъбаси ўлан «Мишчор» қабилаларидир². Бу исмлар руслар тарафиндин берилмиш янги исмлардир. Аммо улар ўз ороларинда бошқа исмлар ила

¹ Едринсуф 1891 санада Петербургда матбуғи «Сибирь инорудислари» ҳақидаги асаринда.

² Бу қавмлардин ўз ороларинда яна хусусий қилинмишлар ҳам мушоҳада этилмишидир: шу илаки Орик ила Ор ва чирмишлар, ўсток ила воғуд, бёрмий ила зерон, мурдво ила мишчор қавмлари бири бирина буюкроқ яқин эдуқлари мушоҳада қилинмишидир.

отолнуурлар эди. Бизга маълум ўланлари бу иладир: со-
муийидлар ўз ороларида «Осон» ва «Орин» ва ғайр исмлар
ила отолмишлар эди. Устоклар ўзларин «Исток» ва
«Бошқутир», Вогуллар ўзларини «Исток» ва «Монзо» ото-
мишлардир (Биёрний ва Зеронларнинг бу исмлари эскими,
янгими ва туркий қавмлар ила оролашчиларми-йўқми,
менга очиқ маълум ўлмади). Вутоқлар ўз ороларида «Ор»
(сўнгроқ бир тоифаси «Бсирман»¹), Чирмицлар ўзларини
«Моря», мурдволар — «Муқшо», мишчорлар ҳам «Мишор»
ва ё «Мачор» отомишлар эди. Бу қавмлар машриқдин
мағрибга, яъни Енисей теграсиндин, Иртиш, Ўб сувлари,
Ўрол тоғлари, Қомо, Вётко бўйларина, Этил ва Уқо
наҳрлари теграларина ва онинг жануб-ғарбина қадар со-
чилмишлар эди. Буларнинг шимол тарафинда бошқа исм-
даги фин қабилалари ўлдиғи каби, жануб тарафларинда
ҳам туркий қавмлар эди. Туркий қавмлар ила оролари
шарқдин ғарбга муайян ва хати мустақим узра ўлмай,
балки кирарли-чиқарли ва оролаш эди. Шундай бўлса-да,
шимол-шарқдин жануб-ғарбга, яъни Енисей шимолларин-
дин Иртиш ила Ўб сувлари қўшилгон йерлардин Ўрол
наҳри ила Ўрол тоғлари бошлари оросиндин Этил ғарбина,
Сури, Муқшо; Асно сувлари бошларина қадар бир хати
муҳум фарз этилса, бунинг шимолинда туркий ал-асл, ав-
валда турк қавмлариндин бир фирқа ўлуб, сўнтра оролари
очилмиш, хийли бошқалашмиш ўлан ва руслар тарафин-
дин «Чуд» исми берилган «Фин» қавмлари жанубларинда
халис туркий қавмлари кўрилмиш ўлур эди.

Бу икки қавмнинг мусодама ва ё иктилотлари ўлса,
табiiий финлар йеринда ўлур эди². Буларнинг қотишув

¹ 1741 санада Берлинда тугилмиш, Сибирьга соҳат ва тафтиш
учун чокирилмиш ўлан машоҳир табиийшундин ўлан Полос
Вёткордаги «Вутоқ», «ор»лар ила Енисей теграсиндаги Сомуйид-Орин
уруғлари оросинда машобаҳат кўрмишдир. Сўнги замонларда
Сомуйид — Орин уруғларининг Олтой тормоғи Соён товларинда бу
кунда тириклик этмақда ўлан Суйутилар ила бир уруғ эдуки кашф
этилмиш, Суйутиларни Едринсуф ва киноз Крупуткин туркий тил
ила сўйлашувчи туркий қавмлар дейурлар. Олтой менусин
турклариндин ойрмалари бори шул қадар: суйутилар сўларини
хитойлар каби тилмлайдилар ҳам тилларинда бир оз мангул
сўзлари қотиш дейурлар. Бу равишдин бизнинг сомуийид ва орларимиз
ҳам сўнгроқ финлашмиш турклар бўлиб чиқадилар. Ибн Халдуinning
ва бошқаларнинг финларни туркдин оид этувлари аслсиз ўлмадиғини
кўрсададур.

² Чунки йўқоруда фин бобинда кўрилдиғи каби, финлар ҳеч қай
қавмга ҳужум этмадилар, балки ўзлари ҳар тарафдин қисилдилар.

ва оролашувлари ҳам кўбрак улуг сув бўйларида ўлмишидир. Фин қавмларина жануб тарафларида ўлан ҳар турли туркий қавмлар «Искит», «Сормот», «Масоғий», «Олон», «Овор» ва жануб хунлари, Олтой туркларининг оз-оз фирқалар келуб қўшиливи ҳам эҳтимолдир. Шундай бўлса-да, буларнинг фин қавмийатларина тоъсир берур (ярим турклашдириш) қадар қотишувлари баддир. Чунки бу сонолмиш туркий қавмлар маданиятдин буюкроқ бадавиятта ва жанговарликка ортиқ майл этуб, они ҳуррият ва роҳат ва мардлик сонодиқлари каби, маданиятни ҳам ҳибс ва машаққат ва қоровулчилик ва жибушлик ҳисоб қилур эдиларгина эмас (ўзлари томонидан айтуб), балки бошқаларда кўрилмиш маданиятни ҳам йер йўзиндин сунпируб, ўл ва сахро ҳолина дўндирмак ҳавасинда эдилар. Бу сабабдин шимол тарафлари ўзининг совуқлари ва қорлари ила уларни ўрkitуб, қиш учун жили ўринлар, ўзлари ва қайвонлари учун ризқлар ҳозирлов каби улуг машаққатлар уларни шимол тарафиндин буюкроқ қочирур эди. Ҳамда ғазо ва жанг ва амволи ғанимат олур учун ҳам шимол тарафларида Хитой, Форс, Рўм, Рўмо каби бой ва зийнатли мамлакатлар йўқ эди. Бу сабабдин улар ғанимат ва қайвонларни машаққатсиз тўйдирур учун жануб тарафларина, бой ва маъмур мамлакатлар тегларина бири устина бири таҳолик ила илашур эдилар.

Аммо туркий қавмлар борчаси ҳам бу табиъатда эмас эди, балки келажакда кўрилажаги каби эгун этишга, қарйалар бино қилурга, савдо ва тижорат этуб, шаҳарлар бино этишга, ҳатто, улум ва маъориф ила шуғулланурга ҳам ҳавас этмишлари ва бу йўлда хийли одимлар отмишлари ҳам бор эди. Булар эса ғарбий хунлардин бир қисми ўлан «Ўн угир» туркларини эди. Булардин ҳам маъишат босқичининг ҳар биринда фирқалар, қабилалар бор эди, ғарбий хунларнинг, ғарб-шимол тарафларина ҳам йўналдиқларини, Урол тоғларина қадар йетишиқларини эски тарихлар забт этдиқлари каби, буларнинг «Уйғур» исми ила ҳам шу тарафга муҳожират этдиқларини ёзмишлардир.

Маъишат босқичининг ҳар ўчовининг ҳам афроди ўлан мазкур уйғурлардин бир фирқа Ирғиш суви бўйина йўналмиш ва унда маданиялари эгун эгуб, қарйалар ва шаҳарлар бино этмишлар. Бадавийлар ва ваҳшийлари шаҳарлар атрофинда қўниб ва кўчиб тириклик этмишдир ҳам воқеан маданий маъишатда буни, яъни шимол тарафларина йўналувни иқтисо этар эди. Чунки уйғурларнинг

эски ўринлари хитойлар, форсийлар каби маданий қавмлар ила турли қабила туркларнинг жанг ва жадал майдонларина дўнмиш эди. Жанг ва жадал, ўғирламоқ, толамоқ, бошқаларнинг молина, жонина қасд қилмоқ нима эдукини ҳам билмаган ва бошқаларнинг тўзон қадар нарчасина қасд этмаган, меҳмондўст, соф дарун ва тинч халқлар — финлар ороси зироят ва эгунчилик учун ҳам савдо ва тижорат учун ҳам аниқ майдон эди¹. Бу сабабдин ҳам зироят, савдо ва тижоратга майл ва ундан лаззат олмиш уйғурларнинг бу тарафларга йўналувлари табиъий эди. Ошлиқли ва туришли халққа қиш сувиклариндин соқланмоқ ҳам зўр кўрқинч эмас эди.

Эмди ушбу қадар баён этилмиш аҳволлардин очиқ онланадирки, йўқоруда айтилмиш Иртиш, Ўб сувлари, Урол тоғлари, Уфо, Қомо, Вётко, Этил, Уқо наҳрлари ва тормоқлари бўйинда тириклик этмакда ўлан «Сомуйид», «Усток», «Вогул», «Вуток», «Чирмиш», «Мурдво», «Мишчор» қавмлариндин бирор фирқага, жуда эски замонда келуб қотишуб ва оролашуб, финларга ҳам нисбат этилинуви мумкин кўрилган, «Ўғир — Булғор», «Бошқурд», «Мишор — Мажор» қавмлари туғилишига сабабчи ўлан турклар албатта ушбу хунлардин бир фирқа ўлан «Уйғур», «Унуғир»лар эди. Бунн, яъни бу турк «Уйғур» эдукини (тубонда яна бир оз кўрилажаги каби) онтрупулугия ва лингвустика ва этнуграфия жиҳатлари ҳам тоъинд этадир, эски уйғур ила эски булғор тиллари тамом бир тил ва бир шева каби яқиндирлар.

Туркий тиллар оросинда бу нисбатда бири биринга яқин тиллар йўқ кабидир. Бу икки қавмнинг қиёфат ва маъишат, маданият, зироят, савдо ва тижорат ва маъориф жиҳатларинда ҳам жуда яқинлик мушоҳада этилмишдир. «Ўғир» исмининг «Уйғур»дин ва ё «Ўн уйғур» қисқартилмиши ўлан «Ўн ғир»дин, «Бошқурд»нинг ҳам «Бош уйғур»дин муҳраф бўлуви эскидин берли куё зан этиладир². Баъзилар, гарчи бу исмда мушобаҳат «Ўғир»ларнинг «Уйғур» ўлувларини истидлол учун йетмадигини ихтиёр

¹ Умум Сибирининг йерли халқларинда, Урол тоғлари теғраларинда устоклардин бошлаб, Ухутский денгизи бўйиндаги курёқларга қадар борчаларинда сайёҳлар ушбу равиили пок ва соф хулқ топадилар. Турк ва тотор уруғларининг жуда сийрак баъзиларинда от ўғирлов каби ишлар кўринса-да, узинча бир сўғиш каби ҳақ қазонмоқдин иборат этуб қиладилар. Аммо бошиқа равиича ўғирламоқ, хиёнат қатъо жазмо хуссан финларда ўлмадигини яқин тафтиш этувчи сайёҳлар борчаси ёзголар.

² Машҳур мусташирқ Вомбери жаноблари ҳам ушбу фикрдадир.

этмишлар эса-да, аммо бунинг ҳам бошқа далилларга илова ўлуви инкор этилажак иш эмасдир. Бунинг устина рус сайёҳи Путонин Мангулия саҳросинда «Йўғро» исминда «Уйғур»лар бақияси борлиқини кашф этмиш. Урол тоғларинда ҳам «Уғир» гуруҳиндин «Йўғро»¹ исминда халқлар бордир. Булар борчаси уғир-булғорларга ото ўлмиш Туркнинг хунлардин бир қисми ўлан «Уйғур» ўлувина муҳайядирлар.

УҒИР-БУЛҒОР, БОШҚУРД, МИШОР, МАЖОРЛАРНИНГ ҲАР БИРИНИНГ ОНО ТАРАФЛАРИ

Бу қавмларнинг фин бобинда баёни кечдиги аҳволлардин оно тарафлари қимлар эдукина бир оз ишора билинмиш эди. Тафсилли эса бу иладир: — Исток ва булардин бир фирқа ўлан, «Воғул»лар ила «Уйғур»лар оролашувиндин Уғир — унғир, хунғир — венғирлар туғилмишидир. Ушандоқ Исток ва онинг бир шўбаси ўлан ёқутийлар ила уйғурлар оросиндин «Уғир», «Бошғир — бош уйғур — «бошқурд» қавми туғилмишидир². «Орин» ва

¹ Таҳриф ила «Йўро» деб ҳам зикр этиладир. Мангулия саҳросиндаги «Йўғро»лар соф «уйғур»лар бақияси ўлиб, Уролдаги «Йўғро»лар эса мазкур уйғурлар ила финлар ихтилотиндин, финлик тарафлари қолиб қолмиш қавмлардир. Бир вақтлар Урол бошқурдлари ҳам бу исм ила тасмийя этилинуб, йерлари ҳам «Йўғро йери» отолмишидир.

² «Бошқурд» исми ҳар турли қавмлар тарихларинда, узунқулоқдин эшитилмишини биноан жуда турлича ёзилуб, важҳи тасмийясини билгиси келганлар ҳам ҳар турли сарф эҳтимодли сўзлар ёзмишидирлар. Уринбург тарихини ёзмиш машҳур академик Ричкуф ҳам ушбу сарф эҳтимолли сўзлардин йўқори чиқа олмади. Биз улар ила тортишувга ҳожат кўрмаймиз. Аммо бизнинг гумонимизча саҳеҳи ушбу «Бош уйғур»дин ва ё «Бошқутар»дин муҳраф ўлувардир.

«Ор»¹лар ила «Уйгур»лар оросиндин «Булгор» қавми² туғилмишдир. «Мишчор» қавлари ила уйгурла оросиндин «Мишор — Мажор» қавлари (Мишор қавми бир оз сўнгроқ баён этиладир) ҳосил ўлмишдир³.

УҒИР-БУЛҒОР, БОШҚУРД, МИШОР-МАЖОР ҚАВМЛАРИ ОРОСИДА МАЪНАВИЙ МУҚОЯСА

Ушбу қавмларнинг ҳоли, финлардин тўрт хотун олмиш бир туркдин туғилган, ото ва онолариндин нима мерос қолмиш эса, борчасини ороларинда бўлишмиш ўғиллари ҳолина жуда ўхшайдир. Шу илаки, «Уғир»лар (Днепр ва Дунойга кўчмишлари) отолари «турк-уйгур»нинг энг улуг жиҳозлари ўлан жанговарлик табиъати ила кўчмалик одатини ва «Уйгур» ва ё «Ун уғир»дин муҳраф ўлан «Уғир» исмини олуб, онолари «Вогуль»лардин ҳам тил ила баъзи урф ва одат олмишдирлар.

Булгорлар эса отолари — уйгур меросиндин маданият, эгунчилик, савдогарлик, ҳунарчилик, илм ва маъориф ва бунга истеъдод, жанговарликдин ҳам озроқ ҳисса ила тил

¹ «Ор» сўзи «Ориндин қисқартилмиши «Бошғир»нинг «Бош уйгур»дин ёки «Бошқурд»нинг «Бошқутир»дин қисқортилдиғи каби, ё эса, «Орин» руслар тарафиндин «Ор»дин узойтилмиши «Тоторин»нинг «Тотор»дин узойтилмиши каби, бу қадарисини билма олмадим. Аммо ҳаричук ўлса ўлсун, иккиси бир асдин, бир ишўбадин, ўримлари ироқ ойрўдиқи сабабли исмлари бир оз бошқа ўлмиш қавмлардир.

² «Булгор» ваҳжи тасмийси ҳақинда ишондоқ сўз жуда кўбдир: «Булгор» муҳрафи ўлмоқ, «Булгор» исми кун ишладишлариндин «Булгор» отолмоқ, «Булғомоқ» масдариндин туркийча феъ музореъ ўлмоқ, «Булғонгон» муҳрафи ўлмоқ, «Вулго одами» маънисидида ўлан ислеван сўзи «Вулгор»дин муҳраф ўлмоқ каби турли эҳтимоллар кўрсатилмишдир. Мен ўз тарафимдин ана бир эҳтимол ортдираман: бу қавм аввал ҳам бошқа қариндошлари: бошқурд (бошқутирдин муҳраф тақдиринда), мишор, мажорлар каби ёлғиз ото тарафлари фин исми ила «Ор» отолмиуб, Вулго теграсиндагилари (сўнггиндан Вулго тубониндаги Дун, Дуной булгорлариндин илтиёз учун Қомо булгорлари отолиқлари каби) Қомо, Вётко «ор»лариндин илтиёз учун (табиғий турклар ва финлар «Вулго» отомишлари) Вулгога нисбат ила «Булго ори» отолидин сўнг «Булгор»га қолмадики? Қавмлар исмина кўб вақт ёнига ўтирмишлари сув исми қотишидиғи, ҳам Вётко орлари тўғридин тўғри ўзларини «Булгор» бакиясини сономоқлари, булгорларнинг орлар тарафинда (Қозон суви йўқорисинда) бир шаҳарларини «Ор»нинг туркча масфари ўлан «Орча» исми ила отомоқлари бу сўнгги эҳтимолни мувайяд ўлмайдики? Бу ҳақда фикр ва мулоҳаза ва муҳокамани ўқувчиларга қолдираман.

³ Бу ҳам хотирдин чиқарилмасинки, бу турк ила фин қавмларининг қотишуви ва оролашувлари бу қавмларнинг ҳосил ўлувлари боши маълум ўлмаган эски замонларда ўлмишдир.

олуб, оналари ҳиссасиндин тўғрилиқ, одиллиқ, соф дурув-лик, шафқат, бир оз қиёфат ва урф ва одат (эҳтимолга кўра) исм ҳам олмишдирлар¹.

Бошқирлар отолари меросиндин жанговарлик, баҳодирлик, соф дурувлик, кўчма маъишат, қиёфат ҳам тил (ва бир эҳтимолга кўра исм ҳам) олмишдирлар². Мишор ва мажорлар отолари ҳиссалариндин баҳодирлик, соф дурувлик, ишчанлик, маданият, эгун эгув, савдо ва тижорат қилув ҳам тил олуб оналари ҳиссасиндин ҳам бир оз урф ва одат ва бир оз қиёфат ҳам исм олмишдирлар.

УҒИР-БУЛҒОР ВА ФИРҚАЛАРИНА УМУМАН БИР НАЗАР ВА УЙҒУРЛАР ИЛА МУҚОЯСА

Уйғурлар туркийлик табиъати, урф ва одатларини³ қомил соқламоқ ила баробар маданиятдин ҳам катта йўл олмишлар эди. Қарйалар бино этуб, эгун экдилар, шаҳарлар бино этуб, савдо ва тижорат этдилар. Яқинлари ўлан маданий қавмлар, форсий ва хитойлар оросинда воситаи тижорат ва маъориф ўлдилар. Аввалда энг эски турк ёзуви ўлан рўний (ашкол воситаси ила) ёзувлар ила ёздилар. Сўнгра йенгиллик учун сирёний ҳарф ила ёзуб ороларинна улуми маъориф сочдилар ва турклар оросинда энг маданий ўлдилар. Ирғиш ва Урол бўйларина кўчмиш уйғурларда ҳам бу сифатлар ўлдиғи шаҳодати торихия ва осордин истидлол ила мусбатдир. Бу сифатларни уйғурлар авлодлари ўлан Уғир-Булғор-Бошқурд, Мишор-Мажорларга ҳам тобшурдилар. Умум туркларга ўртоқ ўлгон та-

¹ Булғорнинг «булғо ори»дин муҳраф бўлув эҳтимолини йўқоруда сўйлдиғимиз эдик.

² Бу эҳтимол «бошқирд»нинг «бошқутир»дин муҳраф ўлуви тақдириндадир. Аммо «бош уйғур»дин муҳраф ўлдиғинда бошқирдлар отолари меросиндин кўбрак ҳисса олмишлар ўладир, яъни уйғурларга бийикроқ яқиндирлар.

³ Туркийлик табиъати ва урф-одатлари: баҳодирлик, жанговарлик (сўғишқа усталлик) бунинг ила баробар соф дурувлик, мазлумга шафқат, душманга шиддат, ҳайвонларга марҳамат, қўноқга ҳурмат, савдо ва тижоратга ортиқ риоя ва ёрдам этуб, от ҳайвонни жуда севар, ошинг ила бор ишни кўрув: кўбрак умрини от устинда ўздирув, бутун дунёни ўзина майдон билув, қойда маъишат учун ўнғайлик ўлса, онда кўчув, бутун йер йўзини умум инсон, балки умум маҳлуқот фойдаланур учун ёротилмиши ўлдиғини ва ҳеч кимнинг уни ўзина мулки хос этурига ҳақи ўлмадиғини эътиқод этув, Сарбастлик ва ҳурриятини севув, шундай бўлса-да, ото-бобонинг фойдали ва зарарсиз ўлан урф ва одатларинна риоя ва ҳурмат этув кабилардир.

биъат буларда ҳам очик зуҳур этди. Қотишувдин ҳосил ўлгон финлик сифат ва табиъатлари¹ баъзиларинда жуда оз қолди, баъзиларинда бутунлай йўқолди — туркларди-лар, баҳодирландилар. Бутун йер йўзини ўзларина майдон билдилар. Хилқатнинг бердиги бўлақлар, неъматлар ила фойдаланурга керак қонда ўлса ўлсун ўзларини ҳақли кўрдилар. Ўрчидилар, кўпайдилар. Бир кесоки эгун эгуб, савдо ва тижорат ила шуғуллануб мадания йўли ила кетдилар. Қарйалар ва унғайли ўринларга шаҳарлар бино қилдилар. Ва бир кесоки эски турк низоминча ҳайвон о-рамоқ ва уларни ўрчитмоқ, кўбойтмоқ ила шуғуллануб, бадавнат йўли ила кетдилар.

Табиъий аввалдаги ўринлари буларга тортиқ эта бош-лади, баъзиларина унғайли тарафларга кўчмак лозим ўлди.

УҒИР-БУЛҒОР-БОШҚУРД-МИШОР-МАЖОР ҚАВМЛАРИНИНГ ҲАР БИРИСИ ИККИГА БЎЛИНУВЛАРИ

Ушбу қавмлардин ҳар бириси иккига бўлиндилар. То-мирларинда турк қони — иссиқ қон кўбрак қойногонлари бу тарафлар илагина қаноат қилмай, отолари расминча ва улар² йерина майл этдилар, яъни «Уғир»лардин, «Булғор»лардин, «бошқурд»лардин, «мишор», «мажор»лар-дин бирор гуруҳи жануб тарафига йўналдилар. Аммо солқунроқ — фин қони қолиброқлари эски ватанларинда қолдилар. «Уғир»лар «Бош уғир — Бошқурд»лардин бир гу-руҳ аввола Урол тоғлари бўйинча жануб тарафига Урол — Жойиқ наҳрлари теграсина сочидилар. Буржон исмли бир улуг фирқа бошқирдин ҳам жанубгароқ — Хоразм тег-расина, сўнггиндан Ҳазария отолмиш йерларга қадар йет-дилар¹. Ушбу теграларда уларга Туркистон саҳролариндин

¹ Финлик табиъатли ва одатлари: ортиқ йўсошлик, ортиқ қано-атлилик, маъшият учун унғайли ва унғайсизлигига қоромай, ўринларина боғланиб қолув, кўб вақт душмангина мағлуб ўлув қабили.

² Амударё ила Дуной оралари Ҳазар ва Қора денгиз шимоллари тур-кларга хос қаби вилоятлар эди. Чунки тарих ёзула бошлагондин берли бу ўринларда туркий қавмлар эди.

³ Ёқут Хамавийнинг Ҳазар навоҳисидин сонодиги, ал-Амрийнинг ҳам Хоразм ёқинида кўрсатдиқлари буржонлар ушбулардир. Буларнинг бир улуг фирқаси уғирлар мажорлар ила жануб-ғарб тарафига Рўм худудина кўчмишлар. Абул Фидо ила Абу Убайд ал-Бақрий ушбу кўчмишларни сўйлайдилар. Аммо Буржон бошқурдларининг эски ўринлари теграсинда қолдиқлари бу кунда ўринбург губерносинда саломатдирлар.

Дунойға йўналмиш «Хун» турклари ҳам келуб қўшилдилар. Бу йерлар Хун-Уйғур-Уғирдин муҳраф «Улуғ Хунгария»¹ отолмиш эди. Сўнгра «ўғир», «бошқурд»лар хунлар ила баробар ғарб тарафига йўналдилар. Бундан сўнги ҳоллари хунлар, оворлар ила баробар кечликидин, улар заифига қадарги ҳоллари эски торихларда ойрим забт этилмашидир. Шундай бўлса-да, янги муаррихлар зан этадилар: бу қавмлар ҳозирги ўринлари Поннунияни хунлар ила баробар шул вақтда — ўқ кўрганлар бўлса керак. Ҳарна эса, торих буларнинг Оврўподаги ўзларина ойрим ўринларни Днепр суви ёқоляринда Лебидин саҳроляринда кўра бошлайдилар. Қариндошляри булғорлар тахти итоатинда тобадилар.

«Мишор» ва ё «мажор»лярининг бир фирқаси ҳам аввалги ўринляри ҳозирги Ризон, Нижгупруд, Симбир, Соротуф, Томбуф губерноляриндин Хоркуф, Киев губернолярина келуб чиқуб, Днепр бўйидаги Булғор — Уғир — Бошқурд қариндошлярина қўшилмишидирлар².

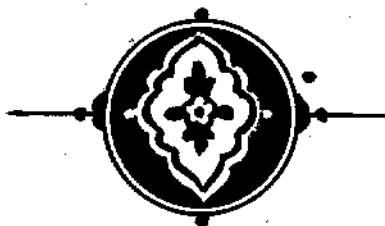
Тўрт фирқа: булғор-уғир-бошқурд-мишор (мажор) қариндошлар яна бирга қўшилдилар ва оролашдилар. Тўрттаси (булғорлардин бир фирқасини истисно ила) яна бир қавм ўлдилар. Табиъат, аҳлоқ, урф ва одат жиҳатидин бошқа турклардин ҳеч хусусда ойирмалари қолмос қадари туркляшсаларда, тил жиҳатинда Уғир фирқасина йёруб, финликляри голиб кўйин қолди. Рус эски торихляринда булар ҳар вақт ёлғиз «уғир» исминда зикр этилиноуб, Киев остинда булар бир вақт иқомат этмиш тоғ, Нестур вақтина қадар «Уғир тоғи»³. Булғорлар ҳам ғарб тарафляринда «мажор (мишор)лар ва шарқ тарафляринда уғир ва бошқурдлар ўлдиғи ҳолда, улардин ҳам бирор улуғ фирқа Вулго, Дун ва Жойиқ наҳрляри бўйинча жануб тараффи-на, Ҳазар денгизи, Қафқос тоғляри шимоляина Озоқ, Қрим, Қоро денгиз бўйлярина сочилдилар. Булар аввал бир вақт тубонги булғорлар, сўнгра ҳазарлар отолдилар. Муаррихлар гумонича булар ҳам албатта хунларға қўшилуб, улар ила баробар Дуной ёқосини кўрмишидирлар.

¹ Рус торихляри «Великоё Венгриё» дея забт этмишлярдир.

² Ибн Доста «печениглар ила булғор йерляри орасинда мажор йерляри бордики, бу қавм турк жинсина мансубдир» дейур. Ушбу мажор-мачор-мишорлардин хабар берадир.

³ Табиъийдики, бир неча турли қавм бир жамъият ва ҳукумат тузиса, уларнинг бириси (кўбрак голибляри) исми илагина маъруф ўладир. Тил ва шева ҳам уларники голиб ўладир.

Хунлар, оворлар зуҳуринда, булғорлар уларга итоат этуб, уларнинг заифинда истиқлолларини қойтордилар. Энди бизнинг Днепр бўйларинда Қрим, Қора денгиз, Қарфқоз, Қазар денгизи ва Жойиқ наҳри теғраларинда қолдируб кетдугимиз, Оврўпо эски торихларина аввал мартаба кўринган «угир-булғор»ларимиз ушбулардир. Энди биз қавмларнинг асл ватанларинда қолғонларини бир оз баён этажакмизда, муносабати ила яна тубонги «угир-булғор»лар ҳақинда бир оз сўйлаяжакмиз.

УҒИР-БУЛҒОР-БОШҚУРД-МИШОР (МАЖОР) ҚАВМЛАРИНДИН ЭСКИ ВАТАНЛАРИНДА ҚОЛҒОНЛАРИ

Бу қавмларнинг ҳар бириндин бирор улуш эски ватанларинда қолмишларини йўқорида кўрмиш эдук. Уғирларнинг эски ватанларинда қолмишлари узоқ вақт бу исмни соқладилар ҳамда Урол тоғлари буларга нисбат ила узоқ вақт «Уғир тоғлари» отолди¹.

Сўнгра жануб тарафинда бошқирларда кўрилмиш ҳол буларда ҳам кўрилди, яъни жануб тарафина кетмиш бошқирлар узоқ ўз исмларини соқласалар ҳам, охирда, Ёқут Ҳамавий замонасиндин (626 х.— 1228 м. сана) сўнг узоқ турмай ўз исмларини ғойиб этуб, аввалда умумий «Уғир», сўнгра «Мажор» исми ила қолдилар. Ушандоқ эски ватанларинда қолмиш уғирлар ҳам боро-боро ўз исмларини ғойиб

¹ Уғир-булғорлар Дуной ёқасина боруб йетидиким сўнг ул тарафдаги ислованлар ҳам кўча-кўча Илмин кўлина келиб йетидилар, денгиз ортиндин ворёклар ҳам келуб ислованларга қотишиб дунёга рус қавми тугди. Булардин савдогарлар ҳам бўла бошлаб Урол тоғларина ҳам боруб йетишдилар. Ул вақт Урол тоғлари ҳамонда «Уғир тоғи» ҳам халқи «уғирлар» отолмурур эди.

этуб, қариндошлари бошқурдларға қотишуб, оролашдиларда, улар исми ила қолдилар.

ЭСКИ ВАТАНЛАРИНДА ҚОЛМИШ БОШҚИРДЛАР

Эски ватанларинда қолмиш бошқирдлар ҳозиргина айтилмиш уғирлар ила бирлашуб¹ ўз ватанларинда, яъни Урол тоғлари буйинда, Урол наҳри бошларинда, Соқмор, Сомор, Уфо, Оқ Эдил, Чўлмон ва буларнинг тормоқлари буйларинда, ҳозирги Перм, Уфо, Уринбург, Самар губерноларинда тириклик этдилар ва этмакдадилар. «Буржон» исминдагилари яна жанубдароқ эдилар. Бошқурд қавми ичина эски замонларда жануб-шарқ тарафдин хунлардин бошқа «Қипчоқ» исмли соф турк қавми ҳам кўб келуб қўшилдилар. Булар бошқирдларни бийикроқ турклашдирдилар². Ичларинда «қипчоқ» исми турли суратда «Қипчоқ», «қаро қипчоқ», «қизил қипчоқ» ҳамонда тилларинда йўрийдир. Бошқурд қабилалари бири бириндин туркий қавмлар каби кўброқ сув исми ила ойрилишадилар. Ибн Фазлон Булгорға келганча бошқирдлар тамом турклашуб битмишлар эди. Ондин сўнгги араб муаррих, жуғроф ва сайёҳлари бошқирдлар ва буржонларни эски ватанлариндагиларини ҳам Венгриядагиларини ҳам билонтифоқ турк қавминдин, тилларини ҳам турк тилиндин сономишдилар.

Бошқурд-уғирлар (мажорлар ҳам баробар ўлдиғи ҳолда) булгорлар ила баробар туғилдилар. Жуда эски замондин бери бирга тириклик этдилар. Уйғурларнинг маданийлари ила бадавийлари суратина кируб, булгорлар тахти ҳимоят ила итоатинда³ эркин саҳрорларда гўзал булунлиқ улуғ сув

¹ *Замонамиз аҳли илминдин ёдгор ва бошқа рисоалар соҳиби бошқирд тоифасиндин марҳум Муҳаммад Салим мирзо Умидбоеф, бошқирд ила уғир иккиси бир, Венгриядағи уғирлар ҳам айнан бизнинг бошқирдларимиз, венгрларнинг бош шаҳри ҳам бошқирд тили ила отолмиш: «Будо-Пишт» — «бузо пишти» деган сўз дейур эди. Неча исмда бошқирд тоифалари соноб, буржонларни ҳам шулар жумласидин оид қилур эди. Ушандоқ 1849 санада венгрларни Офстирёга (подшоҳлари Фронс Йусиф Утнуй буйинча) итоат қилдирурлар учун бормиш аскарлар оросинда мусулмон солдатлари ҳам бўлганлигини ва бу солдатларнинг венгрларни айнан бизнинг бошқирдлар экан, дея айтганликларини ҳам ҳикоя этар эди.*

² *Сўнгроқ ичларина Вулго тарафлариндин «таптир» исми ила булгорлар бақияси ўлан тоторлар ва Томбуф ва бошқа тегралардин ифси мажордин иборат ўлан мишорлар ҳам келуб оролашдилар.*

³ *Абу Исҳоқ ал-Истаҳрий булгор ортинда Озия чекиндағи бошқирдлар булгор итоатинда демишдир. Абу Ҳомид Андокусий ҳам «бошқирд фитоат булгор» дейур.*

бўйларинда ёрим маданий, ёрим бадавий суратинда тинч, беташвиш тириклик этдилар. Булғорлар ила баробар ва улар воситаси ила ислом дини ила мушарраф ўлдилар. Улар ила баробар аввал мугул-тоторлар қўл остина тушдилар (тоторлар келгач ичларина тоторлар ҳам бир оз қотишди, туркийликлари яна қувватланди), оқибат улар (булғорлар) ила баробар руслар қўл остина тушдилар. Бошқирдларнинг тоторлар келгандин сўнгги аҳволини, булғорларнинг шул вақтдаги аҳволи ила баробар, китобимизнинг сўнгги жузвларинда баён этажакмиз. Шундай бўлса-да, сўнгги аҳволлари ҳақинда ушбу бир-икки сўз айтмоқни ортиқ кўрмаймиз: шу илаки, бошқирдлар булғор қариндошларина нисбатан баҳодирроқ, жанговарроқ эдилар. Ҳамияти миллияларида қувватли эди. Бу табиъатларини охир вақтларга қадар олиштирмай, руслардин озод ўлмага ҳам бир неча мартаба ҳамла қилмишлар эди. Лекин муваффақ ўла олмадилар. Ҳам русларнинг бошқа қавмлар ила, ишведлар, хусусан, «Ватан муҳорабаси» отмишлари фронсуз — Нополеён сўғишларинда ҳам руслар фойдасина жуда улуг баҳодирлик кўрсатмишдилар. Аммо рус ҳимоясина киргандин сўнг йерларина рус, лотиш, хоҳуллар кўб келуви сабабиндин маъишат жиҳатларина хийли торлиқ келуб, бу тарафлари бир қадар кўнгилсизланди. Замоналар олишинувина ва айлана теградаги аҳволлар бошқарувина илтифот этмай ҳамонда аввалги равишли маъишат — ҳайвон осрамоқ ва булар ҳосилоти илагина кун ўздирув ойрула олмай, эгунчилик ва ҳунар, саноат ва маъорифга ҳам тезгина кўника олмадиқлариндин маъишатлари унғайсизланди. Жонлари ва қувватлари ҳам бир оз тушкунланди. Руслар келтурдиги уммул хабоис улан муҳлик ва муҳраб ичимлик сабабиндин ичларинда соқсизлик ортиқ шойиъ ўлди. Буларнинг натижаси ўлароқ, афрод миллатлари ишлари ҳам бир оз камайди. Бу ҳолларни кўруб, ошиғуб ҳукм этувчилар бу қавмни ўларга, тугарга, яъни бошқирд қавми дунёда битажак дея ҳукм этуб ҳам қўйдилар. Лекин бу ҳукмнинг нақадар ошиғич ва нақадар ҳам қонуни олам ила ошноликсиз эдуки оз ҳисоблагач ҳам маълумдир.¹

¹ Чунки аввола кўзимиз ила кўриб тураимизки, бу кун Дуной бошқирдлари — венгрлар нақадар ҳалокликлар ва нақадар қувватли душманлар орасинда қалатуруб ҳам, тамдин этуб, бу кун Оврўпонинг энг маданиятли халқлари орасина кирдилар. Иккинчи, Урал бошқирдлариндин (Дуной бошқирдлариндин имтиёз учун Урал бошқирдлари деймиз), ўз ораларинда ва четла эски замондин ушбу кунларимизга қадар нақадар уламо, фузало,

мадрасалар, улуг олимлар, шоирлар, мусаннифлар ола келмишидир. За-моннинг ва айлана теградаги аҳволларнинг олишиғувина бир оз кўз солув фикр этсалар, буларга бир илмдин иккинчисина, кераклидин жуда керак-лига, қисқаси, дин ва миллатнинг бақо ва ҳайътина сабаб ўлурдай илмлар ортидирув четан ва оғир иш эмасдир. Бу йўлда катта одим ҳам отмишидирлар. Бунинг устина (Қрим ва Қарқоздин бошқа) Оврўпо ва Оснѣ русияси муфтилариндин бир нечаси, хусусан охириги иккиси бошқирд кон-тунлардин таъйин ўлинмишидир. Ислох маҳкамаси ҳам бошқирдларнинг ўрта йеринда, Уфодадир. Учунчи, бошқирдлар орасинда эскидин берли контунлар, ҳокимлар, генераллар каби мансаб ва даражалилари ҳам бўла келмишидир. Ҳатто, «бошқирдий» нисбатиндин онглашилувина бимоан Мисрда гуломони атроқ замонинда бошқирддин ҳам ҳокимлар ўлмишидир. Ҳозирги замонамизда ичларинда земский начальниклар, уездний, губернский, гурудоский управоларда членлар, председателлар, ҳатто, предводител дувуронстволар ҳам бордир. Бунинг устина миллат ва ум-мат учун ҳайрахоҳликлари маълум ўлдиғиндин бошқирд қавмининг та-важжуҳини қозониб, гусударственный думога вакил этилинув неча ўқимиш одамлар ва мирзолар сойландилар. Тўртинчи, бошқирдлар ора-синда ўқув ва ўқитувга ҳавас кунба-хун қувватланув бордиги каби ўқиғонлари оросинда ҳамияти миллиялари ҳам шул қадар ўйғонмишидир. Дин ва миллат оғиринда жонни фидо этар даражасина қадар олимлар, муъаллимлар, мусулмонча ва русча ўқимиш йиғитлар ҳам ҳозир оз эмас-дир. Ҳатто университет битурмишлари ҳам йўқ эмасдир. Бошқирдлар-дин ветронорлар, дўқтурлар, адвокатлар ҳам бордир. Бешинчи, ичларинда ифси бошқирдлар келув йерлашмиш Қозон кишилари ва ми-шорлар ҳам кўбдир. Буларнинг ушбу сўнг вақт улум ва маъориф йўлинда улуг ионалар ҳам бўлиндиқлари кўриладир. Олтинчи, ташаккур айтсун-ларки, ҳукуматимиз буларнинг азиз оналари каби ўзларини тўйдиргон ва тарбиялагон йер ва тупроқларининг қадрини билмай, ҳеч йўқ фой-даларга алданиб, талаф этув битирув аҳтимолларина сад чекмоқ учун лозим тадбирлар қилмишидир. Ортиқ йерларини сотувдин манъ қилинмас экан, бунга таажжуб этмоқ тегшли эмасдир. Чунки Русияда ҳеч бир қавми йерларини сотувдин ҳукумат манъ қилмай, ҳатто, энг олий синф санолагон зодагонга (дворян) ҳам ўз йерларини сотувдин, ҳатто, сотув битирувдин ҳам ҳукумат манъ қилмайди, таажжуб этиличажаги шулдирки, лоткилар, чуқналар, хоҳуллар ва бошқалар йерга ошиқ ўлуб, ҳеч ким кучламадиги ҳолда Русиянинг ораги қарияниндин бериги қарбина қадир келдиқларинда, бошқирдлардин баъзиларининг тамоғ ҳисси ихти-ёрлари ила овул қирлариндаги йерлари ҳам сотарга йўрдиқлари эшитил-гандир. Бунинг устина ҳукуматимиз бошқирдларга улум ва маъориф, ҳунар ва санойиш ўргатув ила маъишатларини яхшилатмоқ тадбирла-рини қилмоқдодир. Еттинчи, бошқирдларнинг истеъдод фитриялари ҳеч қойу қавмдин кам эмас. Ахбор ва тарихга рағбатли, мусиқий ат-табъ қавмлардир. Энди ҳоллари бу ила ўлгон қавмга мавт эмас, балки тез кундин жуда гўзал ҳоёт ила тириқлик этарлар дея ҳукм этмак тегши-лидир. Дуруст деб сонодигимиз ҳасоий ила мағрур ўлмаи, ичлариндаги турли синфлари бири бирина қўл бердиқлари ҳолда илм ва маъориф ва тадбир йўлинда олға отлансалар, хароб этувчи ва ҳалок қилувчи ичим-ликдин ҳам соқланурга ва соқлорга тирушсалар, одумлари жуда катта ўлуб, мақсудларина жуда тез борув йетажаклар ва ҳеч не монѣ ўлмаёжакдир.

ЭСКИ ВАТАНЛАРИНДА ҚОЛМИШ МИШОРЛАР

Эски ватанларинда қолмиш мишорлар Уқо бўйлари ва бунинг тормоқлари Сури, Муқшо, Ансо, Зуя сувлари бўйларинда, бу кунги Нижғуруд, Ризон, Симбир, Соротуф, Томбуф, Қозон губерноларинда тириклик этмишдирлар. Татуш ва Зуя теграларинда мишорлардин тобёлар бўлувини Ҳисомиддин ал-Булғорий ёзмишдир. Шул-ўқ Татуш ва Зуя ва Севел уёзларинда эски замонларда мишорлар бўлганлигини рус торихлари ҳам баён этадилар. Мишорлар шимол тарафларинда исмларини сўнгроқ «мишар»га дўндируб, ушбу исм ила қолсалар-да, жанубга майл эта боргон сойин исмлари ҳам бир оз олишина бордигини кўрамыз¹: Пенза теграсинда «мажор» суратина, рус торихларинда «можор», турк торихларинда «мажор», «мачор», араб жуғрофия ва торихларинда (арабда «ч» ҳарфи ўлмадигиндин) «мажъар» ва «можор» суратларина дўндирилдигини кўрамыз².

Нажиб Осим (ҳозир саломат турк муаррихи) ила Абу Али ибн Деса (араб жуғрофия уламосиндин) бу икки фирқа, яъни шимолий мишорлар ила жанубий можорларнинг ойрилуб битмаган вақтларини бизга кўрсатадилар. Аммо Мисрда Фуламон Атрок (қипчоқлар) ҳукумати вақтинда ҳукумат хизматинда ўлан «мажорий»лар (борун Тезенғовузиннинг Олтун ўрда ҳақидаги асарина боқингиз) албатта махсус ушбу мусулмон мажорлар, яъни мишорлардин эди³.

¹ Торихий исмлар, тилдан тилга, китобдан китобга кўчурилка-кўчурила тоқулмас қадари ўзгарадир. Бунга мисоллар жуда кўб, хусусан, рус халқи мусулмон ва турк исмларини бутунлай бузуб битурдиклариндин Шпелевский шикоят этуб, орийунталистлардин тасҳиҳни ўтицадир.

² Велёменуф — Зернуф «Рус қўл остина кирдиклариндин сўнг мишорлар сорстевенний дафтарга «можор» равишинда ёзилмишдир», дейур. Ортемуф Пенза губерносиди мишорлар «можор» отолинур, дейур. Тотеушф: «Йўрий Долғорукий (1157 сана милодияда вафот) Суздол вилоятини (Влодемир ва Ризон губерноларина) бўлғорлар, мурдволар ила венгр — можорларни келтируб йерлаштирдилар», дейур.

Бунда ҳам венгрдин мурод ҳозирги Мажористонддги венгр — мажорлар эмас, албатта, балки булғор ва бартос мурдволар ила яқин ўлан мажор-мажор — мишорлардир.

Москуфнинг эски руслари мишорларни «венгрис» оторлар эди, ҳатто, бу ила отомоқ бу кунларда ҳам эшитиладир.

³ Нажиб Осим афанди хунлар иёртиб кетдиклари мачорларни ёзадир. Абу Али ибн Деса: «Билод Мажъария билал Бажнокия ила билод Булғориядин Ашхид («асбия» русчаси «Ошел») орасинда», дейур, яъни бизларга мажъарларнинг билодларини Днепер ила Вулго оросинда кўрсатадир. Дуруст, 9-аср милодияга қадар мишорлар ва мажорлар ва мажорларнинг ҳам ўрни ушбу теграларда эди.

Ушбу эски ватанларинда қолмиш мишорлар ўринлари анча шимолда, туркий қавмлардин йироқ, ғарб тарафлариндин ислован, шимол ва шарқлариндин мурдво, чувош каби финликлари ғолиб қавмлар ила турулмиш ва чурнолмиш ўлдиклариндин, қиёфат ва урф ва одатларинда финликлариндин бир оз асар қолса ҳам, аммо табиъат жиҳатиндин тамом туркийлашмишдилар. Дин ва тил жиҳатиндин йироққа келмиш мажор қариндошлариндин ойрилдилар-да, яқиндағи булғор қариндошлари ила бирлашдилар. Савдо ва тижоратга табиъий ҳавасли, атрофларини чурногон турли қавмлар ила ихтилот ва муомалага мажбур ўлан мишорлар, жануб тарафлариндин келуб, муҳожир қариндошлари ўринларина йерлашмиш ва узоқ муддат кўшнилик этмиш печениғ, ўғуз, ҳазар, қумон, қипчоқ, хелис каби бири ортиндин бири келмиш хос туркман ва туркий қавмлар ила ҳам албатта муомала ва ихтилот этмишдилар. Тилларинда шева жиҳатиндин булғор туркийларина жуда озгина бошқалик ва жануб туркийларина мушобаҳат албатта ушбу жанубий турклар ила ихтилотдин ҳосил ўлмишдир¹. Ўшандоқ шарқ тарафиндин, сув бўйлариндин булғор қариндошлар ила ҳар вақт ихтилот этуб, бу сабабдин туркийликларини ва туркий тилларини кунба-кун қувватлантира бордиқлари каби дини ислом ила ҳам булғор қариндошлари воситаси ила мушарраф ўлуб, улуми динияларини ҳам кўброқ булғор шаҳарларинда таҳсил эта келмишдилар².

Мишорлар отолари «уйғур» ва қариндошлари булғорлар каби жуда эскидин ушбу замонамизга қадар

---

¹ Мишор қариндошларимизнинг сўнроқ ислованлардин ҳам анча шева ва луғат олдиқларини кўрамиз, ҳатто Толбуғ губерналаринда бутунлай ислован тили ила сўйлашидиқларини мағалтосуф эшитамиз. Ҳақиқат тассуфли ва ихтирози лозим ҳол ўлса ҳам, шундай бўлса-да, оламда мисли кўб кўрилмиш ҳалдир, яъни ҳар вақт муомала ва ихтилот лозим ўлгон қавмларнинг тиллари (агар эҳтиёт этмасалар), албатта бири бирини сироят этадир. Хусусан туркий қавмларда бу ҳол кўб кўрилмишдир. Араб ва форсга яқинлари тилина арабий ва форсий сўзлар кўб қўшилдиғи каби хитойга яқинларина хитой тили сироят этмишдир. «Фомло» дегандағи «до» «бекчантой» ва «бектов» сўзлариндағи «чантой» ва «бов» калималари хитойчадин кирмишдир.

² Мишор қариндошлар ушбу сўнғи замонларда ҳам илм ва мағорифни ҳамонда шул эски мағданлариндин — Қозон теграсиндин кўбрак оладилар.

зироят, савдо ва тижоратга ортиқ ҳавасли, қавмиятларинда салаботли, динда ихлосли ва ғайратли, теграла-риндаги борча ёт қавмлардин устун ишчан, тиришқоқ, туркий қавмлар каби бутун йер йўзини ўзларина майдон билуб, Бессорабиядин Владивостукга, Қафқоз ортлариндин Орхонгилга қадар, булғор қариндошлари ила баробар касб ва савдо ва тижорат ила шуғулланувчи қавмлардир. Истеъдод фитриялари ҳам гўзал ва илм учун ҳам узоқ сафарлар тахаммул этувчи қавмдирлар. Отобобо суннати ва одати жуда муҳабботли ўлдидлариндин бу кунга қадар маданият, маъориф хусусинда бир нуктадароқ турувчилари кўб улмиш эсада, сўнгги вақт, айлана теградаги ва замон олишинувина ҳам назари илтифот ила боқуб дин ва қавмиятнинг саломат ва бақосина лозим асбобларга ташаббус этувчи олимлар, савдогарлар, мусулмонча ва русча ўқимишли, ҳамияти динина ва қавмиятлари тоғи ҳам қувватланмиш ёшлар ичларинда жуда кўбойиб борадир.

Сиёсат жиҳатиндин эскида буларда табиъий булғор қариндошлари тахти ҳимоясинда ўлмишдирлар. Булғорларнинг ҳудуди Нижнийдин йўқори Вулғо бўйинча ҳам эллик олти чоқирум чамасинда ўлмишдир¹, ҳам Нижний Новғуруд ўрнинда аввалда Булғор шаҳарлариндин бири ўлмишдир². Лекин аҳволи олам бир кўйда турадимиз? Яқинларингда йўвош ва тинч табиъатли ислованлар устина денгиз ортиндин ворёклар келуб, йерлашдиларда, оролариндин рус қавми, рус ҳукумати тугилди. Булар бутун атрофга газо ва ҳужум эта бошладилар. Мишорлар ҳам буларга жуда яқин, балки ичларинда қолдилар. Руслар манғуллар келганга қадар ўнг Булғор йерларина ҳужум этиб турдилар. Манғуллар келгоч, мишорлар ҳам руслар ва булғорлар ила баробар манғуллар тасарруфина тушдилар. Сўнгра қавм ҳоқимлари ўлан тоторлар исми ила руслар тарафиндин «тоторлар» отолдилар. Эмди китобимизнинг бу жузинда мишорлар ҳақинда ушбу қадар маълумот ила қаноат этуб, қолгон аҳволлари

¹ Болохон уёдинда «Вулжский гурудис» исми шаҳар (Нижнийдин 56 чоқирум) пугроничний гуруд ўлмиш, Болохона шаҳрини булғорлар бино қилмишлардир.

² Нижний Новғуруд ўрнинда рус муаррихлари шаҳодатина биноан Иброҳим қалъаси ўлмиш, тез кундин тафсилли ва санадларини кўражакмиз.

мангуллар, булғорлар ила баробар зикр этилур, иншо-оллоҳ¹.

ЭСКИ ВАТАНЛАРИНДА ҚОЛМИШ БУЛҒОРЛАР

Эски ватанларинда қолмиш булғорлар Ўрол тоғлари ғарбиндин Қомо наҳри (Перм губерноси) бошлариндин, Қомо, Вётко, Этил ва буларнинг тормоқлари теграларинда жуда эски замондин берли тириклик этмишдирлар шу ила-ки: эски булғор шаҳарлари «Белор», «Олабуга»², «Булғор» шаҳарлари теграсинда Одам ўғилларининг энг аввал ясай била бошлагонлари тошдин шумортламай (ишлифотот этмай) ёсолмиш болто, пичоқ, ханжар, қилич, ўқ ва сўнғу бошлари каби жуда кўб осори қадима тобилмишдир. Ўшандоқ ушбу қуролларнинг тошдин шумортлуб ёсогонлари, сўнгра ушбу қуролларни бронзодин, охирда

¹ Энди ушбу қадар маълумотдин мишорлар ҳақида меним не фикрда ўлдигим ва не учун халқ оросина социлмиш турли фикрларга мухалифат этдигим онлангандир?! Йўқса, халқ оросинда мишорлар асли ва насаби ҳақида турли сўзлар жуда кўб ўлдиги каби, турли китобларда турли арз ила ёзилмиш, баъзан аслсиз ва санадсиз ва ўхшоқсиз ҳикоялар ҳам кўбдир. Қойулари эски мишор — фин ила сотондирулмиш, қойулари турк аскар ила поляклар оросина бир муносабат ила кируб қолгон Крым аскар ила аҳволи ила сотондирмиш, баъзилар мишор қавмин ила жуда ёш кўрсатуб, шаҳзода Қосим Мишор шаҳрина борғочина жиёулмиш халқ ва ё яратилмиш қавм дейуб, бир хонлик ташкили ила бир халқ — қавм ташкилини сотондирдилар. Айниддин афанди Аҳмаруфнинг мишорларни Ботухон тотори ҳисоб этдигини ҳам таажжуб ила ўқидик. Баъзилар ислон қавмина нисбат этарга ҳам азобланмишдирлар. Аммо булар меним гумонимча Имом Ғазолий раҳматуллоҳнинг, фильи кўриб хабар берувчилар қиссаси каби отини мушобаҳат ила ёзилмиш ва сўйланмиш сўзлардир. Улар билан мунозарага ҳожат кўрмайман.

Бизнинг бунда машҳурга мухалифат этдикумизга яна бир модда бордир: бу кун Офстрия, Венгрияда ўлан «мажор»ларни Оврўпо уламоси бир вақт жануб тарафиндин келуб ўзмиш «овор» исми «уйғур»лар ўлувини гумон этмишлар эди. Аммо сўнграқ буларнинг Ўрол тоғи финлар и, исток, воғулар, бошқурд ва булғорлар ила ҳам қариндошликлари кашф этилди. Аммо ҳамонда мажорларни угирларнинг Ўролдаги бир фирқаси ва улар ила баробар тўғри жанубдин кетмиш гумон этарлар эди. Мен эса уларни Ўрол тоғиндин аввал Уқо бўйларина, ондин денгиз бўйларина кетмишлар деб тобман. Мажорнинг «мишор» ўлувини кўрсататургон осор ва аҳвол кўбдир. Ҳамда бунга ҳеч бир монғь ҳам кўрмадигимдин, мажорларнинг мишорлардин бир фирқа ўлувина қарор бердим, ўшандоқ мажорларнинг уйғур ила ўғир ўлувлари бири бирини мансубий эмас эдигини баён этман.

² Олабуга эски туркча «ола ҳўкиз» деган сўз. «Буга» (буқа) лафзи ҳамонда оромизда эшитиладир: жуда семирган кишини семирган ҳўкизга ўхшатиб «буга каби» дейдилар.

халқ темир ишлай била бошлағач, темирдин ёсолмишлари ҳам күб тобилмишдир. Бу қуроллар ёсолмиш маъданлари бошқа-бошқа ўлса-да, равишлари, суратлари энг сўнги булғорларники ила тамом бир турли ўлдингиндин албатта ушбу булғорлар қавми асари бўлуви истидлол қилинадир. Бу ҳоллар эса булғор қавмларининг жуда эски қавмлар эдукини кўрсатмакдадирлар¹.

Булғор қавми маданий маъишатга қарйалар бино этуб, эгун эгишга ҳам жуда эрта тутиндилар. Бутун атрофларинда ҳамонда ваҳшат, бадавият экан, булғорлар эгун эгуб Қомо, Вулғо бўйларини ошлиқ хазинасина дўндирдилар. Бу ошлиқларни булғор савдогарлари Вулғо ва Уқо, Вётко тормоқларинда йўруб соторлар, яқинларидағи қавмларда бирор сабабдин очлик ўлса, булғорлар шафқат йўзиндин уларга ошлиқ беруб, тамоқларини тўйдирурлар эди.

Исловауларга ҳам неча карра ошлиқ беруб, оч вақтларинда тамоқларини тўйдирдилар². Булғорларда савдо ва тижорат ҳаваси ҳам жуда эрта уйғонди. Савдо ва тижорат этар учун жойли ва унғайли ўринларга Қомо, Вётко, Вулғо, Уқо³ ва буларнинг тормоқлари ва тамоқларина жу-

¹ Осор қадимат уламеси оросинда «Тош асри» отолинадир. Одам болалари маъдан ишлай билмай, бор қуролларни кескин тошдин ёсогонлар. Буни ҳам аввало шуморто билмаганлар, сўнгра шумортиб ёсогонлар. Бу икки турли қурол «Тош асри»нинг аввалги ва сўнги вақтлари отолинадир. Сўнгра одамлар маъдандин бронзо ёсой билганлар. Бор керак қуролларни ондин ёсогонлар, сўнгра темир маъдани ишлай билуб, ондин ёсой бошлаганлар. Булар ҳар қойуси ўзина ойрум асрлар соноладир. Ороларинда неча бор йўз йиллар ўтуб кетдуги тахмин этилинадир.

² Тотешуф ва Коромзин бу воқеъаларни улардин кўчируб, барисини бу ила ҳикоя қилмишлар: «Суздол халқи бу (очлик) вақтда бой мамалкатли ўлан яқинлари булғорлардин ёрдам истоб, күб ошлиқ олуб қойтдилар. Булғор хони Великий киноз Йўрийга бўлак этуб ўттиз кема ошлиқ йўборди. Великий киноз жуда күб раҳмат ўқиб олуб қолди».

³ Тотешуф (рус эски ва мўътабар муаррихлариндин, 1686 санадин 1750 санага қадар саломат, «Русия тарихи. Энг эски замондин бошлаб» ном асари мўътабараси беш китобдин иборатдир. Русиянинг биринчи тарихлариндин соноладир. Царь Михаилга қадар ёзилмишдир): «Уқонинг ва Вулғога қўйгон йеринда күбдин берли булғорлар шаҳри эди. Они руслар хароб этдилар, сўнгра ўрнина Нижний Новгород шаҳрини бино қилдилар», дейур. Молгин (машҳур муаррих 1806—1863, асли франсуз) Нижний Новгород ўрнинда «Иброҳим» қалъаси эди, дейур. Шпелевский (рус муаррихи) «ўн учинчи асрнинг йигирманчи йилина (617 санаи ҳиж.—1220 санаи милодияда) қадар булғор йери орасинда чек Уқо тамоғиндин эллик олти (56) чоқирум йўқори, Вулғо бўйинда Болохон уёшинда «гурудес» шаҳри эди, дейур. Профессур Лихоуф: «осордин билимувина қорогонда, булғорларнинг худуди Перм губернолари ва Урол тоғлариндин эди», дейур.

да кўб шаҳарлар бино қилдилар. Ўзлариндин шимолдаги бадавий ва ёрим маданий қавмлар ила, ўшандоқ жануб тарафиндаги қавмлар: йўнонлар¹ (ғариқ) рўмолулар, форсийлар, сўнгра араблар (маданият оламина туғдиқдин сўнгра улар) ила жуда улуғ ва бутун оламга машҳур савдо ва тижорат қилдилар.

Булғорларнинг ижтиҳод ва финларнинг тўғрилиқлари орқасинда тилларини билмадиклари қавмлар ила бутун оламни ажойибга қолдирмиш «тилсиз» савдолар ҳам қилдилар. Тилсиз савдо бу ила ўлмиш: фин қавмлариндин «вест» ва ғайрлар ила булғор савдогарлари бу равишча савдо қилурлар эди: булғор савдогарлари бир белгили ўринга келуб молларини бўлак-бўлак этуб қўёрларда, шул ўринда қолдируб, нима бўлса ҳам бир аломат қўйиб, ўзлари иккинчи йерларга кеторлар эди. Финлар ҳам ўз молларини булғор савдогарлари қолдиргон моллар ёнина келтуруб қўёрлар эди. Булғор савдогарлари келуб қорогонда финларнинг моли йетарлик, фойда кўрарлик бўлса, финлар молини олурлар эди. Булғор савдогарлари финлар молини олғоч, савдо бўлгонга ҳисоб ўлур эдида, финлар ҳам булғор савдогарлари молини олурлар эди. Агар финлар қўйгон мол булғор савдогарлари қоромақинда йетарлик кўринмаса, булғор савдогари финлар молини олмай яна қолдируб кетор эрди. Финлар моллари оз бўлдиғини билуб, яна ордирурлар эди, тоинки булғор савдогари олгонча. Булғорларнинг бу савдосини араб муаррихлари ёзмишдирлар. Новғуруд купеси Ғуроти Ругвичнинг солномасинда ҳам бу хабар ёзилмиш эдукини машҳур рус муаррихи Соловйуф ҳам нақл этадир. Мен тарихларда бу воқеъани (тилсиз савдо) ўқигондин сўнг, бу ила адолатли бир замон бўлинувина, финлар ила бўлғорларнинг ҳам бу қадар ҳусни ахлоқли, одил халқлар ўлувина ишонғим келмаган эди. Кўрган бир аҳли ҳисоб этдигим кишига бу воқеъани сўйлаб, бу ҳақда фикрларини сўрар эдим. Турк, фин қавмини яхши тонигонлар бунда таажжуб этилинажак ва ишонилмаяжак бир иш ўлмадиғини, хусу-

¹ Булғорларга отолари «уйғур» турклариндин кўчмиш ўлан савдо ва тижорат ҳавасини йўнон (ғариқ) муҳожирлари ҳам кўб зурайтдилар. Чунки Ҳерудут замониндин берли йўнон муҳожирлари Қора денгиздин Урол тоғларина келуб йўрурлар эди. Қора денгиз ила тоғлари орасинда нақадар бадавий халқлар олишинсалар ҳам, аммо савдо ва тижоратни туркий қавмлар ҳар қойуси муқаддас билурлар, асло зарар еткурмаслар эди. Йўнон оқчалари булғор харобасинда кўб тобилмишдир.

сан, бошқа қавмлар ила қотишмағон ва улардин бир иш ўрганмаганларинда бундай хулқ ва адолат бу кунда ҳам ҳамон кўриладир, дейурлар эди. Хусусан, машхур туманлик Нейматуллоҳ хожи марҳум Қормишоқуф мени бу хусусда кўб мисолларини кўрсатмак ила тамом қаноатландирди. Ва иловасина Тори шахринда эски ва эътиборли савдогар Раҳматуллоҳ қортдин санад ила онинг ўзи кўрдик ила тақрор тажриба этдик ила фин (устоклар) адолат ила ҳусни ахлоқи ҳақинда хабарлар сўйлади: шу илаки мазкур Раҳматуллоҳ оғонинг ёшроқ замонларина қадар ул ва бошқалар Березуфский устоклар оросина тундраларға улур онборлар бино этар ўлмишлар. Қиш кунларинда мазкур онборларға ошлиқ келтуруб тўлдирмишлар. Онборнинг ичина неча турли миқдорда соват қўймишлар ва ҳар қойусина зўрлиқина нисбат ила бир турли ваҳший жонивор терисин қадоқламишлар. Бу эса «шул навх жонивор териси келтурғувчи ушбу соват ила бир соват ошлиқ олсун», демак ўлмиш. Онбор ҳеч йўзоқсиз ва соқчисиз ҳолда давом этмиш. Устоклар онборнинг вужудиндин хабардор ўлурлар. Ва онинг тилсиз каломини ва ҳарфсиз ёзувини онларлар. Олуб келдиғи териси баробарина тегшли миқдорина ошлиқ олурлар. Зарра қадар ўлсун ортиқ олмаслар. Терисини шунда қўйиб кетар, ҳеч ким олмас ва хиёнат этмас. Неча вақтлардин сўнг ошлиқ соҳиб савдогарлар келуб териларни олуб кетарлар. Ушандоқ савдогарлар ва ошлиқ келтирувчилар йўлда истонсалар (муқаф) бўлмадиғиндин уйлариндин жуда кўб этуб ризқ ҳозирлаб чиқмишлар. Йўлда истонса, истонса миқдоринда ўринларға қойтувда ҳозир ўлсун учун бирор миқдор озукни қорға кўмарларда, устина бир аломат қодеб кетарлар. Овчи устоклар шул аломат остинда тотли неъматлар борини билурлар. Лекин ҳеч тегмаслар ва зарра қадарисини камутмаслар. Онинг устина, баногоҳ, аломатлари ё қор кўб ёғувдин ва ё ваҳший ҳайвонлар ошқинудин билинмаслик қолина келсалар, устоклар ул аломатларни яна қолқитуб, ислоҳ этуб кетар ўлмишлар. Кўрингиз нақадар адолат! Нақадар ҳусни ахлоқ!¹

¹ Раҳматуллоҳ қортнинг охир умрларинда бу аҳвол олишимшидир: Русия ичкарусиндин нафий этилмишлар кўб кела бошлағач ризқлар ҳам ва онборлар ҳам саломат турмай бошламишдирлар.

Булғорлар йўнонлардин, форсийлардин сўнг рўмолилар ила вақтдароқ оламнинг энг маданий қавмлари сирасина кирдилар¹. Савдо ва тижорат ва санобат орқасивда Искондиновия ёрим оролидин, Фирот наҳрларина, Хитой ва Тибетдин Рўмоға қадар қавмларға ўзларини тонитуб, ороларинда воситаи тижорат ўлдилар¹. Ва бу сояда атроф давлатни узларива жийдилар, халқ кўбайди, шаҳарлар зўрайди. Вилоятларини олтун, кумуш ила тўлдирдилар. Бой мамлакат отолдилар. Олтун ва кумуш кўбликидин киноя, Булғор шаҳри: «Кумуш булғорларининг улуг шаҳри» ва «Олтун тахт» отолди³.

БУЛҒОРЛАРДА ҲУНАР ВА САНОБАТ

Ҳунар ва санобат булғорларда жуда қувватланмиш эди. Қатот, нонка, бўз тўқимоқ, жундин пўстов (сўқно) сўқмоқ,

¹ «Булғор» шаҳри милоди Исодин икки асрдин зиёда олдин бино этулдики ривоят этилинадир.

² Искондиновия меҳлари Бағдодда кийўлдиғи каби, Бағдод (араб) дирҳамлари Искондиновияга жуда кўб келур эди. Болтиқ бўйларинда ва Искондиновияда араб дирҳамларининг хазиналари ушбу сўнги замонага қадар тобиладир. Булғорда йўнон шиби нафисасидин олтун ила зийнатлаб ёсоғон қилмчлар ва пийла, маржонлар, Хитой ёзувлари ила зийнатланмиш маданий кўзулар, совутлар, Рўмо, Форс, ҳатто, Афғон ва Ҳиндистон оқчалари тобилямшидир. Машҳур профессор Лихачуф Булғорда ва теграсинда тобилямшиш ушбу каби осори қадимиядин улуг музахона тартиб айламишидир. Булғор шаҳарлари ва осори қадимаси ҳақинда китобимизда махсус бир жузе ўлажақдир.

³ Севеулуд Учунчининг етти киноз иттифоқи ила Булғорга сафари рус эски тарихларинда «Кумуш булғорларнинг улуг шаҳрина» ибораси ила ҳикоя қилинмишидир. Булғор шаҳрининг «Олтун тахт» отолдиғини «Фарҳангнома» соҳиби ва Ардмон (немис уламо ва файласуфлариндин, 1805 санадин 1892 га қадар) ҳикоя қиладилар.

собун, шам қўймак, йўрт ва улуғ иморатлар бино қилмоқ¹, этук тикмак (ич этук, тиш этук), тери йиламак, мих тир-камак, олтунчи ва кумушчилик² ва бошқа ҳунарлар, хусусан, кўн ишламоқ ҳунарлари жуда ривожда эди. Оно-тули мамлакатларида «булғор» отолмиш табончалик яхши ва қолун сағри кўни бир вақт ушбу булғорлардин келту-рулдиқи ривоят этилинадир. Булғор йўрти улуғ ва бара-катли, халқи бой, ҳайвон кўб эди. Подшоҳларина полуг мақоминда сағри ва ҳўкиз териси берурлар эди. Бу терилар жуда кўб жийилдигиндин жуда яхши кўн этилинуб, ош-лануб бутун атрофга сотилур эди. «Булғорий» исминда машҳур ўлуб, жуда йироқ йерларга қадар кетар эди. Бу-нинг учун баъзилар бу қавмларнинг «булғор» отоливуна сабаб ул замон «булғор» отолмиш сағри ва ҳўкиз териси ишловлари ўлувини гумон этмишдирлар.

Савдо ва тижорат ва ҳунар ва саноъат ҳаваси булғорларнинг руҳ ва табиъатларина қадар сингишди, Оврўпо халқи таъбиринча, инстинкт бўлиб эврлди. Булғорлар отолари — уйғур турклариндин олдиқлари бу савдо ва тижорат ва ҳунар ва саноъат руҳини ўғилларина ва қариндошлари ўғилларина (буқунда Қозон тоторлари ва мишорлар отолмишларга) топширдилар. Булар бу кун-ларга қадар Влодивостукдин Киевга, Орхонгилдин Боқуға қадар сочилуб, таълим воситаси ва ё бошқалардин ўргануб эмас, балки отолари ва оғолари булғорийлардин қолма руҳ ва инстинкт (табиъат) қуввати ила савдо ва тижорат эта-дилар. Ушандоқ, қозон ва атрофина аввалда ҳисобсиз кўб ўлан кўн ва собун, шам зовудлари, қатот, нонка, бўз фаб-рикалари ҳам тарихларда Булғор шаҳри ила баробар зикр этилмиш «Суор» ва ё «Санғор» шаҳри бўлуви мазмун «Санбар» шаҳри атрофинда жун материя фабрикалари, отолари ва оғолари булғорлардин қолма руҳ ва табиъат

¹ Ондрий Бугалубуф, Суздол кинози замонинда булғор мейморлари киноз даъвати ила келуб Влодимир шаҳринда При Асвоти бугурудетса отолмиш улуғ калисони бино айламишлар.

² Влодимир эски губернларда ва фин қавми мақбараваринда то-билмиш осори қадимга олқаларнинг қолиби булғор харобасинда тоби-лишидир. Иккинчи ёғина хатти куфий ила дуолар ёзилгон кўзгилар олтун ва кумуш нарса ва оқчалар Булғорда ҳисобсиз кўб топилуб, кўнуса ху-сусий кишилар қўлига қармиш, баъзилари кумушчи ва олтунчилар қўлига кируб бошқа ашёлар ёсолмиш. Бир олтунчи умринда 8 пут булғор кумуш оқчасини бузуб бошқа нарса ёсоғонини сўйламиш, Шаҳри Булғорда бир қабр тошига ҳам «Олтунчи Шаҳидуллоҳ Мусо ўгли» деб ёзилмишидир.

самараларидир. Тажриба ва таҳқиқ аҳллари ўлан муаррихлар, аз жумла, руслар ҳам баён этмишдирлар¹.

БУЛҒОРЛАРДА ОҚЧА

Савдо ва тижорат ишинда, маъдан — метол оқчаларнинг зарур эдукини билуб, булғорлар жуда эскидини, ҳатто, ёзув билмаганлари замонлардан — ўқ оқча зарб эта бошладилар. Шаҳри Булғор харобаларинда, бирда ёзувсиз, айланасина нуқталар тизилган, ўртасина йўлдиз равишлари қўйилгон, иккинчи тарафина ҳам ёзув бўлмаган, бошқирд тамгаларина ўхшовди тамгалар қўйилгон оқчалар тобиладир. Сўнгра исломиятлари баъдинда, туркий тили, араб ҳарфи ила ёзилмиш оқчалар ҳам жуда кўб топиладир.

Ҳижратнинг уч йўз (300 санаи х.— 912 м.) тегралариндин бошлаб, 338 санаи х.— 949 м., 366 санаи х.— 976 м., 585 санаи ҳиж. 1180 м., 610 санаи х.— 1210 м., 617 санаи х.— 1220 м., 617 санаи х.— 1221 м., 628 санаи х.— 1225 м.ларда тоторлар келганча Булғор ва Суор шаҳринда ясалмиш оқчалар кўб топилди. Тоторлар (манғуллар) келгач ҳам шаҳри Булғорда оқча зарб этиш тўхтамади. Булғор турклари жуда кўбтан мусулмон ўлсалар ҳам, аммо тотор (манғул)лар ўл вақт мусулмон эмас эди. Шундай бўлсада, на дин ва на хилофат хусусинда таассублари ўлмади. Булғорлар исломиятлари сўнгинда умур идораларинда истиқлол узра ўлсаларда, аммо Бағдод халифалари тобеъиндин ўларини соноб оқчаларинда ҳам ўз хонларини «Амир» лақаби ила исмини ва Бағдод халифаларининг ҳам исмини бирга ёзорлар эди. Тоторлар келуб булғорлар тоторлар тахти тасарруфина тушгач ҳам Бағдод халифалари исмина оқчалар зарб қилдилар. Тоторлар бунга таоарруз этмадилар. Манғуллар келувиндин олтмиш йиллар сўнг

---

¹ *Замоналар жуда олишиндиги сабабиндин тижорат тарихлари, сан-оат олатлари ҳам жуда олишинди. Эски тарихлар, эски маълумотлар, эски олат (қурол)лар бу замона учун йетмадиги очиқ билинди. Бу сабаблардин савдо ва тижорат, ҳунар ва сановат бобинда бошқалардин ортда қала бормоқимиз, баъзи савдо ва баъзи сановатларнинг бутқул қўлларимиздин чиқдиги таассуф ила кўринадир. Агар ота-бобо инстинктини бутунлай йўқотмасдин илк маълумотимизни, қуролларимизни ҳам замонага мувофиқ этсак, иншооллоҳ, биринчиликимизни яна қўйторумиз.*

(692 санаан ҳ.— 1293 м.) ҳам халифа Ал-Носириддин Аллоҳ исмина шаҳри Булғорда зарб этилган оқчалар тобилди¹. Тотор (мангул) хонлариндин аввалги тўртиси замонинда Қароқуримда ўлан ҳоқонлари исмина оқча зарб этдирдилар². Бешинчиси Мангу Темур ўз исмина зарб этдира бошлади. Ўн бешинчи асри милодий ўрталарина (854 санаан ҳ.— 1450 м.ларга) қадар шаҳри Булғорда зарб этилган оқчалар топиладир³.

БУЛҒОРЛАРДА УЛУМ ВА МАЪОРИФ

Уйғурлар каби булғорларда улум ва маъориф ҳам анча йўл олинишлар эди. Ҳиммат ва гайратларининг улугроқини савдо ва тижоратга боғладиқлариндин улум ва маъорифда гарчи йўнонлар даражасинда ўлмадилар, шундай бўлсада, кўб уламо йетингирдилар. Кўплаб асарлар ҳам қолдирдилар. Маржоний ҳазратлари «Мустафод ал ахбор» ном китобинда буларни тафсилли ила баён этадир. Булғор қозиси Ёъқуб бин Нўъмон каби муаррихлари ҳам ўлмишидир. Абу Абдуллоҳ Маҳмуд Булғор шаҳринда бу қози ила тонишуб, булғор қавми исломияти ҳақинда ундан анчагина сўз кечирадир. Булғор хонлари ўзларида илмга нисбатни борча мадҳаллардин ортиқ кўриб, «олим» маънисинда ўлан туркийча «билиқвор» исми ила отолинулар эди⁴.

БУЛҒОРЛАРДА ЖАНГОВАРЛИК

Уйғурлар каби булғорларда маданият ҳам шул даражаларга йетушсаларда туркийлик сифатлариндин улугроқи ўлан жанговарликларини ҳам бутунлай гойиб этмадилар. Зироят, тижорат, саноятлари сабабиндин атрофинда ўлан

¹ Булғор оқчалари ҳақинда тафсилли маълумот китобимизнинг бундин сўнги жузвинда кўрилув.

² Чингизхон ва авлодлари тарихларда мангул исми ила ҳам, тотор исми ила ҳам йўритиладилар. Руслар кўброқ «тотор» исми ила йўритадилар. Лекин саҳеҳ «мангул» отомоқ, чунки Чингизхон мангул қавминдин эди. Тоторлар онга тобеъ фирқалар эди.

³ Ушбу хусусларни эътиборга олиб, машҳур орйунтолист (улум Шарқия олими) ва кумизмот (оқчалар илмина моҳир) Фрин оятадир: «савдо ва тижорат бобинда мағдан оқчанинг керакли ва зарур эдуқини билуб, бошқалар зарб этган илагина қаноат қилмай, ўзлари ҳам оқча зарб этган қавм маданият даражасинда албатта тубон ўлмашишдилар. Ўзларинда зарб этилмиш оқчалари бўлуви булғорларни атрофинда ўлан борча халқлардин йўқори даражага кўдир».

⁴ Уйғурлар каби булғорларда «илм» ни ўз тилларинча (туркийча) «билиқ» отомишидирлар. «Билиқвор» ҳам «илми бор» демақдир.

борча халқлардин ортиқ мустағний ва давлатли эдилар. Исломият нашрини ҳам сўғиш воситаси ила эмас, балки уламодин донйлар йўборув тариқи ила қилурлар эди. Бу сабабдин сўғиш кўб қилмайдулар эди. Аммо баъзи бир зарурат вақтда сўғиш, балки ҳужумлар ҳам этарлар эди. Замон ва ҳолнинг тилови бўйинча Мурам шаҳрини, Устуг ила Унжо шаҳарларини ҳам сўғишиб олмишлар эди¹.

Булғорлар подшоҳлари Зиберхон тахт кўмондасинда жуда улуг қувват ила Этил ёқосиндин кўзголиб улуг шавкат ила турли тонфа халқларни қўл остига олуб, Рўм вилоятини ғазо қилмишдир. Дунойни муз устиндин кечуб, Қўстантиниядин ўттиз чоқирум йерга йегушмишдир. Рўм Қайсари жуда улуг хавф ва ваҳшат ичинда куч ҳол ила Қўстантинияни қутқора олмишдир².

Имом ал-муаррихин Масъудий раҳматуллоҳ³ булғор халқини тавсиф мақоминда айтадир: «булғор халқи улуг жамоага жуда маҳкам, шадид-улбонс ғайратлидирлар. Уларга кўшни ўлғон халқлар ҳаммаси уларга мутеъ ва мунқоддир. Бир отли мусулмон йўз, икки йўз олти кофирга қорши туруб сўғишадир. Қўстантиния аҳли ҳам уларга муқовамат қила олмади».

Тоторлар аввал келувларинда ўзини Искандари соний отомиш улуг қувват ва шавкат соҳиби ўлан Хоразмшоҳга, Озарбойжон, Олон, Қипчоқ туркийларина, гуржилар, русларга, борчасина ғалаба этуб, буларни ёмон суратда буз-

¹ *Мурам шаҳринда рус разбуйниклари жиёулуб этуб, сув йўзинда йўрмиш булғор савдогарларини талаб, тинкаларина тияр эдилар. Булғорлар кинозлардин буларни таъдиб ва макъ этувларини такрор сўрадилар. Лекин кинозлар эътибор ва илтифот этмадилар. Бас, булғорлар ўзлари боруб таъдиб этарга мажбур ўдилар.*

² *Бу воқеъани араб муаррихлариндин баъзиси ҳижрий 163—779 санага нисбат этуб, Рўм Қайсари Нустинён асринда эди демишлар. Бу иккинчи бири албатта хато: Йўстинён, иккинчи 86 ҳ.—705 м. санадин 92—711 санага қадар императур ўлмиш, аммо 163 ҳ.—779 м. санада Қўстантин Бешинчи пурфир важной (буғро нуруднуй) эди. Бу воқеъанинг 8 санаси ва 8 импературнинг исми ёнглиштирилмишдир. Рус тарихлари эса бу воқеъани асл исюванларга нисбат этуб, «булғорлар ила баробар» иборасинигина қўлланадилар.*

³ *Имом ал-муаррихин Абу ал-Ҳасан Али бин ал-Ҳусайн Али ал-Масъудий ал Бағдодий раҳматуллоҳ Бағдод уламои мутақаддимнинг энг зўрлариндин, акобир асҳоби расулуллоҳдин ўлан Абдулла бин Масъуд разиоллоҳ айна авлодидиндир. 332 ҳ.—943 м. санада машҳур тарихини ёзмишдир. Тарихи муаррихин исломияга моҳаз ўлдиги каби, Оврўпо тилларина ҳам таржима этилмишдир. Бизнинг рус тарихлари ҳам ондин сўз кўчирадилар. Энг қийматли асари исломиядин соноладир.*

мишлар эди. Аммо булғорлар ила муҳораба эдикларинда булар тоторларга шул қадар очиқ ғалаба этдиларки, улардин жуда озигина саломат қолуб Чингиз ёнина қойтуб кетдилар. Ҳам узоқ муддат янадан қойтиб кела олмай турдилар (Ибн ал-Асир раҳматуллоҳ). Бу воқеъа ҳам булғорларнинг жанговарлик даражасини кўрсатадир.

БУЛҒОРЛАРНИНГ СИЁСАТ ЖИҲАТЛАРИ

Булғорлар теграларинда ўлан борча қавмларга нисбатан маданиятли, маъорифли ўлдиғиндин борчасина қавм ҳоким ўлмишлар эди. «Улуғ Булғория» (Великий Булғория) отолмиш мамлакатнинг ҳудуди: Ўрол — Жойиқ наҳриндин, Ўрол тоғлариндин Перм губернолари, Қомо, Вётко бўйлариндин Этил ва Уқо тормақлари бўйларина ва ондин жануб — ғарб тарафина, Днепр, Қора денгиз, Қрим, Қафқоз, Астрахон денгизи бўйларина қадар. Ҳатто Орол денгизи бўйлари ҳам Булғориядин сонолур эди. Бу доира ичинда ўлан мишор, бошқурд, қолис каби туркий қавмлар ҳам, воғул, вуток, чирмиш, чувош, арабларнинг «бартос» отомишлари мурдволар каби фин қавмлари ҳам борчаси «булғор» табааси ҳисобланур эдилар. Табаалиқда оз бериши (ҳайвон териси) бермоқдин иборат ўлдиғиндин ҳеч кимни кучондрмас эди. Айтилмиш қавмларнинг ҳар қойусининг, руслар «киноз», Ибн Фазлон «подшоҳ» таъбир этмиш ҳокимлари ўлур эди¹.

Зарур ва ҳожат вақтинда Булғор хони Биликвор даввати ила ёнина жийулурлар эди. Оворларнинг жануб тарафиндаги уғир, булғор, мажор тоифаларини ўзларина тобеъ этувлари улуғ Булғориянинг иккига бўлинувина сабаб ўлмишдир. Чунки оворлар заифиндин сўнг, Озоқ денгизи бўйинда ҳам бир булғор ҳукумати зоҳир ўлди.

Сўнгра бу Озоқ — Булғор ҳукумати шимолий Қафқоз теграсина, сўнгра Ҳазар денгизи бўйина кўчди, Йўқориғи, ё эса, Қомо бўйиндаги Булғор ҳукумати бир неча вақт «Тубонғи Булғор», ё эса, Ҳазар ҳукумати тобеъ ўлмаға мажбур ўлди. Ҳазар хони ҳам «улуғ хон» маънисинда ўлан «ҳоқон» отолди. Йўқориғи булғорлар йерлари, вилоятлари ҳам бир неча вақт Ҳазар мамла-

¹ Булғор хонлари тахти тобеълигинда ўлан фин қавми ҳокимлариндин баъзиларининг хусусий исмлари ҳам (Йуришо ва Йургос каби) тарихларда маҳфуздир.

катиндин ҳисоблануб, «Ҳазария» отолди¹. Лекин бир тарафдин бу икки булғор ҳукумати оросина Астрахон ила Соротоғ саҳролари оросина печениғ, ўз, қипчоқ каби туркий қавмлар келуб оролашувлари, иккинчи тарафдин исломият зуҳури бу икки ҳукумат оросини бутунлай ойирди. Эски ватанлариндағи, ё эса, Қомо ёниндағи булғорлар «йўқориги», ё эса, «Қомо булғорлари», Ҳазар денгизи ёниндағилари «Тубонғи булғорлар», ё эса, «Ҳазар» отолдилар. Йўқориги Булғор ҳукумати, тубонғи Булғор ҳукумати ила алоқасини узгач ҳам атрофиндағи, йўқорида айтилмиш қавмлар ила аввалғи нисбатинда қолди. Ибн Фазлон келганда жийулғон булғор хони қўл остинда ўлан подшоҳлар, шул қавмлар ҳоқимлари эди. Бу нисбат узоқ муддат, яъни манғуллар келганчаға қадар давом этди.

БУЛҒОРЛАРНИНГ МАНҒУЛЛАР ТАСАРРУФИНА ТУШУБ, СЎНГРА ТОТОР ОТОЛИНУВЛАРИ

Манғуллар, йўқориги булғорларни ҳам, қипчоқлар тахти ҳокимиятина тушмиш ўлан тубонғи булғор ёки ҳазарларни ҳам қўл остларина кирутдилар. Ҳокимиятни исмлари ила баробар қипчоқлардин олдилар. Манғул ҳукумати «Қипчоқ ҳукумати» отолди. Манғуллар ўзларини «мўғул», «Жўжи эли», сўнгра «ўзбек» отодилар. Аммо ҳеч вақт «тотор» отомадилар. Чунки хонлар ва қавми ғолиб манғуллар эди. Тоторлар эса мағлуб қавмлар эди. Бу ҳукуматга тотор ҳукумати, халқига ҳам умуман тотор исми бошқалар, хусусан, руслар тарафиндин берилди.

Манғул ҳукумати йемирулгандин сўнг улар тахти ҳукуматына кируб чиқмиш йўқориги, тубонғи, борча булғорларни руслар, қонуни олам иқтисосинча ва

---

¹ Йўқориги булғорлар шахриндин бири ўлан «Эски Қозон» шаҳри ҳам Ҳазар шаҳарлариндин соналди. Ҳазария мамлакатини Уқо бўйиндин кўрсатилди.

ўзлари равишанча қавм ҳокимларина нисбат ила¹ «тотор» отодилар. Бир манғул ҳукумати беш ҳукуматга бўлиниши ўлдигиндин, ҳукумат ўринларина нисбат ила Қомо булғорларини «Қозон тоторлари», мишорларни «Қосим тоторлари», Қрим булғор-ҳазарларини «Қрим тоторлари», Астрахон теҒрасиндағиларни «Астрахон тоторлари», Сибириёдағи туркий қавмларни «Сибириё тоторлари» отодилар².

Исломиятлари баъдинда булғор хонлари Бағдод халифани исломиясина интисоб этилинув, хутбаларда, оқчаларда аввола Бағдод халифаларининг, сўнгра булғор хонлари исмларини зикр этар эдилар. Аммо идораи мамлакатда бутунлай мустақил эдилар. Еттинчи асри ҳижрий ўрталарина (ўн учунчи асри милодий ўрталарина) келганчага қадар, балки тоторлар келганча ҳам ушбу ҳол мудовамат этди. Ушбу қадар маълумот «уғир-булғор-бошқирд-мишор» исмли қавмларнинг кимлар эдукини очиқ кўрсатса керак: «уйғур» туркларни ила «фин»лардин ҳосил ўлмиш қавмлар ўлсаларда финларга эмас, балки туркларга нисбат этилинувлари лозим эдукина ҳар ким қаноат қилса керак. Буларнинг бир ё бир неча тарафларини кўрув илагина ким эдукларини таъйин этишга ошиқмиш муъаллифларнинг ва ё ўз қавмина ортиқ муҳаббатли (ултро потрийут) муаррихлар бу қавмларни ё финга ва ё ислонанга нисбат этувлари

¹ *Ҳукуматлари йемирулғач мўғул-тоторларнинг кўбраги «ўзбек» исмида Туркистон саҳроларина чекилдилар. Бир қадариси булғорлар, ҳазарларга ҳам қўшиллуб қолдилар. Лекин улар бир жиҳатдин булғорларга нисбатан ададлари жуда оз эди. Иккинчи жиҳатдин тоторлар булғорлашидилар, яъни ўз тиллари (мўғул тилини) қўйдиларда, булғор тили ила сўйлашидилар ва ўз урф-одат (кўчма маъишатни)ларини қўйиб, булғорлар каби маданий маъишат этуб, уларнинг табиъат ва ахлоқларини ҳам олдилар. Ҳеч бир қавм — бадавий бўлсин, маданий бўлсин, ўз қавмиятининг нафрат этмадиги ҳолда, бизнинг аслофимиз бурунгиларимизнинг тоторликдин нафратлари имзоларини ҳам «булғорий» ила қайдламаклари ушбу сабабдин ўлмишидир. Бизнинг ислонанлар ила ворёк — руслар ҳам бу ила ўлдилар, ҳам дуной ислонанлари ила булғорлар ҳам бу ила ўлдилар. Ёлғиз фарқ шул хусусдаки, ислонанлар ила ворёк — руслар ҳам, ислонанлар ила булғорлар ҳам қавми ҳоким ила маҳкум бутунлай бошқа-бошқа уруғлардин эди. Аммо булғорлар ила тоторлар ҳар иккиси бир уруғ — турк қавмларининг ўлмишидирлар. Тафсилли тоторлар баънинда яна кўрилув.*

² *Бошқирдлар ичина, тотор хонлари ойрум ҳукумат қадар мавқлари ва йерлашидиклари сабабиндин, булар (бошқирдлар) «тотор» отолмай, ўз исмлари ила қолдилар.*

нақадар ҳақсиз ва ёнглиш эдуки шубҳасиз маълум ўлса керак¹.

«Йўқориғи булғорлар» отолмиш Қомо булғорлари ҳақида, фирқалари ўлгон «бошқирлар» (ўғирлар), «мишар»лар (мажорлар) ила баробар бу ўринда ушбу қадар маълумотни йетажак кўрамиз. Бошқа аҳволларини тафсиллироқ этуб, бу китобнинг сўнги жузвларинда баён этажамиз, иншооллоҳ. Ёлғиз «Йўқориғи булғорлар»нинг исломиятлари ҳақида бир-икки сўз айтуб, сўнгра «тубонғи булғорлар» — уғирлар, мажорлар аҳволини баёнига кируширимиз.

ЙЎҚОРИҒИ БУЛҒОРЛАРНИНГ ДИНИ ИСЛОМ ИЛА МУШАРРАФ ЎЛУВЛАРИ

Қомо булғорлари, савдогарлар воситаси ила туркий қавмлардин энг аввал ислом дини ила мушарраф ўлмишлар зумрасина кечмишди. Ҳисомиддин бин Шарафиддин ал-Муслимий ал-Булғорий ва «Фарҳаннома» баёнинча¹ асҳоби ризвоноллоҳ алайҳим келдуқларина қаноат этарлик далиллар ўлмаса тек ўлмасун, аммо ҳарна ўлса Ибн Фазлоннинг Булғорға келувиндин балки Булғор қозиси, Абу Ҳомид Андалусийға баён этган вақтдин куб олдин, ҳалифои бинни Умия замонинда мусулмон ўлмишди. Чунки булғорлар иккига бўлинмаган вақтда, ҳалифа Рошдин раз. замонинда араблар ила булғорлар тонишди. Умавийлар тез кундин булғорға қадар йўл очди. Умавийларнинг савдогарлиқға бўлсун, исломияни нашриға бўлсун ортиқ ижтиҳодларина булғорларнинг ҳам эскидин савдо ва тижоратға ҳаваслари истиқбол этуб, исломиятиға замин ҳозирлади³.

Булғор малики Олмосхоннинг: «Меним отом кофир эди, меним исмим ҳам кофир вақтимда қўйилгон» демағи биз-

¹ Йўнон, форс ва араб муаррих ва жуғрофиялари бу қавмларни волиятлироқ «туркий» демишлар. Канстантин буғро нурудний (Пурфиржинит) мажор-венгларни ҳар вақт «турк» деб тасмия қилмишди. Рус этнуғрофи Ратих 14 асри милодийға қадар венгларнинг ибодатхонларида, уқилмоқда улан дуолар турк тилинча эди, дейур.

² Сайфуллоҳ Қози Муртазин 19-асри милодий аввалинда келмиш Қазон олими Фуқсға кичикрак бир ёзма нусха берган, ул нусхада булғорнинг мусулмон бўлув кайфияти харф-бохарф «Фарҳаннома» дағица баён этилган.

³ Савдогар қавмға махсус улан «моғ тонумоқ» қуввати дин токумоқға ҳам ёрдам этди.

нинг сўзимизга хилоф келмайдур. Онинг учун оламда жуда кўб таржриба этилган масала: ҳар қавм янги динга кирганда, аввал фақир-фуқаролари, сўнгра оддий одамлари кирадилар. Қавмнинг улуғлари ва ҳокимлари энг сўнг кирадилар. Рўмо импературлари ва Ҳазар ҳоқонлари ва рус кинозларида¹ ҳам бу ҳол кўрилди. Ибн Фазлон ўзи ҳам айтади: «Биз келувдин илгари хутбада дуо қилғонда «аллаҳим ас-сулҳ ал малик Биликвор мулки Булғор» дейдилар эди, мен ўзгартдум», дейур. Муаззиннинг неча ойлар эрта намозина азон ўқур учун ухламай тун ўздирдиқини сўйлайди.

БУЛҒОРЛАРНИНГ БОШҚА ҚАВМЛАРНИ ИСЛОМ ДИНИНА ДАЪВАТЛАРИ

Булғорлар ўзлари мусулмон ўлув илагина қаноат қилмадилар, балки яқин ва йироқ қариндошларини ва қўшнилариини ҳам ислом динина киратурга ижтиҳод этдилар. Ўзлари ила бирга Қомо, Вулго буйларинда қолмиш яқин қариндошлари бошқирд, мишарларни дини ислом ила мушарраф этдилар. Йироқроқ қариндошлари ўлан финларни: Оз, Чирмиш, Чувош, Мурдво бартосларни ҳам мусулмон этмишлар эди. Жуда йироқ кетмиш яқин қариндошларини ҳам унутмадилар. Венгрияга муҳожират этмиш уғир-мажор-модёр-хунгар-венгир каби турли вақтда турли исм ила отолмиш, филҳақиқат, булғорлар, бошқирдлар ила мишарлардин бошқа ҳеч ким ўлмаган қариндошларина ҳам уламодин етти киши йўбордилар. Булар Венгриянинг Рўмо тарафинда ўттиз улуғ овул бошқирдларини мусулмон этишга муваффақ ўлдилар. Ёқут Ҳамавийнинг Ҳалаб шаҳринда кўриб сўйлашмиш, муаррихларни ҳайратга қолдирмиш бошқирд шоғирдлари ушбу бошқирдлардин эди.

Йўқориғи булғорлар, қўшнилари иловакларни тахти тобъатина олмиш ворёк — рус кинози Владимирни ҳам дини исломга даъват этуб, унга уламо йибормишлар эди.

¹ Рўмо импературлари халқшинг Исо а.с.динина кируб битаёздихини кўргачина насрониятга кирдилар. Ҳазар хоқони исломиятдан бош олиб, кирмай қолди. Киноз Владимир ҳам Киевга насроният кира бошлагонина йўз йилдин сўнг шул динга кирди.

Владимирнинг динга кирмаги бошқа бир сабабдин ўлдигиндин уламои ислом муваффақ ўлмадилар¹.

ТУБОНҒИ УҒИР-БУЛҒОР-МАЖОРЛАРНИНГ ИККИГА БЎЛИНУВЛАРИ

Днепр бўйларинда Қора денгиз, Қрим, Озоқ, Қафқоз шимоллари, баҳри Ҳазар бўйларинда уғир-булғор, мажорлар тириклик этдукини йўқоруда кўрмиш эдук. Булардин уғирлар — мажорлар ҳозирги Ҳаркуф губернолари ила² Днепр оросинда Лебедий саҳроларинда тириклик этар эдилар. Булғорлар эса шарқ-жануб тарафларинда, Қора де-

¹ Коромзин бу воқеъани бу ила баён қилади: Владимир, Оностос исми бир хон гарик хийнати ила Қримда Херсунес шаҳрини гариклардин олди. Бунинг ила зиёда такаббурланди. Рўм импературлари восила ила Кустантинга элчи йўборуб, айтди: «Эм қиз қариндошингиз Оннани хотунлиқга олурга тилайман. Агар манъ этсангиз Кустантинияни олурман», деди. Империяда Эсклер ва Вфуки исминда икки зот тахт даъвий этуб, улуг фасод чиқормишлар эди. Ҳақиқий қёсарага итоат этмайур эдилар. Бу ҳол импературларга мажусларнинг гарикларга кафу эмас эдикини унутдирди. Қувватли рус кинози Ёрдами ила тож-тохтларини қутқармоқ умиди ила айтдилар: «Қариндошимизни никоҳлануви Владимирнинг ўзина боғлу, агар насроний динина кирса синглимизни берамиз», дедилар. Шаҳзода Онна зиёда хаф айлади. Ваҳиш ва хунрез қавм кинозина никоҳланув онинг қошинда ўлмидин ортиқ ҳасрат ва улуг асирлик эди. Лекин аҳвол, вақт буни иқтисо этдукиндин бечора Оннани Владимирга йўбордилар. Онна тақлифи ила Владимир насроний динина кирди. Владимирга атбоъа ва ё онинг амрина иккида борча рус қавми насроний ўлдилар. Владимир била тахайир Восилий ва Кустантинга аска қўндируб фасодчиларни ҳазм этуб, Кустантинияни тинчлантирдилар. Ҳам сингилларини берган шукронаси учун Владимир Херсунес шаҳрини импературларга қўйтарди.

² Уғир-мажорларнинг уйбу сўнги ўринларининг шимол тарафи қойси ўриндин ўлдиги тарихларда тасриҳ этилмаса ҳам, Ризон, Томбуф, Соротуф саҳролари орқали мажорларнинг эски ўринларина — Уқр бўйларина тўтош ўлдигини истихроҳ этмак четан эмасдир.

нгиз, Қрим, Озоқ, Қафқоз шимолларинда, Ҳазар денгизи бўйларинда эдилар.

УҒИР-МАЖОРЛАР

Уғир-мажорлар 9-асри милодий аввалларина қадар айтилмиш ўринларда тириклик этдилар. Бу ўрин уларнинг бирини нисбат ила «уғир йери» отолди¹. Улар ҳарна қадар ойрим исмлар ила зикр этилсаларда, филҳақиқат, булғорлардин бир фирқа ўлдиклариндин, сиёсий жиҳатлари ҳамонда булғорлардин ойрим эмас эди. Булғорлар ила баробар туғилдилар, булғорлар ила баробар асл ватанларинда қолгонлари қолди. Булғорлар ила баробар муҳожирлари ҳижрат этди. Булғорлар ила баробар бир неча вақт хунлар ва оворларга итоат этмака мажбур ўлдилар. Булғорлар ила баробар оворлар итоатиндин чиқдилар. Булғор хонлари ҳимоясинда булғорлар ила баробар ёшодилар. Булғор хонлари тахти пойларини кўчируб, исмларини булғордин «ҳазар»га олишдириқидин сўнг, уғирлар, мажорлар ҳамонда «Ҳазар ҳоқони» отолмиш булғор хони тахти ҳимоясинда тириклик этдилар. Қачонки Ҳазар булғорларининг, Қора денгиз шимоли ва Днепр бўйлариндаги йерларина туркийдин иккинчи шўба «Беженок» туркманлари (русча «Печениг») келди, уғир мажорларининг тинчликлари битди. Ҳоллари мушкулланди. Неча асрлардин бери тириклик этмиш ўринлариндин кўчишга мажбур ўлдилар. Уғир, бошқирд, буржон, мажорлар иккига бўлинув, бир бўлаги шарқ тарафина, Дун наҳрини кечуб ҳамон-ўқда булғорлар ёнина Қафқоз шимолларина, Форс ҳудудина кетдилар². Иккинчи бўлаги ғарб тарафина, Днепр наҳрини кечуб, аввалда Дуной булғорлари тириклик этмиш ўринга: Бесоробие, Мулдовия, Влоҳия (ҳозирги Румоние)га йерлашдилар. Печениглар уғирларнинг аввалги ўринларина маликланув илагина қаноат этмадилар. Бир неча йилдин сўнг иккинчи ўринларина ҳам ҳужум этдуклариндин, иккинчи тарафдин Олмония корули Орнулф Муровия давлатини йемвур

¹ Киев яқинида бир тоғ сўнги замонларга қадар «Уғир тоғи» отолмишини Нестур ҳикоя қилади.

² Ёқут Ҳамавий, ҳазрат Усмон замонинда буржонларга газо этилди дея ҳикоят этдиги буржонлар ушбу фирқалар оросинда бўлса керак.

учун даъват этдукиндин угир-мажорлар ондин яна кўчдилар. Угир-мажорлар ҳамон-ўқда оворлар заифландиқиндин сўнг бўлғор хони маликланмиш ўлан Поннунияға қариндошлари ёнина кетдилар. Ул тарафларда эски-эскидин қавм ҳоким ўла келмиш, сўнгра тегралариндаги ёт уруғ халқлар тарафиндин заифлантирулмиш туркий қавмлар бақияси ўлан «искиф», «сормот», «хун», «овор», «булғор» туркларина қотишуб, оролашдилар. Борчаси бирга қувватли бир ҳукумат ташкил этдилар. Бу ҳукумат, қонуни олам иқтизосинча¹ угир-мажор-хунгар-хунгир-(модёр) венгр ҳукумати отолди. Араб саёҳатномаларинда бир вақт булар ва ё булардин бир фирқа азима «буржон» отолмишдир².

Хун қавмининг улуг хони Отила наслиндин Истир Ғозин ва булғор хони Қоротнинг бир угли ҳокимлари ўлмиш эди.

УГИР-МАЖОРЛАРДА МАЪИШАТ РАВИШИ ВА ДИН

Угир — мажорлар аввалда бошқа туркий қавмлар каби узоқ муддат бадавий — кўчма маъишат этгувчи халқ ўлсаларда, замон ва аҳвол тилави бўйинча маъишат равишини ўзгартдилар. Маданий — ўтирма маъишатли халқлар зумрасина кирдилар. Кўб қарйалар ва шаҳарлар бино қилдилар. Турли вақтда «угир-мажор-хунгор-модёр-хунгир ва хунгро-венгр» отолдилар. Ичларинда бошқирд халқи кўб ўлдиғиндин (филҳақиқат, угир-мажор дедукинмиз, йўқоруда кўрилдиғинча айнан булғор ва бошқирд ила мишарлардир) бош шаҳарларида «бошғирд» (араблар «бошжирд» дейдилар) исминда эди. Уринлари тарафиндин насроният олами ўртасинда қолуб, насрониятнинг марказлари (Рўмо ва Қустантиния) жуда яқин ўлдиғиндин 362 санаи х.— 973 м.да насоро динина кирмишлари кўб бўлди. Булар «бошқирд» исмини йўқотдилар. Аммо ичларинда мусулмонлари ҳам йўқ эмас эди. Қомо булғорлариндин бор-

¹ Эскидаги халқга янги келган халқ ўз исмини тоғадди, эски қавмларнинг ўз исми қолдирилади-да, янги қавм исмлари ила оталанадилар. Истобронул губерносинда туркийларнинг «мажор» исминда савдо ва тижорат шаҳарлари ўлмишдир. Они 1400 санада руслар таҳриб этмиш. Харобаси бугунга қадар маълумдир. Қарғозда бир навъ орабо ҳам «мажоро» отолинадир. Булар ҳам мажорларнинг бу тарафларга келдиқина навъи аломатдир.

² Абдулфидо ва Абу Убайд ая Бахрий ва Қазвиний.

миш етти мусулмон олимлари даъвати ила ўттиз улуғ қарйа бошқирд 359 санаан ҳ—970 м. ҳудудинда мусулмон ўлмишлар эди. Булар мусулмон дини бор муддатда «бошқирд» исмини соқладилар. Абдулфидо ва Қазвиний баён этган мусулмон бошқирдлар ва Ёқут Ҳамавий Ҳалаб шаҳринда кўрмиш бошқирд шогирдлари ушбу «венгр» бошқурдлариндин эди.

Венгр уламосиядин Ярний (Йарнай) 359 ҳ.— 970 м. санадин 629 — 1231 санагача Венгрия тарихларинда мусулмонлар зикр этиладилар, дейур. Араб жуғрофийун ва муаррихлариндин машҳур Абдулфидо ва Қазвиний ва Ҳамавийларнинг «Қустангиния ортинда, Бобо Румия» қарибияда, олмонлар яқинида «бошжирд» исминда бир улуғ шаҳар бор, халқи турк қавминдин бир шўъбадир, насорий ва мусулмонлари ҳам бор», дедиклари ушбу венгирлардир¹. Абу Исҳоқ ал-Истахрий: бошжирд икки синф, бир синфи Охир ал Ҳазияда, Булғор ортинда ва уларнинг итотинда, иккинчи синфи Беженокга чегарадош, деган сўзи ила бизнинг Урол бошқирдларимизни ҳам, Венгриядаги бошқирдларимизни ҳам баён этадир ҳам «Беженок» деб Венгрия, Дуной теграсина қадар бормиш Печениғлардин ҳам озроқ хабар бермишдир (баёни келур). Лекин «Печениғ» китобдин китобга кўча-кўча, билинмас суратда «Бехток»га дўндирилмиш.

ВЕНГРЛАРДА ҚАВМИЯТ МУҲОФАЗАСИ

Венгр-мажорларнинг кўписи ислом ила мушарраф ўла олмай, баъзилари сўнгроқ гойиб этсаларда, Дуной булғорларинда кўрилмиш тоассуфли ҳол буларда кўрилмашидир, яъни қавмиятларини ва тилларини гойиб этмашишлар. Балки бу кунларга қадар муҳофаза этуб, ҳалок ўлув хотирасиндин қутқармишидирлар. Ҳар тарафларини чулғоб олган, яқши ниятда ўлмагон кўшниларина муқовамат этмоқа гайрат кўрсатмишидирлар. Ҳар тарафдин қавми Ориёния чулғоб олмиш экан, турк-фин ўгли уғир — мажор-венгир ўлдиклари ҳолда бу кун саломатдирлар. Жуда простуй ҳақиқат, лекин жуда кўбларнинг эътибор этмаклари

¹ *Мажористон (Венгрия)да соф туркий исми шаҳарлар, вилоятлар бу кунда ҳам кўбдир. «Тўктой», «Тимашвор», «Энквор», «Уғич», «Сотмор», «Турунтоатимаш», «Болатун кўли», «Нойзо», «Орва», «Тўлна», «Сакизорт», «Қаро су» — эски туркча сўзлардир. Араблар «бошқирд» эшитмишларини «бошжирд» ёзмишлар. Араблар кўб вақт «жим» ҳарфини «гайн» маъжмаъила олмишидирлар.*

ҳақиқат¹га жуда эрта қулоқ турғизуб, қавмиятларини ҳалокликдин горонтирувот (тоъмин) этмишдирлар.

УҒИР-МАЖОРЛАРДА МАДАНИЯТ ВА ТАРАҚҚИЙ

Мажорларнинг Ғолич муҳорабасина йибормиш ўлдикларин аскарларининг раиси (қўмондир) Фелни: «бир тош болчиқдин ёсоғон кўб чўлмакни вотадир. Ўткур қилич, бурзи от, рус маним оёқ остимда», деса ҳам, мажорлар бу каби тез овушуб эътимоли ўлғон баҳодирлик ва қувват илагина мағрур ўлмадилар. Қавмларини олддаги ҳалокликлардин соқлар учун бу қуроолларгина йетмадикини сезиндилар. Булар ила баробар булардин ҳам ўткурроқ қуроол: замонина мувофиқ улум ва маъориф, ҳунар ва санойиъ ва тадбир (тадбир-ишнинг охири гўзал ўлуви учун саъй этув) эдукинни очиб билдилар. Билув ила илагина қолмадилар, балки ортиқ ижтиҳод ва ғайрат ила кирушдилар. Бу соҳада оламнинг энг маданий қавмлари даражасина йетгушдилар. Бунини ҳам илова этайликки, мажорлар-венгрлар табиъат ва урф-одат жиҳатиндин ото тарафлари — туркларга жуда яқин ўлдиклари каби, тил жиҳатиндин оно тарафлари — фин — воғулларга яқин қолмишлар. Шу илаки, тилларинда туркчага нисбатан финча сўзлар кўбрақдир. Ороларинда ўзини бутун оламга тонутқон ва бизлара қариндошлик ҳиссини билдируб, янги тараққийимизни табрик этмиш ўлан Вомберя каби олимлар ҳам йетишмишдир². Бу сана (яъни 1907 сана) шоғирдлариндин ўлан Месоруш афанди бу тарафда қолан қариндошлари тоторлар ва мишарлар ва баъзи фин қабилалари аҳволина яқин матлаъ ўлмак ва қариндошлик ҳиссини изҳор этмак учун Қозонга келмишдир³.

¹ Бу ҳақиқат ва ҳикмат ушбулардир: «дунё тирикликнингни ото-бодин кўрдикларинга эмас, балки замонанг тиладикларина мувофиқ эт», «Замонангни тонуб, онинг буйруқларина буй сунсанг, ул санга ёрдам этар. Агар они тонурга тиламасанг, ул сани эзуб, ҳалок этар», «душманларинг бирла дўстларингни жуда диққат бирла ойир», «дўшманларингнингни кусур ва айбларини эмас, балки қўллариндаги қуроолари ила кўнглилариндаги қасдларини тафтиш эт», «аҳволи замон санга душман ўлуварини иқтисо этмишларинг кўрсатмиш дўстликларина ишонма», «эме почор қариндошинг энг яхши дўстингдан фойдалироқ эдукинни унутма».

² Вомберининг номаси «Қозон мухбири» жаридасинда нашр этилмиш эди.

³ Месоруш афанди ила мажалиса бизга ҳам муяссар ўлди. Уғир-булғор қавмлари насаби ҳақинда таъотиий афкор этдук Афкорларимиз мувофиқ чиқдиғиндин ҳақиқат ҳар икшоимиз масрур ўлдик. Месоруш афанди чеҳра ва қиёфат жиҳатиндин бир гўзал Қозон йигитина тамою мушобих одамдир. Мўйин боғина, қодомини булофқасининг қошима бридент ўршина эски булғор кумуш оқчасини беркитмишдир.

ТУБОНҒИ БУЛҒОРЛАР

Тубонғи булғорларнинг Қора денгиз буйлари, Қрим, Озоқ, Қафқоз шимоллари, Баҳри Ҳазар буйларинда тириклик этмиш ўлдикларини 474 санаи милодиядин бошлаб Мезия, Фиракия мамлакатларина газо этдукларини йўқоруда кўрмиш эдук. Аввал зуҳур этмиш туркий қавмларнинг борчасинда кўрилдиғи каби, булғорлар ҳам улуғ қувват ва шавкат соҳиби ўлароқ майдонга чиқдилар. Қафқоз шимолинда Олон уруғлари каби эскидин қолма ва эгаклама турли турк ва ғайр уруғларини қўл остина киртмиш эдилар. Рўм қайсарлари булғорлардин ёрдам ўтиндилар. Уст Ғутлар килофина ўзина ёрдам учун Рўм императури Зенун (475 санаи милодиядин 491 санага қадар ҳукумат қилмиш), 482 санада булғорларни даъват этди. Булғорлар ушбу вақтдин Дуной ёқаларинда тириклик эта бошладилар. Ўзи қувват ҳосил этмаган ва ё ҳосил ўлмиш қувватни ҳифз этмаган ва бошқаларнинг ёрдамина кўз тутқон қавмларнинг ҳоли ҳар вақт йахшилиқга боруб чиқмайди. Туркий қавмлардин хунларнинг, ислован қавмларини Ғут қавмларина асирликдин ва бунинг оқибагиндин қутқордикларини йўқоруда кўрмиш эдук. Ҳозирда шул-ўқ туркий қавмлардин, балки шул-ўқ хунлардин бир фирқа ўлан булғорларнинг Рўм — Ғариқ Визонтийларни Уст-Ғутлардин қутқордиғини кўрамиз. Булғорлар ҳам Рўм-Визонтияни Уст-Ғутлардин қутқордилар. Лекин Қустантиния учун ўзлари ҳам бегук кўнгилли қўшни бўлмадилар. Сўнграқ қўшнилари ўлан онтлар, венедлар каби ислован халқлар ила бирлашуб, баъзи вақт империя килофина ҳам қаракатда ўлурлар эди.

ТУБОНҒИ БУЛҒОРЛАРНИНГ ОВОРЛАРГА ТОБЕЪИЯТ ВА ИСТИҚЛОЛЛАРИ

Хун, Овор ва ғайр туркий қавмларнинг Осиёдин Оврўпо қитъасина йўллари Баҳри Ҳазар ила Ўрол тоғларининг жануб тарафиндағи мунтахийси эди. Шул сабабдин йўқориғи булғорлар бу қавмларнинг ҳужуминдин саломат қолурлар эди. Аммо тубонғи булғорлар буларнинг йўл устина рост келурлар эди. Тубонғи булғорлар ғарб-жанубий хунларга, сўнгра Овор (уйғур) туркларина итоатга мажбур ўлдилар. Кўп вақт бу қувватли ва шавкатли қавмлар тобеъиятинда ўлдилар. Аммо 14 ҳ.— 635 м. Булғор подшоҳи

Қоротхон оворлар тобеъиятиндин чиқди. Мустақил хон ўлди. Ўз қувватини низомга келтурди. Тўққиз улуғ фирқага тартиб этуб, қувватли бир ҳукумат тузди. Булғорлар кўб вақт Докия ва Поннунияга (оворлар йерлари, бугунги Венгрияда) молик ўлдилар. Бугимиё теграсинда боворлар, ислонанлар (тез кундин баёни келур) ила улуғ мухорабалар қилдилар. Қоротхон рўмолуларнинг дўсти ва мутаффиқи ўлдиғи ҳолда ўзи Озоқ денгизи теграсинда йерлашуб ҳукумат айлади. (Кўбму миқдор ҳукумат қилди — бу қадариси тарихларда маълум эмас. Шундай бўлса-да, хусусий исми ила маълум ўлуб, тарихнинг анча саҳифаларини ишғол этуви, унинг узун умр этдикина ишорадир).

ТУБОНҒИ БУЛҒОРЛАРДА ШАҲАРЛАР

Қора денгиз ва Дун бўйларида тубонғи булғорларнинг анчагина шаҳарлари ҳам ўлмишдир. Имом ал-муаррихин Масъудий раҳматуллоҳнинг: «Булғор шаҳри Қора денгиз ёқосинда, Булғор подшоҳи эллик мингдин зиёда отли аскар ила Қустантиния атрофини ғазо қилди. Билод Румия (Рўмо) ва Андалуста ва Фаранг мамлакатларина қадар борди», демаки шаксиз ушбу тубонғи булғор шаҳрини ва тубонғи булғорларнинг баёнидир. Тубонғи булғорларнинг борлиқиндин хабари ўлмаган муаррихлар Масъудий раҳматуллоҳнинг «Булғор шаҳри Қора денгиз бўйинда», дедукини ёнглишга чиқармоқчи бўладилар. Масъудий раҳматуллоҳнинг ёнглишлиқи ўлса булғорларнинг Қустантиния сафарининг вақтини кўрсатувиндагина ўлур. Бу воқеа вақтиндин бир оз сўнтроқ кўрсатилмиш каби кўринадир. Бу ёнглишлиқ эса сўнгин носихлар тарафиндин вуқуъ бўлуви эҳтимоли бирда баъйад эмас.

Дун ва Озоқ теграсинда, биниси ҳазарларга нисбат этилмиш шаҳарлар ҳам албатта ушбу булғорлар биносидир. Чунки араблар булғорларни ўзлари дунёга келгачина «Ҳазар» деб отосаларда, ўзлари дунёга келганча булғорлар, «ҳазар» исмини эшитдиғи вақтдаги воқеъларни ҳам ҳазарга нисбат ила ҳикоя қиладилар. Ушандоқ ҳазар исми ила ҳеч вақт муносабатлари ўлмагон, ушбу тубонғи булғордин Дуной ёқосина кўчмиш булғорларни ҳам араб муаррихлари «ҳазарлардин бир фирқа» деб тасмия этадилар. Йўнон ва араб муаррихлари Уқо тамоғиндин Қафқоз шимолина қадар йерларни «Ҳазар йери» ва унда ўлан

шаҳарларни ҳам, масалан, «Эски Қозон», «Шаҳри Булғор», «Суор» (Сор), «Этил» ва ғайрларни Қазар шаҳарлари отомишдирлар. Булар эса йўқориғи булғорлар шаҳарлари эди. Ушандоқ Қафқоз ва Дарбанд шимолинда, арабларнинг бир вақт булғорларга иккинчи вақт қазарларга нисбат этдуклари шаҳарлар, масалан, «Билинжор», «Ҳамлиж», «Безо» ва ғайрлар шаксиз ушбу тубонғи булғорлар шаҳарларидир (тубонда яна бир оз баёни келур).

ҚОРОТХОННИНГ ЎҒИЛЛАРИНА ВАСИЯТИ

Қоротхоннинг беш ўғли бўлмишдир. Учусининг исми торихларда маълум, иккисининг исми маълум эмас. Улуғ ўғли Вотбой, иккинчиси Қотроғ, учунчиси Оспорух.

Қоротхон буларга мамлакатни бўлмов, яъни тақсим қилмов ила (муаррихлар таъбиринча) жуда ҳикматли васият айтмиш эди. Лекин булар отоларининг ҳикматли васиятини тутмадилар. Ўз вақтлариндаги қувват ва шавкатлари ила мағрур ўлдилар. Ишнинг оқибати (охириси) нимага боруб чиқор, они ўйламадилар. Мамлакатларини бўлдилар. Улуғлари Вотбой Дун теграсинда қолди. Қотроғ Дуннинг иккинчи тарафина кечди. Тўртинчиси Поннунияга, оворлар йерина ва улар бақияси устина кетди. Бешинчиси отолари дўстларина Рим (Рўмо)га кетди (албатта римларнинг олтун ила қизиқтирувларина олдануб, ишнинг охирини ўйламай, Рўмо ҳукуматини шимол ворворлариндин соқлов учун кетмиш ўлмоли), учунчиси Оспорух Дунойга кетди. Булғорлар ила баробар исловагларга ҳам ҳоқимлик этди.

ДУНОЙ БУЛҒОРЛАРИ

Қоротхоннинг учунчи ўғли Оспорух ва ё Аспирек ўз улушина теккан қавм ва қабиласи ила гарб тарафина йўнолди. Аввалда Днестр ила Дуной оросинда бир оз тирклик этди. Сўнгра 679 сана милодия, 59 сана ҳижрияда Мезияга кўчди. Илгарн императур Зенун даъвати ила бормиш булғорларни тазйиқ этуб, онда келуб йерлашмиш ўлан ислованлар ила муҳораба қилди ва галаба этди. Дуной ёқоларина қувватли бир Булғор ҳукумати тоъсис айлади. Тартиб бўйинча учунчи Булғор ҳукуматидир. Биринчиси Қомо, Вулго ёки йўқориги Булғор ҳукумати, иккинчиси Озоқ — Дун ёки Тубонғи Булғор ҳукумати. Учунчиси ушбу Дуной ёки Кичик Булғор ва ё Ташқи Булғор ҳукумати¹.

Эмди кўрингиз, бугунги Дуной ёқосинда ўлан Булғория бизнинг Ўрол — Вулгодин чиқуб, Қрим ва Қора денгиз бўйларинда тириклик этмиш ўлан булғор қариндошларимиздин бир тоифа ташкил этдуки бир ҳукуматдир.

ДУНОЙ БУЛҒОРЛАРИНИНГ ҚАВМИЯТЛАРИНИ ҲОЙИБ ЭТУВЛАРИ

Ҳар тарафдин ёт қавм чулғаб олгон ва ё маданияти, давлати, нуфузи ортигроқ қавмлар ёнинда тириклик этишга мажбур ўлгон қавмларга ўз қавмиятини, ўз тилини соқламоқ учун жуда улуғ уёнқоқ ва жуда зўр ғайрат ва ҳамият ва тадбир керак ўладир. Йўз йилдин сўнг келуви жуда заиф эҳтимол тутқон қўрқинчлар ва фалокатлар учун шул вақтдан-ўқ жуда қувватли тадбирлар қилурга керак бўладир. Қонуни оламдин кўз йўмуб, ҳозирги ҳоли ила мағрур ўлиб, келажакда ўзлари ва ё авлодлари саломатлиги учун тадбирда ўлмай, «эртаси учун эшак қойгургон», деганлар, эртаси учун ўзлари ва ё эрталардин бир эрта авлодлари эшак даражасина индирилмай қолмашишлардир. Торих бундай воқеъабалар ила тўладир. Торих ёзувдин мақсуд ибрат олдирувдир. Бундай воқеъада албатта (эл) аҳдина ибрат улуғдир.

¹ Араблар Дуной булғорларини «Булғор хорижа» ва «Ҳазар хорижа» ва «Кичик Булғор» ва «Қора булғор» отомишдирлар. Ҳар қойси тасмийсининг мутаввал китобларда ваҳҳияси баён қилинмишдир.

Бизнинг Дуной булғор қариндошларимиз ҳам вақтли қувват ва шавкатлари ила мағрур ўлуб, олддаги кунларни бирда ўйламамишлар. Қавмиятларини соқлов хусусинда фурсат узмасдин аввал лозим тадбирларни қила олмамишлар. Қавм ғолиб ўлдиқлари ҳолда мағлублариндин мағлуб ўлмишлар, яъни билпарво мағлуб ўлан қавмлар ила оролашдилар. Урф ва одатларини олдилар. Уз тилларина эътино этмай, қавми мағлуб тили ила сўйлаша бошладилар ва бу соҳада оз-оз ислованлаша боруб, оқибат тўққизинчи асри милодияда (250 ҳижр. сана — 864 мил. сана) ислованларнинг динини олмоқ ила бутунлай ислованлашдилар. Эски қавмият — туркликлариндин ёлғиз томирларинда аралаш қон ила, бутун кўйи саломат исмлари қолмишдир. Дин ва тил жиҳатиндин бизнинг ила ҳам муносабатлари тамом кесилсада, аммо мазкур қон ила исм жиҳатлариндин ҳамон ҳам бизга муносабатлари саломатдир¹. Урф ва одат ва маъишат жиҳатларида ҳам турклик асарлари боқий эмиш, хусусан, ҳайвон осрорга ҳаваслилар эмиш. Шунинг учун баъзи вақт буларни оврўполулар «кетувчи булғорлар», дейдилар.

ҲАЗАР ХАЛҚЛАРИ ЁКИ БУЛҒОРЛАРНИНГ «ҲАЗАР» ОТОЛИНУВЛАРИ

Қора денгиз ила, аввалда Харкон денгизи, сўнгра бир вақт Халис денгизи отолмиш ўлан Ҳазар денгизи оросинда эскидин берли туркий қавмлар, масоғий ва олонлар бақиялари, Озарбойжон, Хоразм ва Хуросон тарафиндин келуб қўшилмиш оз-оз фирқа туркий қавмлар тириклик этар эдилар. Бу қавмларнинг борлиқи Оврўпога тўртинчи асри милодияда хунлар ила бир вақт билинди. Сўнгра буларнинг шимолиндин булғор қавмлари, угир ва овор тоналари ҳам келуб қўшилдилар. Булғорлар қавм ҳоким ва ғолиб ўлдиғиндин бу қавмлар борчаси «Булғор қавми» отолмиш эдилар. Аммо Рўм ва Ғарик ториҳларинда еттин-

¹ Илм, маърифат қавмларнинг айни басиратини ҳам очадир. Сўнги йилларга қадар Дуной булғорлари турклар ила сувсий душманликда ўлдиқлариндин ўзларини соф ислован сонаб, булғор-турклик тарафларини кўнгилларина ҳам келтуруб қорамас эдилар. Энди илм ва маърифатлари ортув муносабатинча ўзларининг асрларини ҳам дуруст таний бошладилар. «Бизлар Урал ва Вўлго ёқосиндин келмиш булғор туркийлари аجدодимиз», дея эътироф эта бошладилар. Жаридалар воситаси ила ҳам эълон қилдилар.

чи асри мелодияга қадар «Шарқ турклари» исминда ёд этилдилар. Арабларга аввал маълум ўлувлари била «Турк» исминдагина маълум ўлдилар. Сўнгра араблар бу туркийларнинг кўзлари қисқа ва тор ўлдиғини (қавми туркийнинг араб ва эронийларга нисбатан борчасинда кўз тор ва қисқароқ бўладир) кўрдиларда, бу маънида ўлан «ҳазар» лафзи арабийси ила тасмия айладилар. Шулу вақтдин сўнг ушбу тубонғи булғорлар ва тахти тобеъятларинда ўлан бошқа туркийлар борчаси «ҳазар» исми ила шоеъ ўлдилар. Оврўполулар ва руслар «Қозон» дея таҳриф этмишлар. Ҳазар исми ила отолиқлариндин сўнг ёзилмиш торих ва жугрофиялар буларнинг бу исм ила отолувиндин муқаддам ва ё сўнг ўлгон ва ул вақт бошқа исм ила отолгон воқеъаларни ҳам «ҳазар» исми ила ҳикоя этдилар. Шу илаки, (йўқоруда кўрилдиғинча) баъзи торихларда борча булғор шаҳарлари ҳазар шаҳарлариндин сонолмишдир.

Қора денгиз ила Ҳазар денгизи ороларина булғорлар сочилдиғини ва тубонғи булғорларнинг 635 санаи мелодияда (14 санаи ҳ.) истиқлол касб этдукларини ҳам йўқоруда кўрмиш эдук. Фарбадаги булғорларнинг Рўм мамлакатларина ҳужум этдиклари каби Шарқдагилар ҳам Осиё жанубига ҳужум этарлар эди. Форс шоҳи Ҳисрав (Нўширвони одил бунинг замонинда набимиз Муҳаммад саллюллоҳ алайҳи вассалим туғилмишдир) буларнинг ҳужуминдин соқланув учун харобаси оламини ажойибга қолдирмоқда ўлан Қафқоз девори ва темур қапу (Дарбанд) қалъасини бино қилмиш эди.

Еттинчи асри мелодияда тубонғи булғор-ҳазарлар турк қавминдин жуда улуғ қувватли ва шавкатли халқ ўлиб, машҳур ўлдилар. Ақрабо эҳтимолина кўра, Қоротхон ўғиллариндин ва ё аҳфодиндин бириси ўлан¹ хонларини «улуғ хон» маънисида ўлан «ҳоқон» тасмия этдилар. Ул вақтларда ҳамонда Киев теграсинда тириклик этмоқда ўлан уғир-мажорлар Қоротхоннинг бошқа ўғиллари тасарруфина тушмиш ўлан булғорлар Днепр ва Уқо бўйларина келуб йерлашмиш ислованлар², Қримда Бусфур ва Фоногурияда Ғарик қулуниълари, йўқориғи булғорлар ва ат-

¹ Ибн ал-Асир раҳматуллоҳнинг: «Ҳазар хоқонлари бир аҳли байтга махсус, бошқа киши хоқон бўла олмайди», демаги бу хоқоннинг Қоротхон наслиндин ўлмақини муайяндидир.

² Ислованлар Ҳазар хоқонларина «Дон тўлар эдилар. Тутун (уй) бошиндин бир қилчи ва бир ҳайвон териси берурлар эди (Нестур).»

боъилари, ҳатто, Хоразм тарафинда Шош¹ ва Сигноқ тегралари борчаси Ҳазар хоқонлари тахти ҳимоясинда эдилар. Булғор-Ҳазар хоқонлари Дарбанд (Боб ал-Боб) дин саккиз кунлик масофада, тарихларда баъзи вақт «Ҳазар» ва баъзи вақт булғорлар шаҳарларидин сонолмиш ўлан Самандар² шаҳрини пойтахт этивмишлар эди. Бу ҳоллар ва бу воқеъалар филҳақиқат Озоқ денгизи теграсиндин Торх теграсина пойтахт кўчирув, «булғор» исмини «ҳазар» исмина олиштирувдин бошқа бир иш эмас эди.

БУЛҒОР-ҲАЗАРЛАРДА МАДАНИЯТ

Ҳазар-булғорлар маданиятдин ҳам анча ҳаз олмиш эдилар. Қарйаларда ва шаҳарларда тириклик этар эдилар. Рўм импературлариндин устоз меъморлар келтуруб турли ўринга шаҳарлар бино қилдилар. Дун, Хоркуф, Воруниж ва бошқа ўринларда «Хазароский» отолгон ғариқ — йўнон усули меъморчиликнига ўхшаган шаҳар харобалари сўнгги замонларга қадар маълум эди³ (йўқориги булғорлар иморатлари ҳам шул-ўқ тарзда бино этилмишдилар) ва, маъзалика, туркийлик васфини бутунлай қўйиб битурмай, хоқонлари ила баробар жой кунларинда саҳроларда қўниб, кўчиб ҳам йўрур эдилар.

ҚУСТАНТИНИЯ ҚАЙСАРЛАРИНИНГ ҲАЗАР-БУЛҒОРЛАРИДИН ЁРДАМ КЎРУВЛАРИ

Хориждин ҳар тарафдин ҳужум этилмак устина, дохили битмас-туганмас эътиқод ва мазҳаб ихтилоф ва низолари

¹ Сирдарё (Сайхун) шимол тарафинда, Орол денгизи бўйларинда ушбу, исмида маъмур бир вилоят марказий шаҳри эди. Истахрий бу вилоятнинг ичинда Шош исминда бир наҳр оқиб, Баҳри Хоразм (Орол денгизи)га қўйдуқини ва Ёқут Ҳамавий ўз замонасина қадар бу вилоят Хоразмишоҳ Тегин тарафиндин таҳриб этилмиш ўлдигини ёзмишдир.

² Самандар шаҳри Дарбанд ила Вулго оросинда, ҳозирги Торх теграсинда эди. Этим (Астрахон) шаҳриндин кичик эмас эди. Атрофи боқчалар ила чўлгонган эди. Шаҳарда мусулмонлар учун масжид, насорий учун калисо ва яҳуд учун синогуғ бор эди.

³ Рўм, араб, рус тарихларинда булғор ва ҳазарларнинг жуда кўб шаҳарлари зикр этилади. Буларни ўринлари ила сўнгги жузларда баён этурмиз.

ила буюкроқ заифланмиш рўмлар ҳар вақт ҳазарлардин ёрдам умид этуб, уларнинг дўстлиқларини кўзлар эдилар. Ҳазарларни таъзим этдукларини кўрсатур учун импературлар баъзи байрамларинда ҳазар кийумлари ила зийнатланур эдилар. Ишончли соқчиларни ҳам ҳазар турклариндин қўёр эдилар.

Ҳазарлар Рўм импературина иона этуб кўб аскар берур эдилар. Рўмларга ёрдамчи ўлиб икки мартаба форс вилоятини ҳам кирдилар. Буларнинг шукронаси учун императур ўз дёдемусини (Рўм қайсарларина махсус бош кийуми) ҳазар хоқонина кийдурди, они «ўғлим» ибораси ила талтиф этди.

ҲАЗАРЛАР ҚУВВАТ ВА ШАВКАТИНИНГ ОХИРГИ ВАҚТЛАРИ

Қувват ва шавкатда тубонги булғорлардин иборат ўлан ҳазарлар шул даражага эришмишлар эдики, Форсинг энг улуғ шаҳарларини баъзан қўрқитуб, Рўм импературларина ҳам фармон йўритурлар эди. (Булғор) ҳазарлар муҳожир рўмлар ва қулунес херсунислар ила кўб ихтилот этуб, зийнат (рускаш)га ва роҳатликка ортиқ рағбат этмиш эдилар. Товрид (Қрим) бойликлари ва қувват ва шавкатлари ила мағрур ўлмиш эдилар. Аммо бу аҳвол уларнинг аввалги улуғ қувват ва шавкатларина заифлик келтурур эди, яъни жанговарликлари камайур, йимшор ва қўрқоқланур эдилар. Ўзларининг бу нишдан хабарлари йўқ эди¹. Арабистон жазирасиндин бир уч араб чиғуб, ҳазарларнинг бошина йетар қадари қувват ва шавкат ҳосил этажак эҳтимоллари кўнгилларина ҳам кируб, чиқмос эди.

АРАБЛАРНИНГ БУЛҒОР-ҲАЗАРЛАР ИЛА МУҲОРАБАЛАРИ

Ҳазарларнинг илк қувватли ва шавкатли вақтларинда, 608 санада уфқи саъодатдин шамси исломият тулуь этди: бир тарафдин таассуб ва батолат ила қопланмиш қоронғи оламни ёрута бошлади; асл маданият ва ҳақиқий саъодатнинг

¹ Тоассуф этилинажак ҳолдирки, туркий қавмлар эски-эскидин тутдиқлари йўлнинг оқибатина, ва нага боруб чиқажоқина жиддий суратда эътибор қилмадилар. Ва алҳол қавмларининг саломати ва саъодати учун бу иш лозим ва лобудминадир. Тадбирда (Дабир аш шай, не фикр ва мулоҳаза) шулдир.

негизини қурди; олам болаларининг умуман саноат ва роҳатина зарур ўлар қонунлар ва улуг ҳикматли низомилар келтурди. Исломиётга даъват бошланди, хатлар ёзилди. Дохийлар кўндирулди. Қабул ва ё сулҳ этилинарға ҳар турли ҳимоя ва рийоҳ кўрсатилди: осий ўланларға ғозийлар йиборилди. Рўм Қайсарина ҳам исломиётга даъват ила хат ёзилди. Ушбу Ҳазар туркийларина бўлуви эҳтимоли қавий ўлгон туркийча ҳам мактуб ёзилди (Амир бин Афсийға туркийча хат ёзилуб берилдигини Ибр ал-Асир ривоят қилади), аммо Рўм қайсарлари ўзлари исломиётни қабул этмадиклариндин устун, бор қувватларини тубон булғор (Ҳазар)ларға ҳам исломиётни қабул этдирмасликға сарф этдилар. Рўмлар интригосиндин озода ўлмиш йўқори булғорлар қабули исломиёт этдуклари ҳолда, улардин на қадар жанубда ўлан тубонғи булғор — ҳазарлар аввалғи ҳолларинда қолдилар. Бунинг ҳам жазосини тез кундин кўрдилар. Араблар инод этуб, ҳақлиқни тонурни тиламаган рўмларнинг тез кундин кўб йерларини олуб, кўб аскарларини ҳам ҳалок этдилар. Бунинг илагина қолмадилар, тез кундин Қарқоз тоғлариндин ҳам бош кўрсатдилар. Ҳазрат Умар разиоллоҳ инна зилофотинда Абдулрахмон бир Рабиъат ал-Бохлий раз. турк (булғор, ҳазар ғазоси ила бўйурилди¹.) 190 санаи ҳижрияда Абдул-

¹ Ибн ал-Асир раҳматуллоҳ «Китоб алқомил»инда ва Ёкут Ҳамавийнинг «Муъжам ал билдон»инда ҳазрат Умар разиоллоҳ инна замонинда Рабиъат ал Бохлий раҳ. турк ва билинжирға ғазо қилдиқи ва ҳижратининг III санасинда Шарроҳ бин Абдуллоҳ ал Ҳакимий раҳ.нинг Билоди Ҳазарға кирув, «Мадинам ал Безо» ва «Дарбанд» ва «Билинжир» ва ғай шаҳарларни фатҳ этдиги, «Муслимат бин Абдулмаликнинг 114 сана ҳларда Билинжир тоғлари ортиндаги (шимолиндаги) тоифаларни итоат қилдирдиги ривоят этилинадир. Мазкур китоблардаги «Билинжир» суратиндаги сўзларни баъзилар «Балхир» равишинда ҳам ёзмишдирлар. Тарихий исмлар тилдан тилга, китобдан китобга кўчар ила — кўчар ила билинмас қадари ўзгара ва аслидин йироқ кетади. Оврўпо ва рус тилина кўчирилмиш арабий ва форсий ва туркий сўзлар тоқулмас қадари ўзгарганини тақор кўраимиз. Ушандоқ бошқа тилдаги, шул жумладан, туркий сўзлар ҳам араб тилина кўчирилса, баъзи вақт ҳарф йетишмадикидин, баъзи вақт бир ҳарф ўрнига иккинчи ҳарф: масалан «жим» ўрнига «гайн», маъжма ва ё «коф» форсий ва билъақ истеъмоал этдиклариндин исмлар бийикроқ ҳам ўзгаради. «Мишчор» ва ё «маҷор»нинг «маҷор» ва «маъҷар», бошғирдининг «босиҷирд», «булғор»нинг ҳам «биргар» ёзмиқларини кўраимиз. Туркий исмларни араблар аввал ва ҳали ҳам албатта туркча ёзилгон китоблардин кўчирмадилар, ё форсий в йўноний китоблардин кўчирдилар ва ё оғиздин эшитилмишинча ёздилар. «Билинжир» ва ёнки «балхир» деб ёзилишиндин қатъий назар, шаксиз улар «булғор» сўзиндин ўзгартилмишдир.

рахмон ал-Бохлий ҳазратлари ҳазарлар ёки булғорлардин Билинжир (Билинғир) шаҳрини олуб, ондин икки йўз фарсах шимол тарафига ҳам келди. Жарроҳ бир Абдуллоҳ ал Ҳакимий ҳам Бесо, Дарбанд, Балхир шаҳарларини забт этди. Сулаймон бин Рабиъа Ҳазардин (булғорлар) пойтахтлари Самандар шаҳрини ҳам олди. Ҳазар хоқони пойтахтни Этил шаҳрина кўчирурга мажбур ўлди. Араблар ҳазарларга айтилмиш вақтлардин бошлаб 115 саналар теграсина қадар ўн мартаба ҳужум этдилар. Арабларнинг еттинчи мартаба ҳужуминдин сўнг ҳазарлар ўзлари ҳам бир мартаба арабларга жуда шиддатли ҳужум этуб Мавсилга қадар бордилар. Лекин ул вақтги ишлякли, саботли, олдиларина олгон ишнинг охирина боруб чиқорга тиришувчи араблар бунинг сабабиндин умидсизланмадилар. Тез кундин яна ҳам ҳужумга яроқландилар. Марвон бин Муҳаммад бин Марвон йўз йигирма минг аскар ила ҳазарларга жуда шиддат ила ҳужум этуб, ҳазар хоқонини Этил (Астрахон)дин ҳам қочишга мажбур қилди. Ҳазар хоқони Қрим бўйни жазирасина кируб қочди. Марвон бин Муҳаммад Ақсо билод Ҳазарга қадар йетушти. Ақсо билод Ҳазар эса йўқориғи булғорлар шаҳарлари эди. Йўқориғи булғорларга Рўм қайсарлари иғвоси йетушмадикиндин, улар албатта Марвон бин Муҳаммадга бўй сўндилар. Ҳам эскидин савдогарлар воситаси ила маълум ўлан ва кела бошлагон исломиятни осон қабул этдилар.

Булғо теграсиндин Ҳазар хоқони қочди. Сув йўллари арабларга очиқ қолди. Умавийлар одатларича албатта ушбу вақтлардан-ўқ, ҳар йерда ислом дъватчилари хизматини кўргон араб савдогарларини булғорларга ҳам йубормишдилар¹.

АВВАЛДА «БУЛҒОР» ҲАМ, «ҲАЗАР» ҲАМ ОТОЛМИШ УШБУ ҚАВМНИНГ ИККИГА ОЙРИЛУВИ ВА БУ ИККИ УМУМИЙ ИСМНИНГ ИККИ ФИРҚАНИНГ БИР-БИРИНА ТАХСУС ЭТУВИ

Аммо тез кундин арабларнинг ўзларинда ҳам аҳвол жуда улуг равишда олишинди. Хулофат умавийлардин аббосийларга кўчди. Арабларнинг тактика (усули ҳаракат)лари бошқаланди. Халифа бинни Умия бор ҳимматларини ислом

¹ Араб савдогарлари кўргон хизматини бизнинг булғор ва Қозон савдогарлари ҳам кўрдилар. Булғор ва Қозон савдогарлари оёқ босқон ўринларда исломият болқиди. Маҳаллалар, масжидлар, медресалар майдонга чиқди. Умумият ила дин ва қавмият йўқотилуви каби офатдин туркийлар кутилдилар, арвоҳларина минг раҳмат ўлсун!

мамлакатларини кенгайтурга, мусулмонларни улум, ша-
риъат ва маъориф, дунёвийят (ҳисоб, хандаса, табиъат, тиб,
техничко кабилар) ҳунар ва санойиъ савдо ва тижорат ила
яроқлантирурга, ислом динини бошқа қавмлар оросина
уламо ва савдогарлар орқали, жуда ҳожат кўрилдиқда, ас-
кар қуввати ҳам қизғонмай сочарга сарф этилмишлар эди.
Бунинг учун қарйалар ғрунтовой йўллар, кўприклар, усул-
ли карвонлар, истонсалар тоъсис этуб, сув устларинда ти-
жорий улуғ кемалар (турговий флут) бино этмишлар эди.
Ва бу мақсад ила дунёнинг ҳар тарафина йўллар очуб ва
бунинг учун аскар қувватини ҳам истемол этар эдилар.
Машриқ тарафина Ҳиндга қадар, мағриб тарафина Анда-
лусга қадар йўллар очмиш эдилар. Ҳазарлар ила бу қадар
шиддатли ва бири ортиндин бири тутош сўғишлар қилув-
ларида, Булғо тариқи ила аввалдин машҳур ўлан савдо
ва тижорат йўлини қўлга туширув, ўзларина ақсо шимолга
қадар савдо ва тижорат ва нашри исломият учун йўл очув
эди. Бу мақсудларини ҳосил ҳам этмиш эдилар. Лекин
бошлағон ишларини охирина йеткурурга тақдир мусонда
қилмади.

Аббосийлар эса кўбрак умрларини эътиқод ва мазҳаб
низолари, йўнолардин келтурулмиш улум назария ва
фалсафа ва бошқа кўнгилли — кўнгилсиз ички ишлар ила
ўздирдилар. Ислом мамлакатлари бир қориниш ўлсун кен-
гаймади. Балки ҳар тарафдин қисилди. Хорижий ва дохи-
лий душманлар бундин истифода этдилар. Мамлакат ичин-
да Бош-бадоқ ҳукуматлар зуҳур ўлди. Хорижий душман-
лар қўллариндин чиқмиш вилоятларни қойтаруб олмақа
бошладилар. Бу фурсатдин истифода ила бизнинг Ҳазар
ёки Булғор хоқони ҳам Қрим бўйни жазирасиндин Этил
шаҳрина қойтди. Савдо ва тижоратга ҳеч ваҳж ила маъ-
монат этмамоқ туркий қавмларнинг борчасинда муқаддас
қонун ўлдиргиндин, булғорларнинг араблар ила савдо ва
тижоратина манъ ўлмади. Лекин араблардин жуда кўбини
кўрмиш тубонғи булғор-ҳазарлар, йўқориғи булғорларнинг
исломият қабули ила арабларга ҳисн таважжуҳлари учун
интиқом этмоқа ҳасд этдилар¹. Йўқориғи булғорлар ҳам

¹ Ушандоқ Булғор-Ҳазар хоқонлари пойтахтларини Этил
(Астрахон) шаҳрина кўчиргач ҳам шул-ўқ мусондада ўлдилар.
Астрахонда мусулмон, яҳуд, насроний, ҳатто, мажуслар ҳам бор
эди. Уламо Масъудий раҳматуллоҳ замонида хоқон яҳуд динина
кирмиш эсада, халқининг кўбраги ҳам аскарни мусулмон эди. Вазири
ҳам Аҳмад бин Куба исмли мусулмон эди.

улардин соқланур учун қалғалар бино этмоқа ва бунинг учун Бағдод халифалариндин муҳандис сўрамаға мажбур ўлдилар. Ушбу вақтда исломиятни қабул этган ила этмаган булғор-қазарлар ороси тамом очилди. Аввалда умуман «булғор», сўнгра умуман «қазар» отолгон исмларини бўлишдилар. Тубонғилари — мусулмон эмасларина «қазар» исми махсус ўлдиғи каби, йўқоригилари — мусулмонларина «булғор» исми махсус ўлуб қолди. Тубонғиларини «булғор», йўқоригиларини «қазар» отомоқ бутунлай тўхтамаса ҳам, лекин сийрокланди.

ҲАЗАРЛАРНИНГ ДИНДИН ДИНГА КЎЧУВЛАРИ

Ҳазарлар саккизинчи асри милодия бошларинда Рўмдин сурилмиш яҳудлар ташвиқи ила яҳуд динина кирдилар. Аммо тез кундин (244 сана ҳ.— 858 м.) насорий динина кирдилар (магар подшоҳлари кирмай қолди). Кўб ҳам турмай (251 сана з. — 868 м) яна ислом динина кирдилар. Ислом динина кирувлари ислом уламоси даъватлари, мусулмон халифалари иждиҳоди ила эмас эди. Ул вақтларда ислом уламосининг ҳимматлари, Бағдод халифаларининг қисми тадбирлари бошқа ишларға йўналмиш эди. Балки бу қазарларға иккинчи турк тоифаси (билинувина қороганда печенеғлар) ҳужум этдилар. Қазарлар аввалда ислом хилофина рўмларға нусрат берсаларда иш навбати ўзларина йетгач, рўмлардин нусрат кўра олмадилар. Бильакс рўмлар қазарларнинг ҳалок ўлувини тиладилар.¹ Қазарлар қон-қариндошлари Хоразм мусулмонлариндин ёрдам сўраға мажбур ўлдилар. Хоразм турклари айтдилар: «сиз кофирсиз, биз кофирға нусрат этмаймиз. Агар мусулмон ўлсангиз сизга нусрат қилур эдук», дедилар. Қазарларнинг ҳам кўбиси ислом динини қабул этуб, мусулмон ўлдилар. Хоразм мусулмонлари ҳам қазарларға ёрдам этуб, душманларини дафъ этдилар. Магар яҳуд дининда подшоҳлари — хоқон қолди. Ул вақт исломият марказиндин ва йўлиндин йироқ тургон Қрим бўйни жазирасиндағи бир тоқим булғор-қазарлар яҳуд дининда қолуб, «Қаройм» ва «Қоройм» отолдилар.

¹ Коромзин айтади: «ғариқлар (рўмлар) қазарларнинг қувватли вақтларинда мажус ўлсаларда дўстликларини кузатмишлар эди. Аммо, заифлангач насроний ўлсаларда ҳалок бўлувларини тиладилар», дейур. Кўрингиз, қандай яхши насроний дўстлар?!

ҚОРОЙМ ЕКИ ҚОРОЙМН ТУРКЛАРИ ЕКИ ЯХУД ДИНИНДАГИ БУЛҒОР-ҲАЗАРЛАР

Қрим бўйни жазирасида бу кун саломат, яҳуд динида «қаройим», «қоройим» исми туркий халқлар ёшмоқдадир. Булар бурунги Қрим бўйни жазирасидаги булғор-ҳазар туркларининг бақияларидир. Яҳуд дини ила баробар яҳуд ҳарфини ҳам олмишдирлар. Таврот қутуби ҳамсасини яҳудий (иброний) ҳарфи ила, лекин турк тили узра ёзмишлар ҳам ўқурлар. Мазкур турк — булғор — ҳазар яҳудийлар ушбу замонамиза қадар гарчи яҳуд ҳисобини олуб, истемол этсаларда, аммо баъзи ойларни, масалан, «чирук ой», «куз ой», «сукун ой», дея туркча отомоқдирлар.

ҲАЗАР ХОҚОННИНГ ЗАИФЛАНУВИ

Ҳазар хоқони ҳамонда мусулмон ўлмай қолди, лекин жуда заиф қолди. Мусулмонлар хоқонни, сарой ёнига масжид солув, мактаб ва мадрасалар бино қилув, вазири лоршия (мусулмон)дин ўлув, аҳли ислом ила муҳорабаси ўлажак эса мусулмонлар қотишмай турув каби шартлар ила боғладилар. Араб жуғрофийун ва муаррихивдин Масъудий, Истахрий, Дамашқийларнинг ҳазарлар ҳақида ёздиқлари ушбу вақт аҳволидир. Исломият ҳазарлар орасида кунба кун қувватланмоқда, сочилмоқда, хоқоннинг ҳам нуфузи ва эътибори кун-бакун озоймоқда эди. Хоқон охирда, балки ундаги яҳудий, ҳазар, булғорлар ила ва Рўм қулунислари ёрдами ила қувватланмоқни қасд этибдур, ўз вилоятининг ўлан Қрим бўйни жазирасина кируб, йерлашди.

ИСЛОВАНЛАРНИНГ ХОҚОН ТАСАРРУФИНДИН ЧИҒУВИ ВА ХОҚОННИНГ ОХИРГИ УМРИ

Келуб йерлашмишларина кўб ўлмагон ислованлар усина узоқламай ворёклар ҳам келуб хожа бўла бошладилар (баёни тез кундин келур). Рурек ила келган ворёклардин иккиси Оскулд ила Дер ворёкдин гарикға борурға маълумлари ўлан йўл ила чиқдилар. Йўлда Киев шаҳрини кўрдилар. Ул вақт Киев Ҳазар хоқонлари тасарруфинда эди. Оскулд ила Дер бу шаҳарга молик ўлуб, Ҳазар хоқонларина бера тургон донни (тутун бошиндин бир қилич ила

бир тин териси эди) бердирмас ўддилар. Узоқда турмай ортилариндин Рурек иниси Улег келуб, хиёнат ила Оскулд ила Дерни ўлтируб, Киев кинози ўлди. Ҳазарлар тасарруфинда ўлуб, уларга дон тўламоқда ўлан родимчиларни ҳозирги Витебский, Чернигифский губерноларини Ҳазар хоқонлариндин чиқортиди.

Рурек ҳафиди Свотаслав уйғур ўғли Уқо бошлариндаги ислованларни, вотичиларни ҳам Ҳазар хоқонларини тасарруфиндин чиқорди. Сўнгра Ҳазар хоқонининг ўзина ҳужум этди. Хоқон ўзи сараскарлик этмиш эди. Лекин мағлуб ўлди. Свотаслав ҳазарларнинг бир шаҳрини олди.

ҲАЗАР ХОҚОНИНИНГ РЎМ ДЎСТЛАРИ

Маданий ва христиён Рўм қайсарлари булгор-ҳазарлар қувватли вақтда мажус ўлсалар ҳам уларни дўст кўриб, уларни таъзими учун кийумларини кийуб, «ўғлим» ибораси ила талтиф этмишлар эди. Аммо заифлангач насорий ўлсалар¹ ҳам ҳалок бўлувларини охирларина қадар тиладилар: Рўм қайсари рус кинози Мистислов Влодириувичдин Ҳазар хоқонининг Қримда тасарруфини битурурга ўтинди. Кўрингиз! Қандай оброзованиий, яхши христиён дўстлар! Мистислов албатта мамнуният ила қабул этди. Рўм сараскари Ондируник Қрим ёқосина чиқуб, Мистислов аскари ила бирлашуб, хоқонга ҳужум этдилар. Аввал сўғишларинда — ўқ Ҳазар хоқони Геургий Тисулони асир этдилар².

Қримда Ҳазар хоқони битсада, ҳазарлар битмади. Чунки тез кундин иккинчи уруғ турклар, қипчоқлар Қримни забт ва истило этуб рус ва рўм тасарруфларина хотима чекдилар. Қримда Ҳазар исми тарихларда жуда сўнгра қадар зикр этилади. Аммо Қримнинг шарқ тарафинда Қора

¹ Охирги Ҳазар хоқони Рўм — Ғариқ Византийлардин ёрдам кўрмак умиди ила тансир этуб, Геургий Тисуло отолмиш эди. Лекин насроният ул вақтда-ўқ сиёсий мақсадларга қуролгина иттихоз этилдикиндик онинг хилофига келдикида ҳукмсиз қолур эди. Бу сабабдин хоқоннинг қувват ва шавкати ўлмағоч, насронияти фойда бермади. Рўм қайсарлари аввалги муҳаббатларини қайтаро олди.

² Бизнинг бурунгиларимизнинг: «... дўстинг бўлса, ничоқ ёнингда бўлсун» деган мақалларина ушбундай воқеаларнинг кўб такрори сабаб ўлмишдир. Лекин сўнгилари аввалгиларининг бошича келган ҳаллардин хабардор ўлмадиклариндин Геургий Тисуло воқеаси ҳамон такрор этар эди.

денгиз ила Баҳри Ҳазар ороларинда Ҳазар денгизи бўйларинда Ҳазар ҳукумати руслар истилосина қадар қолди. Тубонғи булғор-қазарлар эса бу кунда ҳам соғ-саломатдирлар.

ХОЛИС ВА Ё ХОЛИН БУЛҒОРЛАРИ

Коспий денгизи ила Қора денгиз оросиндаги ва Озоқ, Дун, Қрим теграсиндаги тубонғи булғорларнинг, сўнғроқ «Ҳазар турклари» отолдиқларини йўқорида кўрмиш эдук. Эмди Вулғо, Ёйиқ наҳрлари орасинда Коспий денгизи бўйлариндаги тубонғи булғорларнинг яна бошқа бир исм ила отолдиқларини кўрамиз. Йўқориги (Қомо) булғорлари ила тамом бир уруғ бир динда ўлан тубонғи булғорлар «Холис» турклари отолинурлар эди. Сўнғдин Ҳазар денгизи отолмиш ўлан Каспий денгизи эски замонда «Холис» ва ё «Холин» денгизи отолинур эди. Русларнинг бош муаррихи Нестур замонинда ҳам Ҳазар денгизи бу исм ила отолмишдирки, Нестур они, яъни Ҳазар денгизини «Холис» денгизи дея ёд этадир. Ҳатто Узертскуфскийнинг Александр биринчига ёзгон номасинда ҳам Астрахон денгизи «Холин» денгизи отолмишдир¹.

Холис «Хоразмнинг» мухраф ўлуви эҳтимола қарибдир. Ҳарна ўлса ўлсун, бу кунги «Холин мишар» лари отолмиш турклар ушбу Холис, Холин ва ё Хоразм теграсиндаги булғорлар ва мажорлар наслиндин қотиш ўлувлари мазнундир. Бир вақт кўчмали қувватли турк ўрдалари Освёдин Оврўпоға Холис ва ё Холин булғорлари йерлари орқали ўта бошлагач, булар аввалги ўринлариндин бир оз йўқорироқ ҳамда магрибгароқ, тинч ўринларга кўчконлар бўлса керак.

¹ Никула Ёкуф Узертскуфский Александр биринчи замониндаги машҳур сайёҳ (1750 санадин 1827 га қадар умр этмиш).

ИСЛОВАНЛАР

Исловавлар умуман қавми ориёниядин (қисқаси «орий») ўлдиқлариндин, насл-насаб ва ё тил жиҳатиндин туркий қавмларга муносабатлари йўқдир. Лекин тарих майдонина чиқо бошлагандин, яъни 6-асри миллодий авваллариндин бери туркий қавмлар ила қўшнеликлари ва турли муносабатлари, воқеалари ўла келмиш¹. Узий наҳри (Днепр) бўйларина муҳожират этмиш исловавларнинг кела келмишлариндин бизга қўшнеликлари ва ҳар турли муносабатлари ўлмишдир. Тарихий воқеаларимизнинг ҳам кўбиси улар ила муштаракдир. Исловавлар аввалда туркий қавмлардин «кун»лар, «овор»лар, «булғор-ҳазар»лар, сўнгра манғуллар — тоторлар каби туркий қавмлар тахти тобеъятинда ўлдилар. Аммо ҳозирда, билъақс, қавми туркийнинг кўбиси билвосита ва ё бевосита (Хива ва Бухоро туркийлари каби) исловавлардин бир фирқаннинг тахти ҳимоясиндадирлар. Бундин устун, бу кун Великий Рус отолмиш исловавлар шўъбасина турли сабаблар ила туркий қавмлардин жуда кўбиси қўшилуб, оролашуб, исловавларлашдилар. Демак, қонларинда туркий қавм қонлариндин ҳам анча просент бордир. Ушбу муносабат учун ҳамда бизларга қавм ҳоким ўлдиқлари учун уларни ҳам ижмола баён қилмоқни тегишли кўраимиз. Туркий қавмларни Оврўпо тарихларинда аввал зуҳурлари тартиби ила (фақат ёқутларни истисно ила) зикр этдукимиз каби исловавларни ҳам шул тартиб узра, яъни тарихда аввал зуҳурлари вақти-ла зикр этаимиз.

ИСЛОВАНЛАРНИНГ ТОРИХ МАЙДОНИНА АВВАЛ ЗУҲУРЛАРИ

Миллоддин сўнг, бешинчи аср охириларида (495 сана) шимол тарафлариндин тарих тётрусина (Коромзин таъбиринчи) исловавлар қавми чиқадир. Исловавлар аввалда шимолда, Висла наҳри теграсинда, ҳозирги Офстриё ичинда Голитса саҳросина келдилар. Соловьўф: «ҳеч шубҳасиз исловавлар хунларга дон (хирож) тўламишдирлар. Наток сўнгра ҳазарларга тўладилар» дейди. Энг аввалги муаррихлар исловавларни ушбу ўринда тобдилар. Сўнгра ис-

¹ Йўқоруда кўрилмишдирки, бу йерлар аввалда искиф, сормот, кун, овор, угир, булғор, ҳазар каби туркий қавмларники эди.

лованлар Дуной бўйларина шимолида Қияга (ҳозирги Румониё) қадар сочилдилар.

Қаламли қавмлар ислован қавмининг торих майдонина зуқурини ҳам мадҳ ила қорши олмадилар (истикбол этмадилар). Йўнон муаррихлари, хусусан, Моврикий ила Прукупий¹ ислованларни жуда қўйи қора ила ёзадилар. Рум қайсари Йўстинён асринда 527 санада ислованлар ҳам Кияда тириклик эта бошлаб, оитлар ҳам уғир уруғлари ила баробар империяга хужум эта бошладилар. Рус муаррихи Коромзин ҳам «ислованлар империя учун сормотлар, гутлар, кунлардин ҳам қўрқинчлироқ ўлдилар. Эллария, Фракия, Фаритсия, (Йўнон), Херсунес, Ййун кўрфазиндин Қустантинияга қадар борча атроф ислованларга қурбон ўлдилар. Дуной жанубларини ҳисобсиз халқ қонина мустағрақ этдилар. қарйалар, шаҳарларни ёндируб, кулини учирдилар. Ўринлари бўш саҳро бўлиб қолди. Ислованлар Оврўпода ўттиз сана хунрезлик ва ваҳшийлик этдилар», демишдир.

Фарикларнинг ислованлар ҳақинда ёздиқлари ҳам албатта муболиғадин холи ўлмаса керак. Ҳамда умум ислованлар ҳақинда тўғри ҳам эмас. Коромзин ҳам албатта ислованлардин кўчируб ёзадир. Чунки оворлар подшоҳи Баёнзонга, даъвати буйинча келмиш ва ондин Румга чиқмиш Болтиқ ислованлари жуда соф дарун кўринмишлар эди. Ўзлари ҳам: «Виз сўғиш қуроли истеъмол эта билмаймиз. Бори тек биз гусла (мусиқа қуроли) ўйнабгина тинч ва роҳат умр кечураммиз» демишлар эди.

ЎЗИЙ (ДНЕПР) БЎЙИНИНГ АВВАЛГИ ҲОҚОНЛАРИ

Ўзий наҳрининг (Днепр) Рус наҳри (Киевдин бир озгина тубон, Днепрнинг ўнг ёғиндин қўшилур) тамоғиндин йўқориғи тарафлари саҳро табиъатинда эмас эди. Балки ўрмонлик, созлиқлардин иборат эди. Бу сабабдин ҳайвон асрамоқ ила кўчма маъишат этувчи туркий қавмларни ўзина жалб этмиш эди. Бу ўринларда ёлғиз туркий

¹ Прукупий йўнон муаррихлариндин 565 м.да вафот этган. Бир аҳвол ва бир ваҳроё ҳақинда икки турли торих ёзув ила машхурдир. Йўстинён мусотти ҳақинда бир асар ёзмиш. Аммо вафоти сўнгида яна бир асари топилмишидирки, онда аввалда мадҳ этмишларининг беузларини ҳам (тўғриси, ҳақиқат ҳолни) баён қилмиш.

қавмлардин сормот — ёзиғийлар бақиялари оз халқли ўрдолар овчилик ила маъишат этар эдилар. Ислован гуруҳи ҳам жанговар туркий қавмлар ҳужуминдин қутилмоқ учун бу ўринларга кўз этмишлар ўлмоқ керакдир. Ҳамда оз ўрдоли овчилик ила тириклик этмоқда ўлан ўрдоларни кўб фирқали ислованларга қорши тура олмайёқларини ўйлаб, ислованлар бу тарафга йўналмишдирлар. Ёзиғийлар ҳам ўз ҳолларини ўзлари чомалаб, Днепр, Ноймон, Висло наҳрлари бошлари орасина, ўтиб бўлмаслик созиқлар, ботқоқликлар ороларина ёширинмишдирлар. Шундай ўлса ҳам тез замон рус тарихларинда Ётвоғ исми ила зуҳур этуб, жуда эрта русларга душманлик кўрсата бошламишдирлар.

ИСЛОВАНЛАРНИНГ ҲОЗИРГИ РУСИЯГА МУҲОЖИРАТЛАРИ

Ислованлар ҳам бошқа қавмлар каби ўзора жуда кўб шўъбаларга бўлиниб, турли исмлар ила отолдилар. Ислованлар ҳозирги Русияга бизнинг булғорларимиз Дуной ёқаларина йерлашдикидин сўнг келдилар. Русияга келувчилар Ғолетсия саҳроларинда, Дуной бўйларинда «Шарқ ислованлари отолмиш» оқ серб, харвот, хорутонлар эди. Ислованларнинг ҳозирги Русия Ўзий суви (Днепр) бўйларина кўчувларини русларнинг бош муаррихи Нестур бу ила баён этадир «ислованлар аввалда Дуной теграларинда эдилар. Онда бир тарафдин Мезеядин булғорлар, иккинчи тарафдин Поннуниядин влохийлар¹ тарафдин торликқа тушурилдиқлариндин ислованлар шимол-шарққа кўчишга мажбур ўлдилар. Бир кесоки Пулшага ва бир кесоки эса ҳозирги Русияга келдилар». Кўчув кайфияти бу ила ўлмиш.

Ислованнинг баъзилари ҳозирги Киев губерноси теграсина Ўзий суви (Днепр)га келдилар. Йерлашмиш ўлан ўринларга соф саҳро ўлдиғиндин «Пулоний» отолдилар. Баъзилари ҳозирги Вуленский губернога, ўрмонлар оросина келдилар, «Деревлоний» отолдилар.

¹ Араб ва Усмонли тарихларинда «Уфлок» отолмишдир. Румо, Италия жинсиндин, ҳозирги Румония халқининг бир кесокидир. Бағдон дедуқлари Мулдовия халқи бори бир ушбу жинсдин Румониянинг бир жузидир. Визинг туркий ҳам «урис, улоқ» дедуқларинда улоқдин мурод ушбу Влохийга ёки Улох (Уфлок) муроддир.

Баъзилари Двинога қўётурғон Пулут наҳри бўйида йерлашдилар, «Пулучоний» отолдилар. Баъзилари Сужо наҳри (Мутилефский губернода) бўйида ўлтирдилар, «Родимичи» отолдилар. Баъзилари Уқо наҳри бошларина, Колуға ва Тул (а) губерносина йерлашдилар, «Вотичи» отолдилар. Баъзилари Висла наҳрина қўётурғон Буго наҳрина ўлтирдилар, «Бужоний», «Дулибий» отолдилар. Баъзилари Десна, Семей, Сули наҳрлари бўйида йерлашдилар (Днепра қўядилар), ҳозирги Чернигифский, Полтовоский губерноларда, «Североний» отолдилар. Припяти ва гарбий Двино наҳрлари оросина, Минский ва Витебский губерноларда йерлашдиклари «Дрефувичий» отолдилар. Днепр, Двино, Вулго бошлари оросинда Витебский, Пскуфский, Твероский, Исмунский губернолардағилари «Кривичий» отолдилар. Днестр бўйларинда, Мутилефский, Пудулский губернолардағилари «Лутичий», «Теверсий» отолдилар. Илмин кўли ёқосиндағилари, Новгуруд губерносинда, айланасиндаги ислован ўлмаган халқлардин имтиёз учун нифси «ислован» отолдилар.

ИСЛОВАНЛАРНИНГ МАЪИШАТ РАВИШЛАРИ

Рус бош муаррихи Нестур ислованлардин ёлғиз пулонийларни бир оз мадҳ этадир. Аммо Древлоний, Родимичи, Вотичи. Северонийларни жуда қуйи қора ила ёзадир: «Ўрмонларда ваҳший ҳайвон каби маъишат этидилар. Бири бирини ўлтирдилар. Борча қабоҳатни ошодилар. Ўғиллари отолари ва келинлари ҳақинда ҳақорат сўзладилар, никоҳ бўлмади, икки-учтадин хотун тутор эрдилар», дейур. Рўм муаррихлари янада буйикроқ қораладилар.

Ислован қавми Осиёдин Оврўпога келмиш ориёнийларнинг энг сўнгғилари ўлдиқлари гумон этилинадир. Ўшандоқ, торих майдонина ҳам Оврўпо ақвомининг борчасидин сўнг чиқдилар. Маданият, маъориф, сиёсат босқичларинда ҳам ислованлар, хусусан, русиялилар. Оврўпо ақвомининг энг сўнгғиларини ташкил этадир.

ИСЛОВАНЛАРНИНГ СИЁСАТ ЖИХАТЛАРИ

Исловавлар аввалда туркий қавмлардин «хун»лар, оворлар қўл остинда ўлиб, уларга аскар бердилар ҳам дон тўладилар¹. Сўнгра Уқо наҳрининг шимол тарафлари бир оз вақт ҳур ва озод қолдилар. Аммо, Уқо ва Днепр наҳрлари бўйлариндагилари «Североний», «Вотичи», «Родимиячи», «Пулоний»лар, Киев халқи ҳазарларга дон тўладилар. Уй бошиндин бир қилич ва бир ҳайвон териси берур эдилар. Коромзин, муаррих Нестур исловавларнинг оворлардин кўрмиш жафоларини тасвир этдиги ҳолда ҳазарлардин жабр кўрдикларини бир бора ёзмай, бу қоллари ҳазарларнинг анча маданий ўлдиқларини исбот этадир.

ВОРЁКЛАР ЗУХУРИ

Уқо наҳрининг шимол тарафиндаги исловавларнинг ҳур ва озодликларина тез кундин хотима чекилди. 244 санаи ҳ.— 859 м.да, денгиз ортиндин ворёклар келдилар. Чуд(фин) халқи Илмин, Кривичий исловавларини, мирияларни хирожга боғладилар, яъни оғир тўлов (дон) йўқлатдилар.

«Ворёк» дегани, қавми ориёниядин, Тафтун шўъбасиндин, Искондинов — фирмонский уруғ халқлар эди. Исми умумиялари «Нурмон» эди. Болтиқ денгизи ортинда ул вақт Искондиновия отолмиш ҳозирги Шветсия, Норвегия, Дония ҳам тириклик этар эдилар. Булар кўб вақт бутун Оврўпони қўрқув ва хавфда тутдилар. Оврўпонинг денгиз бўйларини, Онглиё, Шотландиё, Фронсия, Ондолузия, Итолиёга қадар келуб, наҳб, горат этар ва толар эдилар. Исловавлар гарчи икки йилдин сўнг ворёкларни қувдилар, ўзларина ўзлари кожа бўлдилар, Лекин узоқ турмади, шул-ўқ ворёклар Донук, Рус наслиндин уч қариндош: «Рурек, Сеневус, Труворларнинг жуда улуг дружина (аскар) ила 237 санаи ҳ.— 862 м.да келдикларини

¹ Исловавлар қавми торих майдонина жуда сўнг чиқдиклариндин, хунлардин аввалги туркий қавмларга нисбатлари забот этилмашидир. Ёлғиз шул қадар бордики, исловавларнинг аввалги ўринлари ҳам Искифия ва Сормотсия отолмур эди. Болтиқ денгизи ҳам бир вақт «Сормотский мур» отолдигини йўқорида кўрдик.

кўрдилар.¹ Русия тарихи ушбу йилдин бошланадир. Ушбу рус «ворёклар» исми ила бора-бора ислованлар ҳам «рус» отолдилар.

ВОРЁКЛАРНИНГ ИСЛОВАНЛАР ОРОСИНДА ЙЕРЛАШУВЛАРИ

Рурек Лодугага, Сенебус Белий узирага, Трувор Избурскийга ҳоким ўлуб йерлашдилар, «Ислован кинозлари» отолдилар. Иккиси сўнг — Сенебус, Трувор вафот ўлдилар. Рурек 243 санаи ҳиж.— 864 мл.да бу уч вилоятга мустақил ҳоким ўлди. Новғурудда, Рурекдин рози ўлмагон Водим ила кенгашчилари ўлан кўб новғуруддуларни Рурек ўлтиртди (қатл). Қариндошлари ўлгач Лодугани тошлаб Вулхуво суви бўйина, Илминга келуб шаҳар солуб «Новғуруд» отоди². Рурек дружиналарига упрвления учун вулистлар бўлиб берди. Новғурудга Рурек келган сўнгда фитна ҳамон босилмади. Новғуруддин кўб кишилар қочдилар.

КИЕВ ШАҲРИНИНГ ТОРИХ МАЙДОНИНА АВВАЛ ЗУҲУРИ

Рурекнинг қариндоши ўлмагон икки муж Оскулд ила Дер Рўмга (Кустантиния) борурга чиқдилар. Йўл устинда Киев³ шаҳрини кўриб, унда қолуб кинозлик эта бошладилар. Оскулд ва Дер ёнина кўб ворёклар ҳам

¹ Ворёкларнинг келувини рус бош летописи ислованлар ўзлари чоқирдилар. «Йўртимиз улуғ ҳам беркитували, лекин тартиб ва низоми йўқ, келингиш, бизга молик ўлингиш», дедилар, дейур. Лекин бу келганлар аввалда қувилмиш халқлар оросиндин ўлуви ва улуғ аскар ила келувалари, сўнгга ислованлар ила чоқирилуб келмишлари каби эмас, балки ғазо этуб олмишлари халқлар каби шиддатли — муомалалари эътиборга олинуб, чоқирув ҳикояси сунъий ўлуви гумон этилмишидир. Бош летописида кинозлар йўртинда, улар диктуфқоси ила ёзилмишидир дейурлар. (Погудин торухина боқингиз).

² Соловейф.

³ Киев шаҳри биниси ҳақида ривоят икки турли, бир ривоятга қараганда, Пулюний ислованлариндин Кий, Шчук, Хориф исми уч қариндош бино этдилар. Бир ривоятга қараганда, Киевни аввал бино этувчилар Новғуруд розбуйнишулари эди. Сингиллари Лебед ҳам йигирма етти йўлдошларида ҳибс этилинув, осилурга ўлгонда киноз қизганиб йўборган эди (Соловейф). Сўнги эҳтимол, бизнингча, баъйад эмас, эски искифларнинг хонлар мазорина бино қилгон крепустларни тинч ўрин кўриб, розбуйнишлар ганимат билув, ўтирувалари баъйад эмас.

Новғуруддин, Рурекка рози ўлмай қочқонлар жиёулдилар. Киев шаҳри, Румни толар учун жиёулгон ворёкларга мажмуъа ўлди. Пулонийлар буларга итоатга мажбур ўлдилар. Оскулд ва Дер 245 сана ҳ.— 866 м.да икки йўз кема ила Рўмга ҳужум этдилар. Ворёкларнинг Рўмга ҳужумлари ушбу вақтлардин бошланадир. Оскулд ва Дер Киев вилоятларини ва бошқа баъзи ислованларни ҳазарлар тахти тобёятиндин ҳам чиқордилар. Тарихларда забт этилган ворёклар ила туркий қавм — булғор-ҳазарларнинг аввалги воқеълари ушбудир. Бундин сўнг туркий қавмлар ҳам ворёклардин жуда кўпини кўрадилар.

РУРЕК ВАФОТИ

Рурек Новғурудда қариндошлари вафотиндин сўнг беш сана ҳукумат этуб, 257 сана ҳ.— 879 м. тарихинда вафот этмишдир. Ҳукумати ва ёш ўгли Игурни иниси Улеғга тобшируб қолдирмишдир. Рурек ислован йеринда энг аввалги мустақил ҳоким эди.

ВОРЁК ҲУКУМАТИ ШИМОЛДИН ЖАНУБГА КЎЧАДИР

Рурек ва қариндошларининг ишлари олға кетуви, уларнинг ғазоватларина қотишуб, ғанимат молларини ўртоқлашуб бойумоқ ҳаваси Русияга жуда кўб ворёкларни жалб этди. Кинозлар ҳам ворёкларнинг келувларини хуш кўрдилар. Чунки булар кинозларга ишончли ва қувватли аскар ўлиб, ортдилар. Улеғ булар ёрдами ила ворёкларга бу вақтга қадар итоат этмаган борча ислованларни итоат қилдирди.

281 сана ҳ.— 882 м.да Улеғ Днепр тарафина йўнолиб, Киевга ҳам келуб йетди. Оскулд ва Дер ила сўғишдин кўрқиб, зулм ва хиёнат ила уларни ўлтиртди¹. Улеғ Киевнинг гуноҳсиз кинозлари қони ила бўёлдиги ҳолда гуё ғолиб келмиш каби ифтихор этуб, атрофинда бойлиқ ила

¹ Улеғ аскарини кемаларина ёшурди. Оскулд ила Дерга хабар йўборди «ватандошларингиз савдогарлар келгон, Киев кинозларини кўрмак истайдилар», деб. Оскулд ила Дер бунинг сўзине ишониб, Днепр бўйина келдиқларинда Улеғ аскарни кенотдин кемалариндин чиғуб, бечора гуноҳсизларни ўлтирмишдирлар (Коромзин).

машхур ўлан йўнон Херсунни ва ҳазарлар Товрудини, булғорларни, рўмларни толамоқ қасди ила Киевда қолди. Шимол тарафинда йироқ қолмиш шаҳарларни ватандошлари ворёкларга тобширди. Новғурудлуларга ҳар йил йўз эллик қадоқ кумуш «дон» солди. Нестур қавлинча, новғурудлулар Ёраслав ўлганча бердилар. Шу илаки, Улег Новғуруд ила Киевни тутошдируб, қувватли бир рус ҳукумати ташкил этди. Булғор-ҳазар хоқонлари тахти тобеъятинда ўлан ислонлардин яна бир қадарини чигорди ва ўзина қоротди.

УЛЕГНИНГ РЎМГА ҲУЖУМИ

Улег 285 сана ҳ.— 906 м.да Рўм вилоятларина жуда шиддатли ҳужум этди. Днепр бўйинча икки минг сафина (кема) ила денгизга кирдилар. Отли аскар ёқодин борди. Бесорабия халқи ва қувватли булғорлар буларни ҳисни ихтиёрлари илами, қандай йибордиклари маълум эмас. Императур Леун¹ бўғозни занжир ила бўғдирсада, фойда этмади. Нестур бу ҳужумларни жуда қуйи қора ила ёзади. Нурмонлар Рўм вилоятини жуда ваҳшиёна хароб этдилар, толадилар, калисоларни ёндирдилар, тамоми қонга мустағроқ ўлдилар. Асирларни азоб этдилар, қилич ила чобдилар. Тирик одамларни дарёга ташладилар. Пойтахт ўзи ҳам жуда хавфда қолди. Ал-ҳосил рўмлар Улег аскарини одам бошина ўн гиревин бермоқчи бўлиб, сулҳ этдилар. Улег сулҳ учун ўн тўрт вакил йибормиш, лекин ўн тўрти ҳам ворёклардин, ислонлардин бир фард йўқ. Ушбу воқеани ҳикоя баъдинда Коромзин: «Бизнинг кинозлар ёлғиз атрофинда ёлғиз ворёкларгина ўлмиш. Эътимод ва амният қозониб ҳар ишда ва газода улар ширкат этмишлар» демишдир. Соловйуф: «Йуоқим солнамасина бинонан Улег Ўрмон-Нурвеж кинози тасмия этилмиш эди. Искондиновия соғоларинда Улег ислонларга кинозлик этуб, шарқ тарафларина ҳужуми ила мамдуҳ «нурвежский витоз» отолмишдир», дейур.

Айнан ушбу вақтда Улегнинг ватандошлари нурмонлар Оврўпо ғарбинда свериштоват (наҳб, ғорат) этдилар. Улег 299 сана ҳ.— 912 м.да вафот этди. Рурекдин Ёрославга

¹ Императур Леун файласуф оталинур эди (886 санадин 911 санага қадар) Бу вақтларда мамлакатни муҳофазадин ортиғроқ острулуғия (нужум) ҳисоблари ила машғул эди.

қадар, яъни 247 сана ҳ. 862 м.дин 446 сана ҳ. 1054 м.ларга қадар ислован кинозлари холис нурмон ворёклар эди¹. Сўнгра ворёклар ислованларга қотишиб, оролашиб қавмиятларини ғойиб этдилар. Лекин исмларини қолдирдилар². Ислован йери рус йери отолди. Боротурғоч, ислованлар ўзлари ҳам рус отолдилар. Ислован русларнинг бундан сўнги ҳоллари ҳар вақт бизнинг туркий қавмларга муносабатли ўлдигиндин, тарихимизнинг сўнги жузларинда улар ҳақида яна маълумот берилажақдир. Бу ўринда ушбу қадар ила қаноат этиладир.

ОВОР (УЙГУР) ТУРКЛАРИ

Оворлар уйгурлардин бир шўба ўлдиклари учун уйгурларни аввал баён этиш лозим эди. Лекин биз, туркий қавмларнинг Оврўпода зуҳурлари тартибини бузмослик учун аввал оворлар зикрини муносиб кўрдик.

Ислованлар Оврўпода ўттиз йил наҳб ва ғозат ва хунрезликлар (Коромзин таъбиринча) айладиқлариндин сўнг Йустинён асринда (527 дин 565 га қадар) Оврўпода Дуной бўйларинда яна бир янги қавм зоҳир ўлди. Рўмлар ва ғариқларга бу вақтга қадар маълум ўлмаган Осиёдин янги келмиш «овор» исминда бир халқ пайдо ўлди. Бутун бу тараф халқина кўрқув тушди. Оворлар Рўм императури Йўстинёнга иттифоқ тақдим этдилар. Ғариқлар буларга таажжуб ва хавф ила қорадилар. Чунки кийум ва ҳайбатлари уларга жуда кўрқинчли ва даҳшатли кўринди. Хун ва Отилани хотираларина туширар эди. Фақат хунлар сочларини кестирмиш ўлдиклари ҳолда, оворлар кестирмай, хитойлар каби узун ўрам этуб, ленталар ила зийнатламишлар эди. Буларнинг бош элчилари Йустинёнга айтди: «Овор халқи баҳодир ва ҳеч мағлуб ўлмагон бир

¹ Погудин (рум муаррихи): «Бизнинг тафтиш этдукимиза кўра, ворёклар 247 сана ҳ. 862 м.дин 446 сана ҳ.— 1054 м. уларга қадар вақтларда исловандин тамоғ ойрим уруғ бир халқ эдилар. Улар ғарчи бирга тириклик этдилар, аммо наслларини, сувагарини қотишибирмадилар. Бизнинг рус тарихини раъсо улар ташкил этдилар», дейур.

² Сўнграқ тоторлар ила булғорларда ҳам ушбу ҳолни кўрамиз. Тоторлар 634 сана ҳ.— 1237 м.ларда кўб халқли улуг ва бой мамлакат этдилар, сўнгра бир ози булғорлар оросинда қолуб қавмиятларини ғойиб этуб, булғорлашдилар, лекин исмларини қолдирдилар. Тотор истилосиндин сўнг булғорлар чет халқлар оросинда «тотор» отолича бошладилар. Асқ тоторларнинг бир кесоқи ҳам «ўзбек» исминда Туркистон саҳраларина боруб чиқдилар (баъзи куйида ҳам келур).

халқдир. Йустинённинг дўстлиқини ва бўлақларини, маъишат учун фойдали ўрин истайдилар», деди.

Йўстинён буларнинг ким эдукларини муайян билмасада, ҳеч бир мақсадларина мухолиф этишга журъат этмади. Уғирлар, булғорлар, оворларга итоат этди. Онтлар (ислован уруг) мухолифат этуб, сўғишуб қоросалар ҳам, жуда қаттиқ йенгилдилар ва ҳалокликка тушдилар.

Эмди биз, одатимизча, бу оворларнинг бошқа аҳволини баён этгунимизга қадар, аввола ўзларим ким эдукларини асл ва насаблари ила баён этамиз¹.

ОВОРЛАРНИНГ АСЛИ

Баёни тез кундин келажак уйғур турклариндин Кошғарда Турфон тегарасинда тириклик этмиш, хитойлар «жун-жун» тасмия этмиш бир қавм қонуни муҳожират узрина (кўра) мағриб тарафина йўналдилар. Амударё бўйларина келуб, Афтолит ва Ҳаётла хунлари ва Собир турклари оросина қавм ҳоким ўлуб йерлашдилар. Жайхун ила Сайхун (Амударё, Сирдарё) оросинда мустақил бир ҳукумат туздилар. Ҳокимлари ҳам ўзини «хоқон» отоди. Лекин ул вақт қувват ва шавкатда ўлан Олтой хоқони кабири — Тукйулар тарафиндин Форс хукмдори Хисрав Нўширвон иттифоқи ила буларга ҳужум этилиноуб, булар (оворлар) мунҳазим ўлдилар. Хоқонлари ўлтирилди. Қолгонлари «Вор» ва «Хуний» исmlаринда ўлан раислари ила мағриб тарафина қочдилар. Ёйиқ ва Вулғони кечуб, Дунойга қадар йерларга овор халқи исминда қавм ҳоким ўлиб йерлашдилар. Бу йерларда аввалда тириклик этмоқда ўлан борча турк уруглари — исцит, сормот, хун қолдиқларини, олон, уғир-булғор қавmlарини итоат қилдируб, ўзларина қўшдилар.

¹ Ҳижрати кубуваиядин икки йил муқаддам тарихни ёзмиш Рум муаррихи Тйуфил бу оворлар ҳақиқий оворлар эмас, балки оворлардин бир фирқа ила уғирлар эди демиди. Низоз лафзи ўлса керак. Чунки бу оворлар ўғир-булғорларни (жанубдагиларни) ўзларина итоат этдирмиш эдилар. Саркардалари Ҳитой равишили талалли уйғурлар эди. Улар эса уйғурларнинг жақуб тарафиндин, тўғридан-тўғри келмиш овор исmlанмиш фирқалиги эдики шахсиз эди.

ОВОРЛАР ОВРЎПОДА

Оворлар Осиёдин қочсаларда, Оврўпога киргач улуғ қувват ва шавкат ва шижоат соҳиби ўлдилар. Пойтахтларини эскидин бери туркий қавмлар тасарруфинда ўла келмиш Поннунияга (ҳозирги Венгрия) қурмишлар эди. Рўм қайсарлари ҳам оворларнинг улуғ хонлари баҳодир Баёнхоннинг ҳеч бир хоҳишини муҳолифатга элтмадилар. Онт халқининг ҳам оворларни тажрибалариндин жуда кўнгилсиз натижалар ҳосил ўлди. Оворларга асир ўлдилар. Моллари уларга ганимат ўлди. Оворлар тез кундин Чех ва бошқа ислованлар тириклик этмоқда ўлан Муровия ва Буғимиёни олдилар. Фронсияга ҳужум ва жуда улуғ галаба этуб, қироли Сефертни асир этдилар¹. Сўнгра жуда улуғ фадия нажот баробаринагина они қутқордилар. Гипед, Лунгуборд (Итолиё шимолиндаги ва бу кундаги Офстриё немислари аждодлари) халқлариндин Докия ва Поннунияни олдилар. Еттинчи аср аввалларинда Долмотсия (ҳозирги Бусна тегралари)ни олдилар. Ал-ҳосил милоддин сўнг 567 саналарда (пайғамбаримиз Муҳаммад саллоллаҳалайҳи васалом туғилган йилга тўғри келади) Вулго наҳриндин, Элба (Фирмониё ичиндан оқиб, Немса денгизина қўёр) наҳрина қадар борча мамлакатлар овор уйғурлари маликинда эди. Гарчи Олтой турклари, Тукйулар (баёни тез келур) Иртиш ва Ўрол ёқоларинда ҳукумат этуб, 580 санаи милодияда мамлакатларини Қримга қадар йеткурдилар. Бусфур (Қримда Керч бўғозинда) ва Херсунни ҳам олдилар. Лекин тез кундин тукйуларнинг Оврўпода қувватлари битуб, бу ўрияларни оворлар тасарруфина қолдирдилар. Онтлар Буғимский ислованлари: чех ва уроволар овор турклари подшоҳи Баёнхон хизматинда ўлдилар. Аммо Дуной ислованлари негадир ҳамон ҳам ўз истиқлолларини ҳифз этмиш эдилар. 581 сана милодияда ислованлар кўб аскар ила империянинг Фрокия ва бошқа вилоятларини Эллодо, Фретсияга қадар толодилар. Ул вақт императур Теврий (Иустинён иккинчидин сўнг 578 дин 582 га қадар ҳукумат айламиш) Форс ғазоси ила шуғулланаётган эди. Ислованларни дафъ этишга қудрати ўлмоғандин Баёнхондин шафоат истади. Баёнхонни «дўстим» отоди. Баёнхон Теврийнинг мақсудини бийикроқ осон йерина келтурди. Чунки ислованлар ваҳшат ва кибр-

¹ Чунки ислованлар эллик йилдин зийда Рўм мамоликини наҳб ва ғазот этдиклари ҳалда ўзлари ҳеч ким тарафиндин ихтироз этилма-мишлар эди..

лариндин хоннинг элчисини ўлтирмишлар эди. Бунинг учун интиқом ҳам кўб ғанимат олув қасди ила¹ Баёнхон олтмиш минг аскар ила ислованларга ҳужум этди. Шаҳарларни ва қарйаларни олди. Амволларини ғанимат этди. Ислованлардин қуйу ўрмон ичларина қочқанларигина саломат қолдилар. Баёнхон бутун Докияни олди. Ислованлар хонга аскар бермақа мажбур ўлдилар. Баёнхон ислованларнинг энг йироқдагиларини ҳам бўш қолдирғиси келмади. Улардин ҳам аскар сўроди. Шу илаки, олтинчи асри милудий охирларинда, шимол тарафинда энг йироқ Болтиқ денгизи бўйинда бир фирқа ислованлар тириклик этдиги унинг маълуми ўлди. Баёнхон улардин ҳам аскар сўроб бўлоқлар ила элчи йиборди. Аммо мазкур ислованлар ўринлари жуда йироқлигини, йерларинда темир йўқлиқини ҳамда сўғиш қуроли истемол эта билмадикларини узр кўрсатуб, уч одам(ни) Баёнхонга элчи этуб йибордилар. Бу одамлар шул қадар солдадил эдиларки, шул қадар йироқ йерга келдикларинда бу ила қўлларинда сўғиш қуроли йўқ, балки ўйин қуроли гусла эди. Ҳамда бошқаларнинг ёрдаминдин бошқа йерларина қайтурга ҳам иқтидорлари йўқ эди. Баёнхон элчи йиборуб, машаққатланув бўш кетганини кўргоч, бу ислован элчиларни қойторуб йиборурга ҳам ёрдам қилмай, ўз ихтиёрларина қолдирди. Булар Рўм-ғариқларнинг яқинлиқи ва бойлиқини эшитуб, улар йерина чиқдилар². Улар ёрдами ила йерларина йўнолдилар.

---

¹ Чунки ислованлар эллик йилдин зиёда Рўм мамоликни наҳб ва газот этдиклари ҳолда ўзлари ҳеч ким тарафиндин ихтироз этилмашицлар эди.

² Бу воқеъани Визонтий — Рўм муаррихлари бу ила ёзмишлар: ғариқлар жуда ёт қийфатли уч одамни асир этуб, импературяларина келтурмишлар. Бу одамлар қўлларина сўғиш қуроли ўрнина кефор ёки гусла каби мусиқий олати тутмишлар эди. Императур улардин «сиз кимларсиз ва қандай халқларсиз?» дея сўради. Бу ажнабийлар жавоб бердилар: «биз ислованлармиз. Муҳит ғарбининг энг йироқ йеринда тириклик этамиз. Овор хони бизнинг истаршинамаларимизга бўлоқлар йиборуб, ғариқлар хилофина биздин ёрдам сўрамиш эди. Бизнинг истаршинамаларимиз бўлоқларни олдилар. Аммо бизни, аскар йибора олмаймиз дейув эътирози учун хонга йибордилар. Биз ўзимиз ҳам ўн беш ой келдик. Хон бизни ватанамизга кирув йибормади. Ғариқларнинг бойликларини ва дўстликларини эшитуб, бунда келдик. Биз сўғиш қуроли ила иш қила билмаймиз. Бизнинг тарафда темир ҳам йўқ. Бори тек биз гусла уйноймиз. Мусиқани севиб роҳат ва тинч умр этамиз», дедилар. Императур буларнинг йўвошликларина ва бўйлари узунлиқина таажжуб этуб, қўноқ қилди. Йерларина йиборурга ҳам ёрдам қилди. Бу воқеъани Рўм-Ғариқ муаррихлари борчаси ҳам ёзмишдилар.

ОВОРЛАРНИНГ РҮМ ИЛА ҲИСНИ МУНОСАБАТНИ КЕСУВЛАРИ

Баёнхон, не сабабдандир Рӯм ила ўлан аҳд ва иттифоқни бузуб, 626 санаи милодияда (ҳижратдин беш йил сўнг пайгамбаримизнинг ҳаётинда, Қустантиния шаҳрини мухосара айлади¹. Агар ислованлар тарафиндин хиёнат ўлмаса эди, Қустантинияни олажақлар эди. Аммо ҳар ишда ифрот, маъмул натижанинг хилофини туғдирдиги каби, Баёнхонинг ҳам Рӯмга ҳужуми душман кўпайтувдин бошқа ишга ёрамади. Рӯмни ҳам ўз хилофина оёқлангирди. Дўстни ўзгина душман қилди. Ўзаро эскидин душман ўланларни дўстлашурга ва ўзлари хилофина улуғ қувват ташкил этишга сабабчи ўлди.

ОВОРЛАРНИНГ ЗАИФЛАНУВЛАРИ

Рӯм (Визонтия) овор уйғурлари хилофина ислованлар ила иттифоқ этди. Бугимский ислованлар овор хилофина қиём этмоқа журъат этдилар. 7- асри ҳижрий аввалинда ислованлар Элларияга кируб, унда ўлан овор халқини қувладилар. Кросткий, Ислования, Сербий, Бусна, Долмотсия исминда увоқ ҳукуматлар тоъсис этдилар. Импературлар ҳар вақт бир ворворни иккинчи ворворлардин (таъбирларинча) қутқармоқ умиди ила мамлакатлари ҳудудина даъват этмоқ каби бахтсиз пулитикадин ҳамон қутила олмадилар. Бу ислованларни ҳам оворлардин соқлар умиди ила мамлакатлари ичина йерлашурга ҳисни ихтиёрлари ила рухсат этмишлар эди. Лекин фойда этмадилар. Ислованлар эса бу фурсатдин истифода айладилар. Фрокия, Мезия, Фсолуйина, Эллария, ҳатто, бутун Пиллупунис (Гретсия)ни буруғи маъдани илм ва шуҳратни ҳам олдилар.

Ушбу равнишда жуда машҳур ва қувватли ўлан овор (уйғур турклари) халқи 7- асрда заифга йўз тутди. Дуной ислованлариндин бошқа ислованлар, оворлар тахти тасаруфлариндин чиқдилар. Аммо Дуной ислованлари ҳамонда оворлар тахти итоатинда қолмиш эди.

¹ Баёнхоннинг рӯмлар ила иттифоқни бузувига сабаб, Рӯм императорларининг оворлар ила форслар хилофина иттифоқи мусаллас осор учун Олтой турклари хоқони кабири ила элчилар йиборишуб хабарлашувлари бўлса керак. Хитой — Олтой — Рӯмдин иборат иттифоқи мусаллас фарази бир вақт вужудга чиққан эди. Лекин рӯмларнинг кўрқоқликдин фаолиятга чиға олмай қолди.

УҒИР-БУЛҒОРЛАР ХОНИ ҚОРОТНИНГ ОВОРЛАР ТАСАРРУФИНДИН ЧИҒУВИ

Оқибат, йўқорида баён этилдиғича, 14 санаи ҳ.да 635 м. уғирлар ила булғорларнинг машҳур хонлари Қорот (Қор От) оворлар тахти ҳокимиятлариндин чиқди. Оворлар ила уғир-булғорлар ҳарна қадар бир асдин — уйғур-турклариндин бирор фирқалар ўлсалар-да, лекин баъзиси йерли ва баъзиси сўнг келмиш каби бошқа-бошқа қабила ҳисоб этилдиқиндин, ҳокимият овор турклариндин булғор туркларина қойтди. Оворлар уғирлар, булғорлар ила қотиш ва оролаш ўлдиқлари ҳолда, булғор хони табаъасиндин ҳисоб этилинуур ўлдилар. Қонуни олам иқтизосинча, ҳоким қабила исми ила аввалда умуман «булғор» отолдилар. Сўнгра уғирлар ҳам ўзларина касби истиқлолият этгач, иккига ойрилуб, Поннуниядагилар «уғир», Қора денгиз тегралариндагилари ва Дуной бўйлариндагилари ҳамонда «булғор» исминда қолдилар.

ОВОРЛАРНИНГ БУ КУНДА САЛОМАТ БАҚИЯСИ

Аввалда бир мартаба қабила-қабилаға айрилуб, сўнгра яна қойтуб қотишуб, оролашуб, бутолуб битмиш туркий қавмларнинг ичлариндин эски шўьбалар қолдиғини топуб чиқармоқ мушкулдир. Шундай бўлса-да, баъзилари ё исмларини ва ё маъишатларинда ва ё қиёфатларинда оз бўлса-да, моба ул имтиёзаларини соқламишлардир. Оворларнинг ҳам бу кун Қафқоз теграсинда «овор» исми ила бақиялари саломатдир. Шул-ўқ, жануб тарафинда «нўғой» отолмиш туркий халқларнинг ҳам ушбу машҳур оворлар наслиндин ўлдиғини муаррихлар баён этмишдирлар. Шундай бўлса-да, «нўғой» лақаби оворлар бақясиногона тахсис этмай, жануб тарафларина ва Туркистон теграларина сочилмиш «булғор» аҳфоди ўлан Қозон тоторларина ҳам таъмин этмишдир.

ОЛТОЙ ТУРКЛАРИ, ХИТОЙЛАРЧА «ТУ-КЙУ»ЛАР

Хитой муаррихларининг шаҳодатина биноан Олтой турклари ёки ту-кйулар бурунги «хйун-ну» — хунларнинг бир қабиласи, балки бақияси эдилар. Хитойга жуда яқин, ғарбий шимолинда ва нифси Олтойда тириклик этмиш соф турк уруғлари эди. Хитойга яқин, баъзи вақт Хитой ила иттифоқда ва баъзи вақт тобеъиятинда ҳам ўлурлар эди. Уйғурлар каби анча маданийлашмиш ҳам эдилар.

Замон кўб ўзуви ила ўз урушларини уйғур ва бошқа турк қабила ва ўрдаларини бирлашдируб, жуда улуғ қувват ва шавкат ҳосил этмиш эдилар. 6-асри милодий теграларинда, Шарқ-шимолий денгиздин Тотористон бўғозиндин Қуриё, Монжуриё, Сад Чиний ҳудудиндин Тибет шимолиндин, ҳар икки Туркистонга, Ёйиқ, Вулю, Дун теграларина, Қрим бўйни жазирасина қадар ўринларга нуфуз ва ҳукм йўритмоқда эдилар. Ушбу доирада ўлан туркий қавм тоифалари ҳам ту кйулар тасарруфинда эдилар. Хонлари «хоқони кабир» отолмиш эди. Пойтахт шаҳарлари Толос шаҳри ила Қороқурим шаҳри эди. Аммо жой кунларида Олтой тоғлариндин Самарқандга, Туркистони Чинийга қадар қимматли полослар ва ифак ашёлар ва олтун совутлар ила жуда мазйин чодирларда ҳукумат этар эдилар. Бу ҳукумат йўнонийларга «Олтой турклари» исминда маълум ўлди. Рўм ва форс тарихларинда «хоқони кабир» ва «Дезобул» исминда зикр этилинадир. Хитойлар «Туминхон» дерлар эди. Ўзлари эса «Муқонхон-Бумин-Билкахон» отомишлар эди. Оврўпога келуб дунёни хавфга солмиш ўлан оворлар ушбу Олтой турклари хоқони кабирина бош эгкиси келмай Осиёдин Оврўпога қочмиш уйғурлар эди.

Олтой турклари бошқа маданий туркийлар каби савдо ва тижоратга ҳам ҳавасли ўлдиқлариндин Хитой ила Форс оросинда тижорат этарлар ва бундин устун, Рўм ила Хитой оросинда ҳам савдо ва тижорат йўли очмаға қасд этмишлар эди. Аммо бунга бир тарафдин форсийлар, иккинчи тарафдин оворлар маъмонат этдуклариндин, бу иккиннинг (оворлар ила форс) хилофина — Чин-Турк-Рўмдин иборат иттифои мусаллас ақд этмака қасд этмишлар эди.

ОЛТОЙ ТУРКЛАРИНИНГ РҮМҒА, РҮМЛАРНИНГ ХОҚОНИ КАБИРГА ЭЛЧИ ЙИБОРУВЛАРИ

Форс ва оворларнинг маъмонатларини дафъ этуб, Чин ила Рӯм оросинда савдо ва тижорат йўли очишга ва иттифоқи мусаллас этишга муқовила учун Дезобул хоқон Рӯм императури Йустинёнга Монёҳ исмли бир сафир кўндирмиш эди. Йустинён бунга қарши Заморх исмли бир элчи кўндирмиш эди. Хоқони қабил Заморҳни вавқ ул ҳад талтиф этуб, кўб ҳадялар ҳам бермиш эди. Рӯмлар ҳам иккинчи мартаба Волантий исмли бир элчи йибордилар, бу одам императур Йустинён замонинда яна бир мартаба Хоқони кабирга борди. Хоқони кабир ҳам иккинчи мартаба Тоғмо исмли бир одам ила аввалги элчи Монёҳ ўғлини йиборди. Лекин Рӯмларнинг қўрқоқлиги сабабиндин бу мухорабалардин зўр фойдали иш чиқмади¹. Чунки рӯмлар Овор кони ила иттифоқ эдилар. Турк элчиларини Дуной ва Днестр тарафиндин йибормай, Форс чекиндин, Қафқоз орқали йибордилар. Бунинг учун Олтой турклари очингандилар. Рӯм элчиси Волантийга Хоқони кабирнинг Тиркиш исмли бир сараскари айтди: «Сиз рӯмларнинг ўн лисони, бир дарлу ҳийласи бордир! Турklar ёлгон сўйламас! Қирол дедукинғиз одам бизнинг асирларимиз ўлан оворлар ила иттифоқ этмишдир»², деди. Сафирларини яхши билдиклари турк йўли: Дуной, Днепр тариқиндин йибормай, Форс ҳудудиндин йиборурлари учун, уларга туҳмат этди. Бунинг жазоси учун Қримда рӯмларнинг Бусфур ва Херсунис шаҳарларини олажакларини баён этди. Филҳақиқат, Волантий Рӯмга қойтуб йетганча, Буқохон исминда бир турк қўмондонни Қримни истило ва Бусфурни забт этдукини эшитди.

ЭНГ ЭСКИ ТУРК ЁЗУВИ

Қушу-Чойдом кўли ила йўқори Ўркун оросинда (манғулияда) топилмиш энг эски турк ёзуви ушбу Олтой турклари — Ту-кйу хонлариндин Қул Тегин ва Бил-

¹ Рӯм-Византий ила Олтой туркларининг турли вақтда элчилар йиборишувлари, Олтой турклари ҳам на қадар афкор сиёсат ўлдиғи воқеъаси рағбатли ва торихларда узун ёзилса ҳам, биз татвилдин ихтироз қилуб, ҳозирча ушбу қадарни ёзув ила қаноат қиламиз.

² Уқувчилар диққат қилингиз! Турк сараскари Тиркишнинг бу сўзи қури мақтонч эмас эди. Балки ҳақиқат ҳолни баёни эди.

кахон шарафина ёзилмишдир. Бу ёзув энг эски ёзувлардин сонолмиш фирмон уруғи — Тафтун Искондиновия хатиндин ҳам эскироқдир. Финландияда, Филсенггурс до-рулфунуни прופессурлариндин Тумсун бу ёзувни ўқув тариқини кашф қилмиш. Матнини таржимаси ила 1894 санада таъ ва нашр қилмишдир. Мундарижоти турк жамоъати ила Олтой, Сади Чин ва Чин ҳудуди узринда Хейфон тоғлари оросиндаги турк давлати ва усули идо-раси ҳақиндадир. Бунинг тафсили узун ўлдиғиндин ёлғиз бир-икки жумласини қондошларима кўрсатув учун ўз ибораси ила ёзаман:¹

«Уза турк тангриси турк эдук йери суйи ончо этмас. Турк Будун йўқ бўлмозун тейин, Будун булчун тейин оқонғим Элтарс қоғониг укам эл Билка қотуниг тангри тўпасинда тутиб, йўғри кутурмис». Маъниси бу ила: «Йўқорида турк тангриси туркнинг эзгу йери ва қуйини онча этмиш, турк қавми йўқ бўлмасун дея отом муҳофиз қавм-эл соқчиси қоғон (хоқон) ила оном қавм тонугучи хотунни тубасинда йўқори кўтармиш»².

Олтой турклари ушбу Кул Тегин хатинда ўзларини «ўғуз» қавминдин сонолмишдирлар («Уғуз» турклари Туркистони кабир саҳроларинда энг кўб афродли эски ва соф турклардир. Бизнинг Соротов саҳроларина қадар сочилмишлар эди. Баёни келур). Хитой муарриклари Манғулияда манғуллардин илгари тириклик этмиш ўлан «Қаройит», «Ноймон», «Дулғос» қавмларини ушбу Олтой турклари — Ту-кйулар уруғиндин бинсоъи алайҳи «уғуз» ҳисоб этадилар. Демакки, бир аслдин борчаси турк қавми-дир.

ОЛТОЙ ТУРКЛАРИНИНГ ЗАИФЛАНУВЛАРИ

Жуда эскидин анча сўнғи замонларга қадар оламда минг қот воқеъа ўлиб, самара ва натижаси тарихлара ёзула келмиш ҳақиқатдирки, бир қавмининг улуг қувват ва шавкатли бўлуви, афродининг аксари маълумотли ва сиёсий ишларда иттифоқ узра ўлиб, марказдин идора этилса,

¹ Соф турк асари ва туркий қавмлар учун миллий ёдгор ўлдиғиндин албатта муқаддасдир. Лекин китобимизнинг мақсуди ҳар қавм аҳволидин бир набза ўлдиғиндин тафсилини сўнғи жузаларга қолдирдик.

² Бу ёзувлар туркийларнинг исломиятлариндин олдин ёзилмиш эди-ки, ўқувчининг хотирида ўласун. Сибиринг сайёҳлари киноз Крупуткин Менукўб кўрмишлар. Лекин уларга ўқув муассар ўлмагон.

қувват ва шавкат шул даражада улуг ўлиб, билъакс, иттифоқсизлик ва марказсизлик нақадар кўб ўлса ҳам афроди миллат бўлинса ва торолса, қувват ва шавкат ҳам шул нисбатда заифланур.¹

Эски замонларда хусусан туркийлик оламинда сиёсий вақоёе олам, сарф табиъат иқтисоси ила (маълумот ва ҳукумат сиёсат ёрдами ила эмас) жорий ўлдигиндин қавм ва миллатларнинг ҳам бирлашмаси учун оролариндин бирининг табиъатнинг жуда жўмардлик ила хабар этдуки жанговарлик ила ақллилик, сиёсийлик (тадбирлилик) ўлмаки зарур эди.

Бу эса жуда оз кишилардагина топилур эди. Ушбу каби табиъий сиёсийлар зуҳур этдукинда миллат ва қавм фавқулудда суръат ила зўройдиги каби, буларнинг билхилоф фавти ила ҳам жуда тез йемирилур эди. Олтой туркларининг ҳам ҳоллари ушбу қалий узра ўлди. Фавқулудда оқил ва сиёсатчи Бумна хоқоннинг йегирма сана ҳукумати ва тадбири соясинда фавқулудда зўраймиш мамлакат, унинг фавти ила дафъатан саккиз бўлакка бўлинди, яъни бир қувват саккизга бўлинди. Демак, тез кундин хоҳ ва нохоҳ бош эккан халқлар бошларини янгидан кўтардилар. Бумна хоқон йерина қолмиш Дубухонни тонурни ҳам тиламадилар. Аввалда Бумна хоқон замонинда бирлашмиш ўлан турклар яна битмас-туганмас ҳар қойуси. узларина истиқлол даввосинда ўлан фирқаларга бўлиндилар.

ДНЕПР БЎЙЛАРИНДА ОЛТОЙ ТУРКЛАРИНДИН БИР ФИРҚА

Олтой турклариндин Буқохон исминда бир қўмондоннинг Қрим бўйни жазирасини ва Бусфурни истило этдикини йўқоруда кўрмиш эдик. Улардин бир жамоа Қрим бўйни жазираси ва Дун сувлари теғраларинда қолмиш эди. Булар Олтой хоқони кабири фавти сўнграсинда оворлар тасарруфина тушмишлар эди. Овор-

¹ Омриқо иштотларининг ҳам бир марказга жиёулуб, жумхурият ҳукумати ва бутун ишмолий Омриқога бир призедент сойловлари, Фирмонийе увоқ ҳукуматлари ҳам бир марказга жиёулуб, бир импературлик ташкил этуб ва бир императур насаб этувлари ушбу ҳақиқатга ошно ўлуварининг самарасидир.

лар заифи сўнгида угузлардин «Қуойи» ёки «Қойи» турклари ила оролаш, баъзан мустақил ва баъзан булғорлар, пчениглар тахти тасарруфинда ўлароқ кўчма маъишат этар эдилар. Сўнгра қипчоқлар тарафиндин қувиллиб, Днепр бўйларина Перёсловил теграсина кўчдилар. Баъзилари кўчма маъишатни қўйиб, Днепрнинг ўнг ёқосина кечуб, Русий наҳри бўйина йерлашдилар. Олти шаҳар бино этуб, хонлари Турческ шаҳринда иқомот этар эди. Рус тарихларинда «Турк-Берндий-Қуойи», «Турний» исминда, баъзи вақтда пчениг турклари ҳам баробар ўлдиқлари ҳолда умуман «Черкас» ва «Чурний калубук» — Қора қолпоқ исми ила ҳам узоқ вақт зикр этилиндилар. Рус кинозлари буларнинг дўстлиқини ва иттифоқини жуда кўзлар эдилар. Рус кинози Изослав, олдиндин киноз Йўрий ортиндин Владимир Кудин тарафиндин ҳужум эҳтимоли ўлгон вақтда айтди: «Агар биз чурний калубуклар ила қўшилсак, ул вақт Владимир Кудин ҳам, Йўрийдин ҳам хавф йўқ». Иккинчи рус кинози Мстиславга чурний калубуклар айтдилар: «Киноз! Сенинг иқболнинг ҳам, илборнинг ҳам бизнинг тасарруфимиздадир. Агар бизни отанг Изослав каби ҳам бизларга бирор яхши шаҳар берсанг¹ севсанг ул вақт биз сенга ёрдамда ўламиз», дедилар. Мстислав шуд ўлиб, бор сўроғанларини бермоқ ўлиб, ҳеч кечикмай эмин этиб, ҳоч ўпти. Қипчоқлар ила бир сўнгида рус кинози Михонл муңҳази ўлуб, қоча бошлагон эди. Турк берндийлар отининг тузғуниндин тутиб, қочишга эрк бермадилар. Хонтуғди, Кунашберди, Чурной исми ва бошқа хонлари ҳам тарихларда зикр этилинадир. Ўзлариндин сўнг келмиш қипчоқлар ила қиз олишуб, беришуб қуда бўлишурлар эди.

¹ Рус кинозларининг туркларга шаҳар берувлари икки турли мастур: ё туркларга махсус этуб тириклик этар учун шаҳар берурлар, ёки турк хонларина удел суратинда ислованларни шаҳарлари ила берурлар. Киши қойғуси эрта кириб, кеч чиқади демишлар. Шу қабилидин рус бош муаррихи бу хусусга эътино қилмай, тафсил қилмай қавдирмишидир.

УЙҒУР ТУРКЛАРИ

Уйғурлар, дарҳақиқат, уғуз турклариндин бир фирқадир. Лекин жуда эски жамоъа ва эскидин туркларнинг энг маданиятлилариндин ўлдиқлариндин ойрим бир шўъба ташкил этмишдирлар. Жуда эски замонда турк-уғуз қавмлариндин улуг бир шўъба¹ Олтой тоғлариндин шарқ тарафина йўналдилар. Бир вақт Олтой тоғларининг жануб-ғарб тарафиндағи турклар умуман «турк» ва ё «туркмон», жануб-шарқ тарафиндағилари «уйғур» отолинур эди. Тибет саҳролари шимолинда, Торим наҳри Лубнур кўлди теграларинда аввалда «Оқ хун» ва ё «Жануб хунлари» тириклик этмиш йерларда уларнинг бир фирқаси ўлан ушбу уйғурлар тириклик этар эдилар. Бу ўринлар Туркистони сағир ва Туркистони Чиний ва сўнг вақтларда Қошғария отолдилар. Хитойлар милоди Исо а.м. дин икки аср муқаддам бу қавмлар ҳақинда ёза бошладилар. Тён Шон тоғлари шарқинда (Туркистонга қариб) ғиларни «уйғур»² ва Селингий ва Ўрхун (Мангулия жанубинда) теграсиндағиларни «йуғро» ва «хуй-хуй» отодилар. Сўнгроқ бу уйғурлар «Хитой турклари» ва исломиятлари баъдинда «туркмон» ҳам отолдилар.

УЙҒУРЛАРДА МАЪОРИФ ВА УЙҒУР ҚАЛАМИ

Уйғурлар турк уруғлариндин энг маданий ва маъорифлилари эди. Ўринлари Форс йла Хитой каби икки маданиятли қавм оросинда ўлдиғиндин истифода этубми

¹ Абулғозийга боқингиз.

² Абулғозий Баҳодирхон «Шажараи турк» рисоласинда «уйғур» исмини «уйумоқ» калимасиндин олишган, уйуқмоқ, тажаммуъ этмак, бизнингча «уйушмак» бир йерга жийулмак маънисиндадир, дейур. Бир йерга жийулуб, жаъмият ила тириклик этгучи маданийлар демак.

ё эса раъс ўзлари шул-ўқ хитойлар, форсийлар каби маданий эдиларми, ҳарна, булар ҳам маданий қавмлар сирасида бўдилар. Уйғурлар сиёсат ва маъишат иқти-зосинча бир тарафдин қўшнилари Чин ишлари ила ош-но ўлиб, иккинчи тарафдин Нестурий монохлари, арман ва ўз тожирлари воситаси ила Маовароуннаҳр, Хоразм, Эрон, Рўм мамлакатларина доир маълумот ҳам тадорик этарлар эди.

Уйғурлар аввалда ўзларининг энг эски турк ёзуви ила ёздилар. Сўнгра рўм уртудуқслари (православнийлар) тарафиндин қувилмиш Нестур руҳонийлари кетурмиш «сирёний» қалам ила ёздилар. Бу ёзувни уйғурлар узоқ вақтлар истемол этдиклариндин «уйғур қалами» исмини олмиш эди. Исломиятлари сўнгинда дин ила баробар араб ҳарфини олуб, оз-оз уйғур қалами тарк этилди. Уйғур қалами ила ёзилмишларнинг энг эскиси ўлмаса ҳам бизнинг вақтимизга қадар соқланмишнинг энг эскиси 461 санаи ҳижрияда Қошғар сиёсатидин эта-дир. Кўрсатув учун бу китобдин ҳам бир-икки жумла ёзаман. Муқаддимасинда бисмиллаҳ ҳамд, салават, тар-зия сўнгинда айтилади: «Бу китоб Чин (Хитой) ҳокимларининг ашъорлари била, Мочин (Жанубий Чин) уламолари амсоли билан безанмиш турур. Бу китобни ўқиқлар бу байтларни маълум қилғувчилар китобдин азизроқ оғрур. Чин-Мочин уламолари қамуқий иттифоқ бўлдиларким, Машриқ вилоятда қамуқ Туркистон элинда, Буқрохон тилинда, турк луғатида бу китобдин яхшироқ ҳаргиз арсо тасниф қилмай турар. Бу китоб қойумо подшоҳ қойумо иқлимқо текди арсо ҳайрат уз-луқидин уруқдинким, кўрклукидин ул элларнинг ҳокимлари қабул қилуб, такма бири бир турлик от-лақаб ўтилар. Чинликлар «Одоб ул мулк» ототилар. Мочин мулкининг ҳокимлари «Айн ул мулк» тетилар. Машриқлар «Зийнат ул умр» теб отайлар. Эронликлар «Шоҳномаи туркий» темишлар. Баъзиларда «Пандномаи мулк» темишлар. Туроноқ «Билик» теб эмишлар». Кўрингиз! Хитой чегинда ёзилмиш уйғур китобининг ти-ли эски булғорлар тилина нақадар яқин! Бу икки тил-ни қорома-қарши чоғишдируб қорагон кишиға бу тил-лар ила сўйлашмиш халқларнинг бир асдин, бир уруғ, бири бирина жуда яқин икки қабила эдуки шубҳасиз маълум ўлур.

УЙҒУР ТУРКЛАРИНДА МАЪШИЯТ РАВИШИ

Уйғурларнинг ҳам бошқа туркий қавмлар каби бир қадариси кўчма маъшиятли эдилар. Лекин ороларинда маданий маъшият этмишлари ҳам оз ўлмадиғиндин маданият расмларини ҳамон кенгайтдилар. Жуда гўзал равишда эгун эдилар. Бу хусусда атрофинда борча халқдин олға кетдилар. Бу эса қарйалар қилувни лозим этмоқда эди. Савдо ва тижорат қилдилар. Икки маданий мамлакат — Форс ила Хитой оросинда баҳодир, жанговар, қўрқмас турклар (чунки бошқа туркийлар каби қилич истеъмолини ҳам жуда яхши билур эдилар), уйғурлар савдо ва тижоратни ҳам жуда улуг этар эдилар. Бу ҳол албатта шаҳарлар бино қилувни лозим этмишдир. Ороларинда бошқа туркийлар йўрурлар эди. Ов овламоқ ва болиқ тутмоқ ила ваҳший суратда тириклик этувчилари ҳам оз-моз бор эди.

УЙҒУРЛАРНИНГ СОЧИЛУВЛАРИ

Турклик баҳодирлиги ила зироат ва тижорат ҳаваси уйғурларда бирга қўшилдиқиндин, бийикроқ ҳам сочилурлар эди¹. Ўрин йетишмадики, Эронга ва Хитойга кўнгилли аскар ўлмоқ, баъзи вақтда хитойлар қўл остина тушмоқдин қочмоқ ва Ё Олтой туркларина буй сўнарға орланмоқ каби ҳоллар ҳам уйғурлар сочилурирга ёрдам этар эди. Уйғурлар турк уруғлариндин жуда кўписиға ҳам қўшилдилар. Хунлар, оворлар, Олтой турклари тоторлар, манғулларга ҳам кўб қўшилдилар². Баъзи вақт қавм Турониядин хитойларға, қавм Ориёниядин форсийларға ҳам келуб оролашурлар эди. Бир вақт эронийларнинг рўмлар ила сўғишларинда минглар ила уйғур турклари эронийлар тарафиндин кўнгулли аскар суратинда бордилар.

¹ Нестурийларнинг йўл кўрсатуви ила ўлмоқ керакки, бу тараф туркларини савдо ва тижорат учун Рўм (Константиния)ға қадар келур эдилар. Рўм элчиси Валантий ила бирга йўз олти турк йўртларина қойтдилар.

² Уйғурлар бошқа қабилалар оросинда савдогар, сановатчи, хунарманд ва котиб-ёзувчи, дафтардор хизматларини кўрарлар эди.

УЙҒУРЛАРДИН БИР ФИРҚАНИНГ ҒАРБ-ШИ- МОЛҒА, ИРТИШ БҮЙЛАРИНА КҮЧУВИ

Уйғурлардин бир қабила жуда эски замонда шимол-ғарабга, Иртиш наҳри бүйларина сочилдилар. Ҳам маъишат даражалари тартибинча уч фирқага бўлиндилар. Баъзилари маъишат даражаларининг аввалгисинда, эгун экмай, ҳайвон осрамай, балки ов овламоқ, болиқ тутмоқ илагина умр кечурдилар. Бир фирқаси маъишат даражаларининг иккинчисина фойдали ҳайвонлар кўб осраб ва бор ҳожатни булар ила йетушдируб, буларни осон тарбия учун шаҳарлар атрофинда кўчма маъишат этдилар. Баъзилари маъишат даражасининг учунчисина кўторилуб, қарйалар бино қилуб, эгун экуб, шаҳарлар бино қилуб савдо ва тижорат ила мамлакатни обод қилдилар. Кўчма туркларнинг кунба-кун қувватланувлари, бирда иккида шаҳарларини ва қарйаларини хароб этуб, уйғурлар ила оролариндаги муносафа (бирини бири бош эткиси келмов) Иртиш уйғурларин янада шимол-мағрибга сурди. Уйғурлар финлар каби қоршилиқсиз, йўввош қавмлар яқинина, балки ороларина йерлашдилар. Узоқ умр финлар ила оролашувлариндин бу икки қавм оросиндин, ҳар икки тарафга нисбат этишлик мумкин, лекин туркийлик — уйғурлик тарафлари устун қавмлар пайдо ўлдики, ул қавмлар йўқоруда баён этилдиги каби, турли вақтда «уғир-булғор-бошқирд-мажор-мишор» отолдилар.

Булғорларга жуда мушобаҳати кўрилмиш бу кунги сомуйидлар, бошқирдлар ила қаробатлари таҳқиқ этилмиш (Исток) устоклар, уғирлар ила муносабати ўлан йўғролар, воғуллар гарчи фин қавминдин ҳисоблансалар-да, лекин булар ҳам уйғурларнинг аввал даража маъишатдагиларининг финлар ила қотишувиндин ҳосил ўлмиш, лекин финлик тарафлари ғолиб қолмиш қавмлар ўлувлари баъйади эҳтимол эмасдир.

УЙҒУРДИН БИР ФИРҚА ОВРУПОҒА, ДУНОЙ БҮЙИНА ЙЕРЛАШДИ

Йўқоруда баёни кечмиш овор турклари лшбу уйғурлардин бир фирқа эди. Хитойга жуда яқин ўлдиқлариндин улардин урф ва одат олмиш ўлиб, кийумлари ҳам, қиёфатлари ҳам хитойлар каби, чочлари ҳам кестирилмаган, тилимлаб урилишми ва ифак тасмалар ила зийнатланмиш эди.

АВВАЛГИ ВАТАНЛАРИНДА ҚОЛМИШ УЙҒУРЛАРНИНГ СИЁСИЙ ЖИҲАТЛАРИ

Уйғурлар ҳам бошқа туркийлар каби хонлар ила идора этилинулар эди. Хоннинг сиёсат ва тадбир ва толеълари даражасина кўра сиёсий доираларида кенгайур ва торайур эди. Пойтахтлари кўбрак Кошғар ва Балосоғун теграсинда ўлур эди. Сомонийлардин Нуҳ иккинчи замонинда Мовароуннаҳр ва Бухоро шаҳрини ҳам улардин олдилар. Хонлари Буғрохон Ҳорун (383 ҳ. вафот) замонинда Жайхун ила Сайхун оросиндаги уйғурлар мамлакатларини бир тарафдин Чин — Хитой чекина ва иккинчи тарафдин Ҳазар денгизина қадар кенгайтдилар. Мовароуннаҳр 612 санаға, султон Муҳаммад Хоразмшоҳға қадар уйғур (Хитой турк)лари кўлинда қолди. Сўнгра султон Муҳаммадға ва ондин Чингизға кўчди.

ЭСКИ ВАТАНЛАРИНДАГИ УЙҒУРЛАРНИНГ СЎНГҒИ ҲОЛЛАРИ

Уйғурларнинг бошлариндин жуда кўб сиёсий воқеълар кечуб, жуда кўб фирқа турклар ила ихтилот этсаларда ва маъзалика Чингиз замонасина қадар ўз ватанларинда, яъни Туркистони Чинийда бир қадариси «уйғур» исми ила саломат эдилар. Хоҳ ва нохоҳ Чингизға бош эгиб, итоат этдилар. Бир қадари Чингиз аскарини кўб қотишуб, йироқ мамлакатларға торалдилар. Қолғонлари ҳам Туркистони Чинийда бу кун саломатдирлар. Лекин «уйғур» исми Чингиз замонасиндин сўнг тўқтолди, «Кошғар турклари» исми ила ёд айланадилар. Кўбраги Хитой тахти тасарруфиндадирлар, бирнеча мартаба Хитой тасарруфиндин чиқуб, мустақил ҳукумат тузурға ҳамла этсаларда, муваффақ ўла олмаишлар. Хусусан, сўнгги замонларда Отолиқ Ғозий отолмиш Ёйқуббек Туркистон шарқидин Хитой аскарини чиқоруб, Кошғар шаҳрини пойтахт этуб, мустақил бир давлати исломия тузумиш эди. Бошқа подшоҳларға ҳам ўзини подшоҳ этуб тонитдирмиш ва Истонбулға ҳам элчи йиборуб, ақди иттифоқ қасд этмиш эди. Лекин онинг вафоти сўнгинда йерина кечмишларда Отолиқ Ғозий ғайрати ўлмадигиндинми, надандир, хитойлар яна Туркистони Чинийни олдилар.

Уйгурларнинг бир кесоки Туркистони кабир саҳроларинда Чигатой исминда¹ қолдилар. Уйгур лисони сўнгроқ «Чигатой тили» исмини олди. Усмонли ва Озарбайжон, Қрим, Булғор, Қозон турклари адабиёти ушбу Чигатой адабиётининг бирар фуруъдир. Шу қадар бордирки, Усмонли адабиёти аслининг анча йироқ кетуб, Булғор ва Қозон адабиёти жуда яқин ҳолинда саломат қолмишдир.

ПИЧИНЕҒ-БИЖИНОК ТУРКЛАРИ

Абу Исҳақ ал-Истаҳрий ва Абу Али бин Доса ва Абу Ҳомид Андолусий каби араб уламосининг қисқагина баён этуб кетмишлари бижинок ила ёнглишдирилуб «бихток»га дўндирилишиш турклар Рўм ва Рус тарихларинда «пичинеғ» отолмишдир. Булар, дарҳақиқат, «туркмон-ўғуз» халқининг бир шўба ўлиб, онларнинг сўнг зикр этилинурга тегишли ўлсалар ҳам, биз ҳамонда Оврўпода аввал зуҳурлари, тартиблари ила бордиқимиздин аввал фуруи, сўнгра асли баёнига мажбур ўламиз.

Уғир-мажорларни Хорқуф ва Киеф губерноларининг бир фирқасини Бессорабия губерноларина ва ондин Понунияга қадар, иккинчи фирқасини Шимолий Қафқоз саҳроларина кўчишга энтиктирган туркий қавмлар ушбу пичинеғлар эди. Ҳазарларга Хоразм туркларининг ёрдам сўратурга сабабчи ўлгон турк қавмлари ҳам албатта ушбу пичинеғлар эди.

ПИЧИНЕҒЛАРНИНГ АСЛИ

Пичинеғ ва ё бижинок (Абулғозийда «Бижина») дедукимиз Урта Осиё саҳроларининг бошлаб Ёйиқ, Вулғо теграларина қадар сочилуб тириклик этмоқда ўлан «Хонгор»² исми умумийси тахтинда ўғуз туркмонларининг бир қабила эди.³ Пичинеғлар хонгорларнинг ойрилуб Вулгонинг мағриб тарафина кечуб, Дун ила икки орога, ҳазарлар йерина, Со-

¹ Чингизнинг қувват ва нуфузи оламда жуда кўб исмларни олиштирди. Эски уйгурлар ҳам эски уйгур тили Чингизнинг Чигатой исми бир ўгли исми ила отолинурга мажбур ўлдилар.

² «Хонгор» калмаси шаксиз туркий сўз ўлса-да, лекин бир маротаба Оврўпа халқ тилина кируб, бузулиб чиқгон сўздир. Асли «Хун ўғли» муҳрафи, «хунгор» ё «хун овор» ва ё «хон вор» сўзлари ўлса керак.

³ Эски тарихлар баёни бўйича «бижинок»лар Уғузхоннинг тўртинчи ўғли Кўкхоннинг иккинчи ўғли Бижина аҳфодина мансуб.

ротов саҳроларина ўринлашмишлар эди. Осиё тарафиндин зуҳур этмиш ҳар янги қавмда кўрилдиқи каби, пичинеғлар ҳам улуғ қувват ва шавкат соҳибни каби кўриниб, ҳазарларга жуда қаттиқ ҳужум этмиш эдилар. Ҳазарлар ҳам ўзларигина дафъ эта олувларина ишона олмайд, Хоразм турк мусулмонларини ҳам ёрдамга чоқирмишлар эди. Лекин тез кундин пичинеғларнинг ортлариндин асл «ўғуз» исминдаги турклар Вулғони кечуб келуб чиқдиларда, пичинеғларга ҳужум этдилар. Пичинеғларга бир тарафдин ҳазарлар, иккинчи тарафдин ўғузлар ила муҳораба лозим ўлуб, бу эса олддаги бир душман ила муҳорабадин кўрқинчлироқ ўлдиғиндин Вулго ила Дун ороси, Соротоғ саҳроларини ўғузларга қолдируб, яна мағрибгароқ кўчишга мажбур ўлдилар. Дун наҳрини кечуб, унда кўбдан берли тириклик этмоқда ўлан угирларга ҳужум этдилар. Угирларни бир тарафқа, Днепрни кечишга, Бессорабия ва Мулдовиёга, иккинчи тарафқа — Қафқоз теграсина кетишга мажбур этдилар. Пичинеғлар, угирлар йерларини, Лебеда саҳроларини. Хоркуф ва Кнеф губерноларини эгаллаб, узоқ йиллар онда тириклик этдилар. Руслар пичинеғларни аввал ушбу ўринларинда 301 санаи ҳ.— 914 м.да кўрдилар. Рус-Венгир-Мажор ва Рўм тарихларинда ўнинчи асри милодиядин ўн иккинчи асри милодияга қадар пичинеғлар жуда кўб ва улуғ шуҳрат ила зикр этилинадилар. Ул тараф халқина улуғ кавф ва даҳшат солдилар.¹

ПИЧИНЕҒ ХАЛҚИНИНГ МАЪИШАТ РАВИШЛАРИ

Пичинеғ халқи ҳам бошқа туркий қавмлар каби кўчма маъишат этар эдилар. Бутун бошлуча мақсудлари ҳайвонлари учун яхши саҳро ва яйловлар ҳамда ғазо этар учун бой мамлакатлар эди. Пичинеғлар савдо ва тижорат ила ҳам шуғулланар эди. Русларга Осиё моллари, Хусусан, кўб Осиё отлари, қўйлар, ҳўкизлар сотар эдилар. Қанстантин Вугронурудний: «Бу вақтга қадар русларда от ва шохли ҳайвон йўқ эди», демиш. Пичинеғлар отларининг жуда кучлилиги ила машҳур эдилар. Сўнгу ва ўқ, ёй ила сувлу ичинда душманни иҳота этуб, торлиқ келса ўшандоқ сувлу ичинда душман кўзиндин ғойиб ўлурлар эди. Пи-

¹ Баъзилар Сербиядаги бўшиноқларни ушбу пичинеғ туркманлари аҳфоди сумон этадилар. Лекин бўшиноқлар бу кунда ислован халқиндин ҳисоб этиладилар. Пичинеғлар шаксиз туркманлар эди. Агар бўшиноқлар аввалда пичинеғ ўлиб, сўнгга ислованлашмиш ўйсалар (булғорлар каби) бу икки қавмнинг бирга жиёулуви бўлиши мумкин.

чинеғлар от устинда қолда теран сувларни кечарлар эди, баъзи вақтда сафина — кема ўринина улуғ ҳайвон териларини истемол этар эдилар.

Туркий қавмлар каби дўст ила жуда гўзал, аммо душман ва хоин одамлар ила жуда қаттиқ муомала этар эдилар. Ҳазарлар ва Дунай булғорларина кўб зарар этмиш рус кинози Исвотславни, пичинеғ кинози Қурохон Днепр бўсоғалари теграсинда 361 синаи х.— 972 м.да бошини кесиб олуб, бош суякидин совут ёсотмишдир.

ПИЧИНЕҒЛАР БЕССОРАБИЁ ВА МУЛДОВИЯДА

Пичинеғлар албатта Рўмга яқин бормоқ учун Днепр (Узий) наҳрини ҳам кечуб, онда тириклик этмоқда ўлан уғирларни Поннунияга кўчишга мажбур этдилар. Пичинеғлар Дун наҳриндин, Дуной тормоқлариндин ўлан Олута наҳрина қадар йерларга молик ўлдилар. Пичинеғлар мамлакатларини саккиз ойрим вилоятга бўлдилар. Тўрттаси Днепрнинг машриқ тарафинда, тўрттаси ғарбинда, ҳозирги Румониё, Тронсилвония (Офстриё ичинда) ва Қора денгиз бўйларинда эдилар. Днепр наҳри бўсоғалари теграси¹ ва ондан тубон тарафлари пичинеғлар тасарруфинда эдилар. Руслар ҳар вақт буларнинг дўстлиқини кузатуб турурлар эди. Рўмлар эса буларга кўб оқчалар беруб, иккинчи ворворларни (ўзлари таъбиринча) Тоғ деб айтдирурлар эди.² Сўнгроқ бир вақт пичинеғлар Салжуқ турклари ила Рўм

¹ Баъзи улуғ жылғанинг тубиндин тошлар чиқиб туради, жылга сўви они устиндин оқиб ётади. Кема йўриштурган сувларда кема йўрурга унғайсизлик тугдиради. Бундай чиқиб турган тошлар бўсоғо дейилади. Днепр сувларида ҳам бундай тошлар бор.

² Бир ёт қавмнинг иккинчи ёт қавмга, ҳатто, бир уруг қавмлар ҳам бири-бирини қўл остина олур учун сўғишлар, ҳужумлар ҳар қавмда кўрила келмишидир. Сўғиш дедукимиз бошқаларнинг молина, йерина қизиқуб қон қўйишув ва муқаддас ҳурриятни битиришув ўлдиғиндин нақадар жирканч иш ўлсада, кўб кўрув, баъзи вақтларда ихтиёрсиз қилинув сабабиндин табиғати бани одам бунга кўника келмишидир. Аммо бир бунда бундан ҳам жирканчроғини кўра бошлаймиз: умумий душманлар ўлан ёт қавмлар олтунина қизиқуб, бир уругдош ва қариндошлар бири бири ила сўғишиб, қариндош қариндош қонини тўкадир. Ҳар икки тарафи заифлануб, ҳар икковининг умумий душманларини кулдируб, роҳатлантирадилар. Бунинг ила баробар ўзлари хилофина ҳам душманларини хутилдирадилар. Биз бу таассуфли воқеъани пичинеғ турклариндин кўра бошлаймиз: онлар ғариқ олтунина қизиқуб, ўз қариндошлари уғирлар, булғорлар ила қон тўкишидилар. Бунинг ила ўзларина қабр қоздилар. Бу ҳолни бундин сўнгра Черкас ва Қорақалпоқлар ила қипчоқлар ва булғорлар оросинда ҳам кўраимиз. Онлар рус кинозлари учун бири-бири ила сўғишурлар эди.

хилофина иттифоқ ҳам этмишлар эди. Лекин қипчоқлар хиёнати ила иш кўра олмадилар. Руслар, Венгир-мажорлар, булғорлар, рўмлар ила жуда кўб воқеъалари ўлмишдир. Аммо биз ушбу қадар баён ила кифояландук.

ПИЧИНЕГЛАРНИНГ ЗАИФЛАНУВЛАРИ

Оврўпо ҳам ҳар тарафдин душман ила чулғониб, битмас-туганмас сўғишлар, хусусан, ўз уруғдошлари ила иттифоқ ва маслаҳат узра тириклик эта олмовлари бир вақт бутун атрофни қўрқувга солгон қувватли пичинегларни ҳам заифлантирди. Ортлариндин «Қипчоқ» исми машҳур турк тоифаси майдонга чигуб, «пичинеғ» исмини кичрайтирурга, боратурғоч, бутунлай йўқга чиқарурга сабабчи ўлдилар. Пичинеғлар ўзлариндин аввал ва сўнг торих майдонина чиқмиш турк уруғларина оролашуб торолдилар. Сиёсий қувватлари битуви ила торихда мумтоз исмлари ҳам битди. Баъзи муаррихлар бўшноқларни (Бусния ва Сербия мусулмонлари) ушбу пичинеғлар бақияси гумон этадилар.

ЎҒУЗ ТУРКЛАРИ

Турк уруғлариндин жуда эски ва жуда улуғ ва жуда кўб фуруларга асл ўлани «Ўғуз» туркларидир. Турклар таҳриф ила «Ўз», араблар ҳам арабий ўлмаган сўзларни ҳар вақт ўз қолипларина сўғиб чиқордиқлариндин «Ўғуз»ни «Ғиз», «Ўз» ни «Аз»га қолдирмишлар. Бу исмдагиларнинг кўбраги асл муншоълари Туркистон саҳроларинда, Сирдарё ва Амударё, Орол ва Ҳазар денгизлари бўйларинда кечуб, баъзилари жанубга, Хуросон мамлакатина ва ғарбга, Баҳри Ҳазар жанубиндин Эрон шимолина, Озарбойжон ва Кичик Осиёга ва онинг шимолиндин Ёйиқ, Вулго, Соротуф саҳроларина, Дун сувина қадар сочилмишлар эди.

ЎҒУЗЛАРНИНГ АСЛИ

Ўғуз қавмининг қабила боши ўлан Ўғузхоннинг дунёга келуви ҳақинда Рашидиддин ва Абулғозий бир ҳикоя ёзарларки, бу замона халқи они саҳеҳ дея

талқин этажак ўлдиқлариндин, биз они ёзмаймиз. Шундай бўлса-да, эски торихлардин онглашувина биноан, қадим замонда «Ўғуз» исминда бир турк хони жуда кўб турк уруғларини ўзина қоратиб, қувватли бир ҳукумат ташкил этмиш, Шом, Миср, Эрон ва Ҳиндистонга қадар бормиш. Олти ўғли ўлиб, ҳар қойусининг яна тўрттадан ўғли ўлмиш. Ҳар қойуси турк қавмлариндин бир қабила боши ўлмишдир.

Биной алайха, ушбу Ўғузхон авлодиндин ўлан йигирма тўрт шўба турк халқи «Ўғуз» отолмишдир. Сўнгроқ, муаррихлардин баъзиси Ўғузхонни йўнонларнинг Гумер, форсийларнинг Кайумарслари каби шахс фараз ўлувини гумон этадилар. Ўғуз отолмоқлари, турклар одатинча, кўбрак онинг теграсинда тириклик этганлари «Ўғуз» отолмиш сувға нисбат ила ўлса керак, дейдилар. Турклар улуг сувни «ўғуз» дерлар эди. Биной алайха, Амударё эскида «Ўғуз» отолмиш эди. Йўнонлар ҳам бундин таҳриф ила Амударёни «Уқс» отомишлар эди, дейдилар.

Биз бу икки қавлни ўлчаб, қарорға киришмаймиз. Ўғузхон шахси ҳақиқийми ва ё фаразийми, бизга они таъйини зарур эмас, «Ўғуз» отолинувларина сабаб, тиласа на ўлсун, аммо йўқоруда айтилмиш ўринларда «Ўғуз» исминда жуда эски ва жуда кўб шўбаларға бўлинмиш туркий қавмлар бўлганлиғи муҳаққақ ва шаксиздир.

Йўнонларнинг Ифтолит, форсийларнинг Облиталит ва туронийлар(нинг) кўбраги ўғузлардин иборат эди. Ўғузлар форсийлар, сўнгра араблар ила ҳам жуда оролашуб, кўнгилли аскар ўлароқ, жуда кўбиси Арабистонға кируб, сочилдилар. Олтой турклари ҳам ўзларини ўғузлардин бир шўба сондиқлари каби, уйғурлар ҳам шул-ўқ, ўғузлардин бир фирқадир. Бу кунда Туркистон, Озарбайжон ва Усмонли туркларнинг ҳам кўбраги «Ўғуз» туркларидир.

ЎҒУЗЛАРНИНГ ОХИРҒИ ҲОЛЛАРИ

Ўғузлар дунёдин бир томонға кетмадиқлари ҳолда, ниҳоятсиз кўб шўбаларға бўлинган бўлиб, шул-ўқ шўбалар исмлари ила отола бошладилар. Кўбраги сўнгроқ «туркмон», «Ўзбек», «Қипчоқ», «Кўмуқ», «Озарбойжонли», «Усмонли» турклари отолдилар. Аму ва Сирдарё, Орол, Ҳазар, Қора денгиз теграларинда тириклик этадилар.

ТУРКМОН ХАЛҚИ ВА ХОРАЗМ

Турк уруғлариндин ўғуз қабиласиндин Баҳри Ҳазар шарқинда, Амударёнинг бу денгизга қўйгон эски жилғаси теграсинда, онинг шимолинда Орол денгизи ила Ҳазар денгизлари оросинда тириклик этмоқда ўлан турклар «Туркмон» отолинурлар эди.¹ Буларнинг мамлакатлари жуда эскидин, ҳатто, Ҳерудут замониндин берли «Хоразм» отолинур эди, Бошқа туркий қавмлар каби туркмонлар ҳам турли тарафларга сочилдилар. Шарқ тарафига Амударё бўйинча йўқори тарафларга: Бухоро тарафига, ғарб тарафига, Баҳри Ҳазарни икки ёқлаб кетдилар: шимолдин: Ёйиқ, Этил (Вулғо), Дун, Днепр (Узий), ҳатто Дуной наҳрина қадар турли исмлар ила сочилдилар. Йўқоруда кўрдигимиз пичинеглар ҳам, ҳазарларга келуб қўшилмиш лоршиялар ҳам ушбу туркмонлардин бирор шўъба эдилар. Иккинчи тарафдин Эроннинг шимолиндин Мозандарон, Келон, Тирстон, Озарбайжон ва бизнинг Қафқоз орти отолмиш мамлакатларга, Арзирум, Диёрбакр ва Отна, Онотули, ҳатто, Рўм эли вилоятларина қадар сочилдилар. Рўм эли тарафларина муҳожират этмиш усмонлилар оросинда туркмон жамъатлари ҳам кўб эди. Халифаи Аббосия замонинда гуруҳ-гуруҳ Арабистонга кўнгилли аскар суратинда жуда кўб туркмон кўчди. Бу сабабдин исломият ила ҳам жуда эрта мушарраф ўлдилар. Шарафи ислом ила мушарраф ўлмоқда ўлан туркий қавмлар дини ислом учун жонларини фидо этмака ҳозир ўлуб, шодлана-шодлана оскарликка ёзилурлар эди. Лекин мусулмон арабларнинг дин хусусинда мусоҳлавларин кўрдикидин сўнг, аввалги эътиқодларина бир оз йўмшоқлик ҳосил ўлуб, ҳар турли

¹ «Туркмон» ваҳжи тасмияси ҳақинда турли сўзлар бордир. «Туркмонд» ё «турк-монд» ва ё «турк-эмон» муҳрафи ўлмак, ё эса «сен кимсан?» саволига туркча «туркман» жавоби ўлмак кабилар.

ҳаракатда ўлурлар эди. Бунинг учун араблар булар ҳолини жуда қуйи қора ила ёзарлар эди.

ЎГУЗ ВА ТУРКМОНЛАРДА МАЪШИЯТ, СИЁСАТ ВА МАБОРИФ

Ўғуз шўъбалари ва туркмонлар, табиғий, умум туркларча маъшият этар эдилар, яъни баъзилари маданий тирлик қилур эдилар ҳам қилмоқдадилар. Бадавий тирлик этмишлари энг гўзал жинс ҳайвонлар йетиширдиклари каби, маданий ҳаёт этганлари ҳам гўзал равишда эгун эгуб, анвоъи, турли тотли йемишлар ҳам йетишидиур эдилар. Ушандоқ ингичка ва нафис ҳунар ва сановатлар билуб, маъдандин анвоъи гўзал ашё ва қуроллар ёсодиқларни каби, дунёда мисли кўрилмаган ажиб, нафис турк шоллари ва туркман поласлари, Туркистон адрас ва беқасаб ва дариялари ишлар эдилар.

Қавми ориялар ила яқин қўшниликда ва ихтилотда ўлдиқлариндин сиймо ва қиёфатлари ҳам хийли гўзаллашмишдир. Ичлариндин жуда улуг сиёсийлар ва машҳур хоқонлар ҳам кўб чиқмишдир. Халифан Аббосия амир ул умаролари, Миср гуломон атроклари ва мулк тавоифнинг кўбраги ушбу фирқа турклардин, ўғуз ва туркманлардин эди. Мамлакатларини Ҳиндистонга қадар кенгайтган газнавийлар, султон Маҳмуд Сабуктегин, Қутбиддинлар, Жалолиддинлардин мадада бошқа қавмларга хизмат этган Нодиршоҳ ва Қочорлар ҳам ушбу қабила турклардин эди.¹

Ушандоқ ичлариндин сонаб битургисиз кўб, жуда улуг олимлар, файласуфлар, ҳақимлар, табиблар, мунажжимлар ҳам чиқмишдир. Лекин асарларини кўбрак арабий ва форсий тилда таълиф этуб, исм ва куняларини ҳам араблар равишинча ёзади, туркийликларини билдирмай, қолдириур эдилар. Бинои алайҳа, ҳақсиз бошқа қавмларни зўрайтирурлар, билшуур, ўз қавмларини ва миллатларини (туркларни) кичрайтирурлар эди. Маъалтаассуф, бу одат бошқа туркийларда ҳам, азжумла, бизларда ҳам кўрилганмишдир ҳам кўрилмақдадир.

¹ Бир вақт Эрон мамлакатини Ҳиндистонга қадар кенгайтмиш ўлан машҳур Нодиршоҳ Афшор исмли бир туркман қабиласиндин нишоат этмиш бир туркий эди. Ушандоқ бу кун саломат Эрон шоҳлари Қочор ном туркман қабиласиндин нишоат этмиш турклардир.

ХОРАЗМ ШОҲЛАРИ

Хоразм мамлакати ҳазрат Усмон разиллоҳ инна замонни халифатинда фатҳ ўлинмишдир. Халифати Аббосия замонинда Сомонийлар ва Салжуқийлар тахти идорасинда ўлмиш эди. Сўнгра, 440 санаи ҳижрия теғраларинда Салжуқ умаросиндин Қутбиддин Муҳаммад бин Ануштегин исминда бир зот Хоразмда бир мустақил ҳукумат тузди. Чингиз замонина қадар Хоразмшоҳиён исминда мустақил ҳукумат сурдилар. 6-шоҳлари Қутбиддин Муҳаммад Соний замонинда жуда улуг қувват касб этуб, Мовароуннаҳрни, сўнгра Хуросон ва Форс ва Ироқ вилоятларини забтина олмиш ва бу сабабдин Ҳалифаи Аббосияларга ўринни жуда тор қолдирмиш ва ўзини Искандари Соний отомиш эди, ҳам Чингиз ила ҳам иттифоқ этмиш эди. Халифаи Аббосия ҳам Қутбиддин Муҳаммадни инсофга келтура олмай, онинг хилофина Чингиздин ёрдам истадилар, яъни осий бир мусулмон хилофина мажусдин ёрдам истамак каби кўнгилсиз иш қилдилар (Абулғозий). Лекин Чингиз Қутбиддин ила аҳди бузмай қолмиш эди. Аммо Қутбиддин Муҳаммаднинг хилофи инсоният муомаласина чидай олмай, аччиғлануб, бу икки давлати Исломиянинг, балки бутун турк миллатининг ҳалок ўлувларина сабаб ўлдилар. Тафсили Чингиз баёнинда келур.

Чингиздин сўнг Хоразм мамлакати Қипчоқ давлатина қўшилмиш эди. Тўққизинчи асри ҳижрий охириларида Шайбоний тотор хонлардин, Олбарс қипчоқдин ойируб, бир ҳукумати мустақил ҳолина келтурмиш ва «Хива хонлиги» отомиш эди. Лекин аҳли ислом оросинда битмас-туганмас муҳорабалар Хива хонлиқини ҳам заифлантирди.

ХИВА ХОНЛИГИ

Оқибат Хива хонлиқиндин кўб йерлари ушбу сўнгги йилларда Русия тарафиндин забт ўлинди. Эски Хоразмнинг Орол¹ денгизиндин Жайхун бўйинча Бухоро че-

¹ Орол денгизинда оталар (орол) жуда кўб. Бу сабабдин туркийлар бу денгизга «Оталар денгизи» дейурлар эди. «Орол» калимаси «Оталар» калимасиндин оврўпоқлар таҳриф этмиш бир исм. Араб жуғрофияларинда бу денгиз «Баҳри Хоразм» ва «Баҳри Журжон» дея ҳам отолинмишдир.

гина қадар бир оз йерларинда «Хива хонлиғи» исминда ойрум бир хонлиқ, хонлари ила баробар бу кунда ҳам саломатдир. Лекин Русия табаъаси ҳисоб этиладилар. Туркман ҳукумати йемирулуб, бир пучмоғигина қолмишдир, аммо туркманлар ҳеч ёққа кетмадилар. Бу кунда Хива ва Бухоро хонлиқлари Рус, Эрон, Афғон давлатлари ҳимоясида ёшамоқдадилар. Хонлари ҳам ўз уруғлариндин (эшитилмишига биноан), Қўнғирот қабиласиндиндир.

ҚИПЧОҚ-ҚҶМОНИЙ-ПОЛУВЕСИЙ

Пичинег ва ўғузлардин сўнг Оврўпо тарихларина Қипчоқ туркларни маълум ўла бошладилар. Қипчоқлар аввал зуҳурларинда Қубон саҳролариндин келдиклари учун «қубоний» муҳрафи ўлан «қумоний» отолдилар. Аммо рус тарихларинда «полувес» (муфради) ва «полувесий» (жамъиси) дея зикр этилмишдирлар.

Қипчоқлар Осиёда жуда эски турк қабиалариндин бири (Абулғозий бўйинча Ўғузхон замонинда пайдо бўлган) ўлсалар-да, аммо Оврўпо ва Русларга 447 ҳ.—1055 м.лардагина Днепр наҳри бўйларинда, Перёсловул шаҳри теграларинда зоҳир ва маълум ўлдилар. Қипчоқлар ўғуз турклариндин жуда улуг қабила ўлдиклари каби, жуда кўб фирқага ҳам бўлинмишлар ва бошқа қабила туркларига ҳам кўб қўшиллуб оролашмишлар.

Ҳиндукуш тоғлариндин, Афғон ичлариндин, Туркистон ва Қозоқистон саҳролариндин Бошқирд ичларина,¹ Ҳазар-Булғор мамлакатларина, Днестр ва Дувой наҳрларина қадар сочилимишдирлар. Ҳазар мамлакатларини ва Қрим бўйни ҳазарларини ва онда ўлан ғариқ қулунияларини ва рус тарихларинда «Таму Туроқон» исминда ёд ўлинув, рус киноалари тасарруфина тушган Озоқ теграсиндаги йерларни борчасини тахти тасарруфларина кирутдилар. Вулго ила Днепр оросиндаги саҳроларда ва денгиз бўйларинда

¹ Заҳириддин Бобурхон «Бобурнома» демакля машҳур асаринда Ҳиндукуш Банд (Банод) йўллариндин бириси «Қипчоқ кўтағи» отолдиғини, Ҳирот шаҳри қапулариндин бириси «Қипчоқ дарвозаси» тасмий этилдиғини ва қипчоқ уймоғиндин Қипчоқ Муҳаммад ва сойир исмда олимлар ва Туркистонда қипчоқ уругиндин ҳоқимлар бўлдиғини баён этимишдир. Ушандоқ бошқирд ичинда қипчоқ, қора қипчоқ, қизил қипчоқ исмлари бу кунда қадар саломатдир.

эскидин ўтроқ «турк», «бериндий»¹ «қойи» (тубонги), «булгор», «Ҳазар», «пичинег» қавмлариндин баъзиларини яна мағрибгароқ қочирдилар. Аммо кўбиси қипчоқларга бош эгишга мажбур ўлдилар. Теа кундин қипчоқлар Днепрни кечуб, бу кунги Бессорабиё, Мулдовиё, Румониё мамлакатларини олуб, Булгориё ва Дунойга қадар боруб йетдилар. Қўшнилари ўлан рус, рўм, мажор, булгор қавмларини ҳам улуғ қўрқувга тушурдилар.

ҚИПЧОҚЛАРДА МАЪШИАТ РАВИШИ

Қипчоқлар ҳам маъишат жиҳатиндин бошқа туркийлардин фарқли эмас эдилар: кўбраги кўчма ва бир қадариси шаҳарларда маданий маъишат қилур эдилар. Эскида тубонги булгор-ҳазарлар шаҳарларина ҳам молик ўлуб, онда маъишат этдилар. Ўзларина махсус шаҳарлари ҳам тарихларда зикр этилинадир. Туркистон саҳролари чекиндин, Ёйиқ, Вулго, Дуннинг тубон тегралари, Боҳри Ҳазар, Озоқ ва Қора денгиз бўйлари, Қрим бўйни жазираси, Днепр, балки Дунойга қадар йерлар буларга нисбат ила бир вақт «Дашти Қипчоқ» (Қипчоқ саҳроси) отолдилар. Шарқ тарихларинда узоқ вақт бу исм давом этди.

Қўшнилари ўлан руслар ва кинозлари ила ўн биринчи асри милодий ярминдин, ўн учунчи аср ярмина қадар 447 х.—1055 м.дин 625 х.—1227 м.га қадар, тоторлар келганча жуда кўб воқеълари ўлмишдир. Булар ила ўлгон турли муомалалар рус тарихларининг жуда кўб саҳифаларини ишғол этмиш ва жуда кўб туркий исмлардин иборат ўлан Туғролхон, Кетонхон, Буноқхон, Кунтуғдихон, Йилдизхон, Кунаш ва Бердихон каби қипчоқ хонлари исмлари ҳам зикр этилмишдир. Бизнинг учун зўр аҳамиятли ўлмадигиндин, биз онларни тафсилин зикр айламадук.

Ул замон жуда оддий иш ўлдигиндин руслар ила баъзи вақт душманлиқлари ва мухорабалари ҳам улуғлашсада, аммо кўб вақт дўстлиқлари ўлур эди. Ҳатто, қиз олув ва қиз берув каби қариндошлашув ва қон қотишдирув каби муо-

¹ Тарихий исмларнинг аслини тобув мушкул эдукини йўқоруда айтмиш эдук. «Бериндий» ҳам «Берилмиш» деган сўзми ё эса Бобурхон «Хиндукуш кўталлариндин бирисини «Боринди кўтали» тасмия этмиш, «бериндий» шуя бир қабила исми ўлуви малҳаз ўлан «бориндий» муҳрафими?

малалари ҳам оз ўлмашидир.¹ Кўб вақт бир-бирларининг газосина ҳам иштирок ва ёрдам қилишдилар. Венгирлар хи-лофина руслар тарафиндин қипчоқ хонлари Олтун Уба ила Буноқхоннинг бордиги, онларнинг баҳодирлиги жуда шои-рона мадҳ ила ёзилмишдир. Қипчоқ кинози Ёмоқуфский рус кинози Всевулудга кумуш булғорларнинг улуғ шаҳрина газосина ёрдамга бордилар. Ўшандоқ манғул (тотор)лар кел-гач, онларга қарши турур учун қипчоқ хонларина ёрдамга рус кинозларининг қўбиси ёрдамлашар эди.

ҚИПЧОҚЛАРДА САВДО ВА ТИЖОРАТ

Бошқа туркийлар каби қипчоқлар ҳам савдо ва тижоратни муқаддас билуб, онга комил мусоида ва ёрдам этар эдилар. Ҳатто мухораба вақтинда бу ила мазкур душманларнинг сав-догарларина ҳеч зарар текдурмай, ичларинда йўрутурлар эди. Қипчоқлар Киев шаҳрини олгон вақтда ҳам савдогарларга за-рар келтурмадилар. Рус кинозлари бир маротаба қипчоқ йери-на кируб тамом талаф ўлдилар. Буларнинг ҳолини ҳам рус-ларга савдогарлар қойтуб хабар бердилар.

ҚИПЧОҚ ҲУКУМАТИНИНГ ИНҚИРОЗИ

Қипчоқлар ҳам бошқа туркийлар каби, қўшнилари рус, можор, булғор қавмлари бўлсун, ўз оролариндаги туркий қавмлар бўлсун, ўринсиз мухорабаларда ўлурлар ва бу сабабдин кўб талафот беруб, заифланурлар эди. Бунинг устина 622 санава ҳ.— 1225 м.да Қафқоз тоғлари оросиндин олонлар ва қипчоқлар устина тоторлар келуб чиқдилар. Тоторларга қаршу турмоқ учун олонлар ила қипчоқлар иттифоқ этмишлар эди. Лекин тотор сараскари Субудой баҳодирнинг тадбир ва ҳийласи ила иттифоқлари бузулди. Қипчоқлар олонларни ташлаб кетдилар. Сўнгра олонлар бошина келган иш қипчоқлар бошина ҳам келуб йетди. Рус кинозларини кўб ҳадялар беруб ёрдам учун чақирмиш эдилар. Лекин муқовамат эта олмадилар. Тоторлардин мағлуб ўлуб, истиқлол ва ҳукуматлари мунқариз ўлди.

Қипчоқларнинг истиқлоллари ва ҳукуматлари бутун манғулларга (тотор) бош эгишга мажбур ўлсаларда, лекин

¹ Исвотупулк Тугролхоннинг қизини олмиш эди. Улеғ ила Монумоҳ ўғилларина Кумонхоннинг қизларини олуб бердилар. Всевулуд Форудивскийнинг қизи, Монумоҳ набираси қипчоқ хонина куввага чиқмиш эди.

исмлари узоқ вақтга қадар давом этди. Тотор хонларинда давлат ва шавкат қувватли ўлсада, дин ва исм хусусинда таассублари йўқ эди. Ҳеч қайси қавмнинг динларина тўғридан-тўғри ёки узоқни кўзлаб бўлсун торлиқ ва қасонлуқ келтурмадилар. Шундай-ўқ, исмлар ўзгартмоқ ва ўз исмларини кирутмакка тирушмоқ ила ҳам шуғулланмадилар. Бу сабабдин тотор ҳукумати ҳамонда «Қипчоқ ҳукумати» хонлари ҳам «Қипчоқ хонлари», йерлари ҳам эскича «Дашти Қипчоқ» исминда йўруди.

Қипчоқ туркларининг ҳар доим ўз жинсдошлари ила мухорабада улувлари каби, туркий қавмларнинг бошқа қавмлар хилофина бошқа қавмларга ёрдам беруви каби, турк қавмина ва миллатина турғони зарардин иборат ўлан ишлардин бошқа ҳунарлари кўринмади. Араб тарихларинда «ва мин фикҳоъ Қипчоқ» дея баъзи фақиҳларни қипчоқ қавмина нисбатлари кўринсада, олар, филҳақиқат, тотор хонлари асриндаги Тўқтоғу, Ўзбек, Жонибек хонлар замонидаги фикҳларни сўйлайдилар. Дашти Қипчоқда ўлуб, Қипчоқ ҳукумати отолмиш ҳукуматга нисбат илагина «қипчоқ» отоғандирлар. Йўқса, қипчоқ қабилиси турклардин демак эмасдир. Қипчоқлар ўзлариндин сўнг яхши исм ва гўзал асар қолдира олмадилар. Ўзлариндин аввал Русия жанубинда «Черкас» исми унумияси тахтинда тириклик этмоқда ўлан қариндошлари жуда кўб туркийларни асир — қул этуб сотмишлар эди.¹ Ушбу ва бошқа ҳамиятсизликларининг жазои босазоларини тотдилар: манғуллар ҳам ўзлариндин ниҳоятсиз кўбисини асир этуб сотдилар. Туркий қавмларда ислован ва рус исмлари ила отолмоқ каби муносабатсиз урф ушбу қипчоқлардин бошланмишдир.

¹ Мисрда «Ғуломони атрок» исминда турклардин 24 подшоҳ ҳукумат этмишдир. Малик Мансур Қаловун исминда бириси жуда кўб черкас қуллари сотуб олуб хизматиона қўшимши эди. Тоғжирлар жуда кўб черкас келтируб сотар эдилар. Ҳатто, черкас тоифасиндин ўттиз минг отли аскар тузилди. Оқибат орода бир Қуқ бин Тангриберди исмлиси Миср малики ўлиб, онинг сўнгинда йигирма икки нафари малики Миср ўлдилар. Охиргиси Тумонбойдин Мисрни султон Салим Усмоний олди.

САҚСЕН ВА Ё САХСИН ТУРКЛАРИ

Қипчоқлар ва қирғизлар ила бир уруғ «соқсин» исмли турк қабиласи булғорларнинг машриқ тарафинда, Ёйиқ (Урол) наҳрининг шарқинда тириклик этар эдилар. Булар ҳам бошқа туркийлар ила ҳар жиҳатларинда баробар эдилар. Ибн Фазлонга йўлбошчи ўлуб келмиш Сақсин ар-Росабий албатта ушбу турклардин эди. Бу турклар аввал вақтги араб мамоликина дохил ўлгон турк йерлари ила булғор йерлари оросинда эдилар. Табиий, араблардин — Бағдоддин булғорларга Туркистон орқали келинганда соқсинлар йери орқали келурга тегिश ўладир эди.

626 х.-1229 м. манғулларнинг (тотбр) аввал келувлариндин ушбу сақсен турклари, йўқориғи булғорларнинг Ёйиқ суви бўйиндаги соқчи аскарларяна хабар бердилар. Ўзлари ҳам булғорлар тарафинга сиғиндилар. Булғорлар ҳам олдиндан узоқни кўруб, ҳандаклар қоздилар. Бўктирма ва каминлар қўйиб, тоторларни ашадий суратда йенгдилар. Жуда озиғина тирик қойтиб кетдилар.

Оқибат уч йилдин сўнг 629 х.— 1232 м. Боту (рус то-рихлари Ботий деб ёзмишлар) хон жуда улуғ қувват ила келуб, Булғордин йироқ эмас йерда қарор қилди. Тоторлар келганидин тубонги булғорлар хабар этгач, йўқориғи булғорлар, рус уруғ кинози Йурийдин ёрдам сўроғон эдилар. Борча зарарларини ҳам ўзлари кўтармоқчи бўлгонлар эди. Қисқа назарни рус кинозлари тоторларни булғор илагина қолур деб ҳисоб этганлардир: ёрдам бермадилар, булғорларни қизғонмадилар. Булғорлар, руслар оч вақтларда неча мартаба ошлиқ беруб тўйдирсалар ҳам, шукронасини кўрмадилар. Ўзлари ёрдамга муҳтож вақтда руслардин ёрдам кўра олмадилар. Тоторлар эса булғорларни ёлғиз ҳолдагина осон енгиб, сўнгра, шулай-ўқ, ёлғиз ҳоллариндагина русларни ҳам жуда осон қўл остларина кирутдилар.

Сақсин туркларининг ойрим исми шул вақтлардин сўнг то-рихларда бизнинг кўзга учрамади.

САЛЖУҚ ТУРКЛАРИ

Салжуқ турклари ўғуз турклариндин «керойит» ва «ноймон» исмларинда бирар қабила ичлариндин чиқмишдилар. Ғазнавийлар замонида мазкур «салжуқ» исминда бириси зуҳур этуб, туркман қабилалариндин

иборат бир ҳукумат тузди. Булар Туркистон саҳролариндин кўзголиб Хуросон диёрина кўчдилар. Онда бир неча вақт қарор этдилар. Сўнгра турли шўьбаларга бўлиниб, Эрон шимолина ва Кичик Осиё отолмиш йерларга, ҳатто, Шом ва Мисрға қадар йетушдилар. Булар Халифа Аббосия замонинда Малук Тавоиф исминда шойъи ўлан ва ўвоқ ҳукуматлардин кўбисини тоъсис этмишдирлар. «Кирмон салжуклари», «Ироқ салжуклари», «Эрон салжуклари», «Рўм салжуклари» каби турли, филҳақиқат, мустақил ҳукуматларга бўлинмишдирлар.

Ҳалифаи Аббосия идораларинда ҳам жуда улуг сиёсий нуфузлар йўрутмиш эдилар.

Насорий мутаассиб руҳонийларининг ташвиқи ила Байтулмуқаддасни мусулмонлар қўлидин қутқормоқ баҳонаси-ла, ўзларини насорий отоб, кўкракларина хоч сурати тикмиш, кўбраки ишлакисиз ва нодон ва фақир халқлар гуруҳи неча мартабалар аҳли ислом хилофина Кичик Осиёга ҳужум этмиш эдилар. Онларга қарши жуда улуг ва шояли мухорабалар қилуб, ислом мамлакатларини онларнинг ёвузликлариндин қутқарувчилар ушбу салжук турклари ўлмишдир. Баҳодирликлари ва ҳисни ахлоқлари ила ул замондагина эмас, балки бу замона халқини ҳам тонг, ажойибга қолдирғувчи султонлар, сараскарлар ила баҳодир аскарлар ушбу салжук турклариндин эди. Бу воқеалар аҳли ислом тарихларинда «Аҳли салиб мухорабалари»¹, рус тарихларинда «Крестовой похуд» отолмишдир. Салжукларнинг бу хусусдаги хизматлари шоён тақдирдир. Чунки на Бағдод ҳалифалари тарафиндин бир ёрдам (чунки Бағдод ҳалифалари ички фитна ва мазҳаб низолари сабабиндин аскарларини Бағдод қапулариндин ойирмоға муқтадир эмас эдилар) ва на бошқа Малук Тавоиф тарафиндин муъовинат (орода ҳеч вақт кесилмаган адоват сабабиндин) кўрмаднклари ҳолда, бу ила мудҳиш қувватлар ва ҳужумларга муқовамат этуб, мудофаъа қилмишдирлар. Мазкур Рўм салжуқийлари бутун Кичик Осиё мамлакатларинин (демоққа лойиқ) тахт тасарруфларина киритиб, жуда улуг қувват ва шавкат ҳосил қилмиш эдилар. Лекин бир тарафдин аҳли салиб мухорабалари ва

¹ Бу воқеалар жуда рағбатли ва ибратли ўлдиклариндин умум аҳли ислом учун тафсилдин билурга тегишли воқеалар ўлсада, узунлиқиндин хавф этуб, биз ёзмадиқ.

иккинчи тарафдин Алоиддин Кайқубод замонинда манғуллар зуҳур этуб, салжуқийларни ҳам занфлангирдилар.

Манғуллар буларни тахтитоатларина кирутдилар. Мазкур Алоиддин Кайқубоднинг халафлари замонинда бир тарафдин манғуллар ва ондин ортиғроқ ўз ороларинда битмас-туганмас адоват ва тафриқ салжуқийларнинг ҳам инқирозина сабаб ўлди. Давлати Усмонияни ташкил этмиш Усмон Ғозий, мазкур Алоиддин Кайқубод тўралариндин эди. Рўм салжуқийларининг пойтахт шаҳарлари Онотулияда Қуния шаҳри эди.

ҚОЙИ ВА Ё ҚОЙИ

Туркистоннинг мағриб тарафиндаги ўғуз туркманлариндин бир шўба «қойи» ва ё «қойи» отолмишдилар. Буларнинг бир гуруҳи Русия жанубина, Днепр наҳри бўйларина қадар сочилмиш эдилар.¹ 12-асри милодияда Русия жанубинда, Черниғуфский теграсинда «қойи» турклари ҳамонда тириклик этар эдилар. Иккинчи гуруҳи Туркистондин Хуросон вилоятига, Чингиз асринда Эрон ва Арманистонга қадар сочилдилар. Усмонли давлатини ташкил этмиш Усмон Ғозий ушбу қойи уруғи, бадавий маъишат этмоқда ўлан турк қабилалариндин бирининг раиси эди. Бу кунда Усмонли туркларининг кўбраги ва Озарбойжон ва Русия жанубиндаги турклардин бир қадариси албатта ушбу қойи турклари наслидиндилар.

¹ Днепр бўйларинда турк, бериндий, қойи исмли турк қабилалари бўлганлигини йўқоруда кўрмиш эдук.

УСМОНЛИ ТУРКЛАРИ

Усмонли туркларининг боболари (аждог) ўғуз-туркманлардин, қоний шўбасиндин, бадавий, кўчмали тириклик этмоқда ўлан бир қабила эди. Булар ҳам аввало туркий қавмлар бешиги ўлан Туркистон саҳросиндин нишоат этуб, Ҳалифани Аббосия замонинда ғарб тарафига бир оз ҳаракат этмиш эдилар. Сўнгра салжуқийлар ила бир вақт (бешинчи асри ҳижрияда) Хуросон¹ вилоятига кўчиб, Моҳон отолмиш бир саҳрога йерлашмишдилар. Чингиз вақтига қадар эллик минг хонадин иборат улуг бир қабила ўлмиш эдилар. Хунлардин Отилахон ғарбда нечук бир муҳожирати умумия очмиш эса, шарқда шундай ўқ муҳожирати умумия даврини мангуллардин Чингиз очмишди. Ҳар ким чингизлардин қоча олса қочмишди. Бинон алайҳа, қоний эли турклари ҳам раислари ўлан Сулаймоншоҳ бин Қоёлаб тахти раёсатинда мағриб тарафига йўналмишдилар. Булар Вон кўли жанубинда Ихлот исмли шаҳар теграсинда бир вақт тириклик этуб, ондин жануб тарафига, Фирот наҳри бўйларина кўчмишдилар.

Сулаймоншоҳ Фирот наҳрини кечганда вафот ўлмиш. Сулаймоншоҳнинг ўғиллари Эртуғрил ва Дендор ондин мағриб тарафига ҳаракат этмишлар ва йўлда муҳораба қилуб ётмоқда ўлан якки аскарга учрамишдилар. Бириси Мойжубак тахт қўмондасинда тотор-мангул аскарари, иккинчиси амир Камолиддин Комёрнинг тахт қўмондасинда Рўм салжуқийлари аскарари эди. Сулаймоншоҳ ўғли Эртуғрил

¹ Хуросон вилояти аҳли Шарқ ондинда жуда машҳур уламо ва фузалодин жуда қўларининг мушоидир. Бу кунги Эрон мамлакатининг шимол-шарқинда 250 минг мураббаъ чоқирим миқдоринда бир вилоятдир. Бу кунда тахминан бир миллион қадар халқ тиришлик этмақдадир. Феруза тошлари чигатургон тоғлари кўбдир. Жанубиндин Афғонистонга улуг йўл кетадир. Бурунги Хуросоннинг бир миқдори бу кунги Афғонистоннинг шимол-ғарб худудина дохилдир.

заиф тарафқа ёрдам этуб, салжуқийлар тарафиндин сўғишқа киришмиш, буларнинг енгувина сабаб ўлмишдир. Бунинг мукофоти учун ҳамда Рўм-Визонтийлар тарафина бир парда ўлувни мулоҳаза қилуб, ул вақт Қунияда Рўм салжуқийларининг охири ўлан Алоиддин Кайқубод тарафиндин Эртуғрил Ғозийға мамлакатининг тиладиғи йерина йерлашурға мусоидда қилинмишдир.

Эртуғрил Ғозий ҳам қавм ва қабиласи ила Анқара шаҳри теграсинда Сакуд қасабасинда қарорланмишдир. Эртуғрил Ғозий султон Алоиддиндин беш минг аскар ёрдам олуб, Рўм-Визонтийлардин Қароча ҳисор шаҳрини олмишдир. Эртуғрил Ғозий 628 ҳ.дин 670 санага қадар раёсати сўнггинда вафот этуб, қабила бошлиқ(лиқи)ни ўғли Усмонбекка тобширмишдир.

Усмон Ғозий ҳам кунба-кун қувват олуб, оқибат султон Алоиддин салжуқий тарафиндин аморат — тўралик мансаби берилмишдир.

ҚОЙЙ ЭЛИНИНГ УСМОНЛИ ОТОЛИНУВИ ВА ИСТИҚЛОЛЛАРИ

Оқибат Чингиз хоқониндин Ғозонхон султон Алоиддин салжуқийни азл (этиб) ва ўрнина иккинчи одам таъайин этмадикидин Рўм давлати салжуқияси мунқариз ўлмишдир. Рўм салжуқийларина тобё бир аморат ўлан Амир Усмонбек риоятинда ўлан қойй эли 699 сана ҳ. 1299 м.да истиқлол касб этмишдирлар. Аввалда қойй эли отолмиш турклар бундин сўнг ушбу Усмон Ғозийға нисбат ила «Усмонли турклар» отолдилар. Ҳукуматлари ҳам онға нисбат ила «Усмонли ҳукумат» отолди.

Рўм — Визонтий қайсари Ондирунинг ҳис қибла ул вуқуъ қабилиндин усмонли турклариндин зиёда хавф этуб, буларни йер йўзиндин сурмак учун қизини, ул вақт қувват ва шавкат ила машҳур ўлан шоҳаншоҳи жаҳон султон Маҳмуд Ғозонхонға тақдим этуб, ондин ёрдам истамиш эди. Ғозонхон ҳам баъзи туркман ва манғул тўралари тахт қўмондасинда усмонлилар устина улуг бир аскар йибормиш эди. Лекин Усмон Ғозий ўғли Урхон тарафиндин мағлуб ўлиб, Усмонли ҳукумати соғ-саломат мустақил кўби қолмишдир ва бу кунга қадар «Усмонли турклар» соғ-саломатдир ва Усмонли ҳукумати мустақил бир ҳукуматдир. Турк уруғи жуда улуг, дунёда бу кунда ҳам туркий қавмлар жуда кўб ўлсалар ҳам, аммо ўзларина

мутсақил ҳукумат ила қолғонлари ёлғиз ушбу Усмонли туркларидир.

УСМОНЛИ СУЛТОНЛАРИНИНГ ҲАЛИФАИ РАСУЛИЛЛОҶ МАНСАБИНА НОИЛ ҲУВЛАРИ

Маълумдирки, ҳалифа Рошидин разиллоҳ ан-наҳимдин сўнг ҳалофат Бани Умияга кўчмиш эди. Булар «Ҳалифаи Бани Умия» демак-ла машҳурдирлар. Бани Умиялар Шомда эдилар. Иккинчи асри ҳижрийнинг аввалги ярминда ҳалофат Бани Умиядин Бани Аббос разиллоҳ иннага кўчди. Булар «Ҳалифаи Аббосия» демак-ла машҳур ўлдилар. Ҳалифаи Аббосия Бағдод шаҳринда ҳалофат этдилар. Халоку воқеъасинда еттинчи асри ҳижрийда ҳалофат Бағдоддин Миср шаҳрина кўчди. Мисрда малук Чироқасийнинг инқирози ила ҳалофати исломия Истанбулга кўчди (тафсили кўб то-рихларда ёзилмишдир). Миср Ҳалифаи Аббосияларининг охиригисиндин «Ҳалифаи расулиллоҳ»лик маснади мубо-раки Усмонли турк султонларина кўчдикидин, бу кун-да бутун йер йўзи мусулмонларина «Ҳалифаи расулил-лоҳ» турк — Усмонли султонларидир. Бутун дунё мусул-монлари онларни «Ҳалифаи расулиллоҳ» деб тонирлар. Бу кунда «Дорул Ҳалифа» ўлан Истанбул шаҳри бутун дунёда биринчи даражада гўзал ва ҳар иш учун ўнғайли шаҳардир. Дунёнинг бутун аҳли китоб ва бу-тун аҳли ислом қошинда энг муқаддас соналгон «Байт ул муқаддас» ва «Байтуллоҳ ал-Аҳром» Каъба ва ат-рофлари Усмонли турк ҳалифалари ҳимоясиндадир.

УСМОНЛИ ТУРКЛАРИНДА МАЪШИЯТ

Усмонли турклари ҳам сўнги замонларга қадар ҳар хусусларинда бошқа туркийлар ила баробар эдилар. Баъзилари бадавий ва баъзилари маданий маъшият этар эдилар. Усмонли мамолики энг мўътадил минтақада ўлдиғиндин, халқи ўлароқ онда ҳар нарсага бойлиқдир. Бутун аҳли тажрибанинг иттифоқи ила ҳунар ва сан-оъатга ташвиқ ва таҳдий этган бош сабаб ҳам фақир ва заруратдир. Усмонли мамлакатинда сўнг йилларга қадар ҳар нарса ҳам бойлиқ ва гано ўлдиғиндин, бинои алайҳа, фақир ва зарурат ўлмадиғиндин, онларда ҳунар

ва санъат ул қадар ривожда эмас эди. аммо Усмонли туркийлари бир неча Оврўполилашуб, эски турклар табиъатини бир оз ҳатламиш, яъни халқи ўлан ҳавой аслияга қаноат этмай, маснуётга керакиндин зиёда ҳавас этдиклариндин, бу муносабатсизлик туркларнинг умуман жиҳати молия ва иқтисодиясина хийли зарар ирос этмакда эди. Албатта, иккиннинг бири: ё эски туркларча (оз-моз қўл ҳунарлари ила) маҳлуқот ила қаноат (агар аҳвол ва замон мусоьида этса) этмаслик, ул вақт ҳунар ва санъоатнинг фойдаси ҳамон ўлсада, аммо зарурати йўқдир. Агарда эски турклар урф ва одатина қаноат этилмай маснуётқа ҳавас этилса ва ё лузум ва зарурат ўлса, ул вақт турк миллатлари ҳам лозим ҳунар ва санъатларни лойиқинча ўзлари ўрганадилар. Жиҳати молия ва иқтисодия ушбу қолдага риюя этилдикдагина албатта тегишли нуқтасинда ўлажақдир. Мол эса шақеқ руҳдир. Миллатларнинг моли ҳам онларнинг шақеқ руҳи — жонларининг яримидир. Молсиз миллат ярим ёқли (мафлуж), киши ҳукминдадир.

УСМОНЛИ ТУРКЛАРИНДА ҚИЁФАТ

Усмонли туркларни битмас-туганмас, тўрт тарафлари ила ҳам кўб вақт мухораба ва сўғишда ўлдиклариндин, табиъий, жуда кўб талофат бердилар. Лекин, иккинчи тарафдин ҳеч таклиф ўлмадиги ва борча дин арбобина дунёда ҳеч йерда, ҳатто, энг маданий мамлакатларда ҳам кўрилмадиги равишда ҳуррият ва мусоьида берила турсада ва маъизалика турли дин ва турли қавмлардин, хусусан, қавми ориёния ва сомиядин жуда кўблар мусулмонлашуб ва турклашуб оролашдилар. Бу сабабдин Усмонли туркийларининг сиймо ва қиёфатлари ҳам хийли ориёлашмишдир. Энг асл турк сиймоси ўлмак узра тонулмиш бу кунги қирғиз, қозоқ сиймоси ила Усмонли туркларни сиймо ва қиёфати ороси анча очилмишдир. Усмонли туркларни турк авсофлариндин борчаси ила али важҳ ал-камол мутасафлаб (тафсилина на ҳожат) табиъат, урф ва одат жиҳатиндин ҳам тамом Туроний ҳолинда қолсаларда, аммо қиёфат жиҳатиндин ориёнийларга яқинлашмишдирлар. Озарбойжон туркларинда ва туркманларда ҳам бу ҳол мушоҳада этилмишдир.

УСМОНЛИ ТУРКЛАРИНДА СИЁСАТ ВА ҲУДУД

Усмонли мамлакати сўнг саналарга қадар идораи мустақила усули ила идора қилина келдилар. Сўнг кунларда уларда зўр инқилоб ўлди. Биз бу китобимизда сиёсатдин баҳс этмадигимизга кўра, тафсилина шуруъ этмай қолдираимиз.

Усмонли ҳукуматининг доираси турли вақтда турлича ўлмишдир. Энг восеъ ҳудудлари султон Салим ва султон Сулаймон Қонуний асрларинда ўлмишдир. Ул вақтларда Туркия, Усмония ҳудуди жануб-ғарбдин Жазоир, Тунис, Тароблис, Миср, Арабистон бўйни жазираси ва Кичик Осиё ва Озарбойжоннинг аксари, Қафқоз, Ботум теғралари, Қрим бўйни жазираси, Дуз ва Озоқ денгизи бўйлари, Херсун (Одес) ва Бессорабиё губернolari, Румониё, Венгриё ва Офстриёнинг бир қадарлари, Булгорий, Сербие, Чурноғуриё, Бусна ва Ферсугвиния ва Олбониё ва Бутун Фаритсия (Йўвон) мамлакатлари ва бу доира ичинда ўлан жазиралар борчаси Усмонли мамлакатина алқоқ ва ҳудудина адҳол этилмиш эди. Ҳатто, Русия жанубинда Дун суви ила Вулго оросини қозуб, ариқ воситаси ила бирини бирини тутощдирурға ташаббус этилмиш эди. Лекин сўнг вақтларда Туркиянинг ҳудуди хийли торойди. Сабаби Аллоҳ иззу ва жалға маълум. Шундай бўлсада, баъзилар султон Сулаймоннинг сиёсатда хатосиндин кўрадилар. Биз бу баҳсининг тафсилина кйришмаймиз. Усмонли турклари ҳақинда ушбу қадар маълумот ила кифоя қиламиз.

ҚИРҒИЗ-ҚОЗОҚ ТУРКЛАРИ

Турк қавминдин жуда улуг бир шўба қирғиз, қозоқ қавмларидир. Жуда эскида Олтой турклариндин бир шўба Бойқол кўли шарқ тарафларина, Енисий бошларина ойри-

луб келуб, хитойлар таъбиринча «Қиён-қуйн» ва «Хақос» исминда бир ҳукумат ташкил этмиш эдилар. Аввалда ўзларина қарйалари ва шаҳарлари ҳам ўлмиш эди. Қирғиз саҳроларинда ва айтилмиш ўринда бу кунларда ҳам асарлари кашф этилмишдир. Қирғиз — қозоқ ва ё хақослар бошқа туркийлар каби ярим маданий ва ярим бадавий тириклик этмишдирлар. Лекин бир тарафдин ўринлари ва тириклик этмакда ўлан минтақанинг табиъати, иккинчи тарафдин Манғулия саҳроларина жуда яқин ўлдиклариндин, ондин эса ҳар вақт маданий — ўлтирма маъишатни йер йўзиндин жуёрга ҳавас этувчи қувватли халқлар чиғуб ва ҳужум этуб турдигиндин хақослар ҳам маданиятларини соқлай олмай, охирда бутунлай кўчма ҳолина дўндилар. Сўнгра ушбу хақослар қирғиз, қойсоқ, қозоқ ва қорақирғиз отолдилар.¹ Бу кун Хитой мамоликиндин маъдуд ўлан Манғулия саҳросиндин, Ўрхун суви бўйлариндин, Енисей, Бойқол теғралариндин, Амударё, Орол ва Ҳазар денгизлари бўйларина, Астрахон саҳроларина, Вулго тамоғина, Ўрол тоғлари бошларина, Ўб сувларина қадар йерларга сочилмишдирлар.

ҚИРҒИЗЛАРДА МАЪИШАТ

Қирғизлар Аллоҳнинг маҳлуқотина, озгина ўзларининг ақл ва тадбир ва хизматларини қўшмоқ ила, яъни тамом эски турк усулинча бадавий маъишат этадилар. Ҳайвон аҳли осрамоқ ва бор ҳавойиж аслиясини онинг бирла бошқармоқ ила маҳлуқоти Аллоҳ ўлан арз, наботот ва ҳайвонотқа тамом яқинлик узра тириклик этар эдилар. Маъишат усули ҳақинда ҳам уламо турли фикрдадир. Баъзилар бадавий маъишатни тамом ваҳшат даражасина индируб, маданий маъишатни мадҳ этадилар. Баъзилар, бильакс, бадавий маъишатни ортиқ мадҳ этуб, они «ҳақиқий саодат» ва ҳазрат Иброҳим а. м. маъишатни дейурлар. Ҳатто, аҳди атиқ китобларинда тасвир этилган, Одам алайҳиссаломга нисбат этилган жаннат ушбу бадавий туркийлар маъишатииндин интизоъ этилмиш дейдилар. Йўнонларнинг «Сентовур» тасмия этдиклари ярим

¹ «Қирғиз» калимасининг асли ҳақинда турли сўзлар бордир: баъзилар «қирда кезувчи» сўзиндин қисқартилмиш демишлар. Баъзилар буларнинг кубрағи ўғузлардин ўлдигини мулоҳаза ила «қир-саҳро ўғузи» демакдин қисқартилмиш ўлувини гумон этадилар. «Қозоқ» ва «Қосоқ» эса «қочоқ» (фор) маънисиде демишлар.

от, ярим одам хулёси ушбу турклар ҳолиндин интизоъ этилмиш дейдилар. Агар туркий қавмлар маданий қавмлар ёнина бормасалар, зийнат (рускаш) ва тўғридан-тўғри моба ан нутфаъ ўлмагон олтун ва кумушқа қизиқмасалар, туркларда албатта ахлоқ бузулмаёжак, ўғирламоқ, толамоқ (мухораба) ўлмайжак ва бу ўлтиришмакларда ва толамоқларда маҳорат ва жасорат кўрсатмишлар, бу баҳона ила бошқаларга тасаллут ва истибдод этмайжак (хонлар ўлмайжак) эди. Балки шайхлар ила иш тамом ўлажак эди, дейурлар.

Бизнингча, эскида бадавият ҳар нечук ўлса ўлсун, лекин бу замонда одамларнинг касрати ва маданийларнинг бошқаларга тасаллут ва йеримизнинг ҳам (одамлар кўбайдиқиндин) торайуви бадавий маъишатга мусоъида қолдирмайдилар. Бадавийларга ўз ҳаётларини маданийлар оросинда соқламоқ учун муқобилаи билмасалдин бошқа чора йўқдир.

ҚИРҒИЗЛАРДА УРФ ВА ОДАТ, ҚИЁФАТ ВА ТИЛ

Қирғизлар урф ва одат жиҳатиндин ҳам тамом эски туркларга мушобиҳдирлар. Туркларнинг жамиъ авсоф ҳусниясини қирғизларда ҳамонда боқийдир. Ора-тура ахлоқ бузуқлиқи маданийлардин сироят этмиш бир балодир демишлар. Онтрупулуғия (илми таносуби қиёфат) уламсининг таҳқиқинча ўзгармаган асл, соф турк қиёфати ушбу қирғизлардадир. Чунки қирғизлар ичинда туркий қавмлардин бошқа ҳеч бир қавм қотишдиғи йўқдир.¹ Бинои алайҳа, қиёфат ўзгарурға сабаб ҳам йўқдир. Ушандоқ соф ва асл турк тили ҳам илм ас-сина уламсини таҳқиқинча ушбу қирғизларда маҳфуздир.

Орийлар маданиятига мойил, сомийлар ҳам ўшандоқ ва онинг устину ғоят йироқ ўлдиклариндин, қирғизларнинг тилина тоъсир этар қадари ҳеч қойси қавм онларга қотишмаишлардир. Ўзлари ҳам ҳеч қойдин маданият ва маъориф исминда бошқалардин бир шай олдиқлари йўқдир. Ёлғиз исломият ичларина кирсада, ул ҳам кўбрак туркийлаштирилган ҳолда кирмишдир. Сўнг вақтларда ичлариндин улум ва маъорифга ҳавас этғувчи ва бу йўлда ортиқ истейдод ва

¹ Гарчи туркий қавмлардин ҳар қойси шўъбасиндин, қандай бўлсада, бир сабабдин ўз қавм-қабиласиндин ойрилурға мажбур уланлар ушбу қирғизларга келуб қўшилурлар эди. «Қозоқ» тасмиясининг ваҳжи ҳам, албатта, шулдир.

заковат кўрсатувчилар жуда кўбаймакда ўлсада, булар бу қолда ҳам қирғиз тилина тоёсирдин йироқдир.

ҚИРҒИЗЛАРДА СИЁСАТ

Қирғизлар сиёсат жиҳатинда ҳам тамом эски туркларча эдилар. Ўзлар ичиндин, сўнгра, Чингиз наслиндин муттасил бийлар ва хонлар воситаси ила идора этилинулар эди. Сўнгроқ бутун қирғиз ва қозоқ қавми «улуғ йўз», «ўрта йўз», «кичик йўз» исми ила уч қисмга бўлинмиш эдилар. Улуғ йўзлари кўбрак Хитой мамлакатинда ва Русиянинг Хитой ҳудудинда, Мангулия саҳроларинда қўноркўчарлар. Урта йўз Урта Осиё теграсинда, кичик йўз Астрахон саҳролари теграларида ўлмишдирлар. Кўб вақтларга қадар мустақил ўлсаларда, оқибат, Хитой ва Рус ҳукуматларина тобеъ ўлароқ ёшмоқдадирлар.

ҚИРҒИЗЛАРНИНГ СЎНГҒИ АҲВОЛИ

Қирғизлар ото-боболари урф-одатини ва онлардин қолган осори манқула ўлан ансоби ва қабоил ҳақиндаги рувояти лисония ва ашъорларини муҳофизага жуда ҳавасли халқлар эди. Бу сабабдин онлар баъзи бир исломиятлариндин аввалғи ўлан урф ва одатларини ҳам соқлаб келмакда эдилар. Қирғизлар жамъияси эскидин бери соф мусулмонлар ўлсаларда, баъзи сиёсат ҳаваслилари мазкур эски урф ва одатларни баҳона ила онларни мусулмон тонумасқа азобланадилар. Бу сабабдин сўнғги замонларда қирғизлар ичинда улуми исломия ўқув ва ўқитув ва ичларина маъориф сочув савдоси жуда қувватлануб борадир. Бошқа тоифалар ила бу хусусда муомалалари ўнғайсиз ўлдигиндин, маъориф ўзлариндин йетушдирмоққа саъй этмақдадирлар. Қирғизлар ойрим закый ва мустаъид қавмлардир. Агар шуруъ этсалар жуда гўзал маъориф таҳсил этадилар. Замон ва айлана тегралариндаги аҳвол тилови бўйинча амал этдикларинда эскидаги маданиятларни қойтармоқ мушкул ўлмаяжакдир.

ТОТОР

Тоторлар торих майдонина, вужудларина нисбатан жуда сўнг чиқдилар. Тоторлар гарчи турк қавмининг эски шўьбаларининдин бири ўлуб, Сибирие шимол-шарқинда ва Ҳитой шимолинда. Йўнон-Ғариқларга ҳеч маълум ўлмагон саҳроларинда жуда эскидин тириклик этар эдилар. Аммо Оврўпо онларни ёлғиз 621 ҳ.-1224 сана м.лардагина эшита бошлади. Тоторлар манғуллар ила бир вақтда ва онлар тахт-ҳукуматинда Оврўпою Русияга келуб, маълум ўлдилар. Финифса, манғул ҳукуматиндин иборат ўлан ҳукумат бора-бора «Тотор ҳукумати» ва манғуллар онлар тахти тобеъятина тушмиш бошқа туркийлар ҳам руслар тарафиндин умуман «тотор» отолмоқға бошлади.

ТОТОРЛАРНИНГ АСЛИ

Шарқ аҳли тотор қавмининг насли насаби Турк бин Ёфас бин Нуҳ а.м.нинг олтинчи бувун ўғли Тотор бин Оланчохон деб кўрсатадилар. Мазкур Тотор бир Оланчондин тотор қавми силсилаи насабини тузиб кўрсатадилар. Аммо сўнги замон, хусусан, Ғарб муаррихлари ул замондин бу замонага қадар силсилаларнинг мураттаб мафуз ўлувини, хусусан, омий қавмлар ичинда жуда эҳтимоли банд кўрадилар. «Тотор» исминда наҳрлар — сувлар бор бўлғониға кўра, миқдор маълум туркийларнинг ёнина ўтирдиклари сув исми ила отолмиш ўлувларини мулоҳаза этадилар. Оламда икки ўринда «тотор» отолмиш сув топилар: Манғулияда, Омур суви тормағиндин бири ва Сибириеда Онғора суви тормағиндин бири «Тотор суви» отолинадир. Мазкур туркийлар сув исми ила «Тотор суви» отолдиларми? Бизнинг учун аҳамияти йўқдир. Аммо, очик маълум ўлани шулдирки, туркий қавмларнинг бешики ўлан Олтой тоғлари ва Исикўл теграсиндин жуда эски замонда бир фирқа турклар шимол-шарқ тарафина, яъни ҳозирги Манғулия ва Бойқол теграларина сочилдилар ва «тотор» исми ила машҳур ва маъруф ўлдилар. Булар жуда эскидин хитойлар ила қўшничиликда ўлуб, онилар ила ҳар турли оччи ва тотли муомалаларда ҳам ўлдилар. Замонлар кўб кечуви ила тоторлар ҳам бошқа туркийлар каби фирқаларга бўлиндилар. Машҳур фирқаларидин бириси «Саёнчи», иккинчиси «Журжиний» отолинмишдир. Булардин ҳар икковиси ортлариндин иккинчи фирқа тур-

клар тазйқи-этиқдируви ва ё ўзларининг кўбайуви сабабиндин ўринларина сизмай, бир кесоки янада шарқга, Пчели кўрфази бўйларина, бошқалари шимол-шарқ тарафларина, денгиз бўйларина қадар ва шимол тарафларина, Бойқол, Енисей, Лено теграларина кўчишга мажбур ўлдилар.

Бу кунги Никулайский ила Владивустук шаҳарлари оросиндаги тоғлар «Тотор тоғлари» (рус жуғрофияларинда «тоторский хребит») отолмишдир. Ушандоқ тотор тоғлари ила Сохолин оросиндаги бўғоз ва шул теградаги кўрфаз ҳам «тоторский прулиф» ва «тоторский золиф» отолдилар. Омур наҳри тоғинда тоторларнинг шаҳарлари бўлиндиғи эски торихларда мазкурдир.

ТОТОРЛАРДА МАЪИШАТ РАВИШИ

Тоторлар ҳам бошқа туркийлар каби баъзилари бадавий ва баъзилари маданий тириклик этар эдилар. Урф ва одат жиҳатиндин ҳам бошқа туркийлардин ойирмалари йўқ эди. Денгиз бўйиндағилари кумушга жуда бой эдилар. Лозим асбобларини ҳам кўбрак кумушдин ёсар эдилар.

САЁНПИЙ-КУРЁК ТОТОРЛАРИ

Замон ва аҳвол олишинуви ила йерларнинг ва қавмларнинг исми ҳам кўб вақт ва кўб мартаба олишунадир. Аммо, қўшнилари ўзларина нисбатан маданийроқ ва ё қувватлироқ қавмлар бўлса, урф ва одат ва ахлоқ ҳам, ҳатто, тил ҳам кўб вақт олишинадир. Ҳатто, баъзи вақт тонулмас даражага келадир. Эмди бизнинг Кустромо ила Пулша туркийларимиз каби аввалги ҳоллариндин анча олишингон қавмлардин бири — Курёк тоторларидир. Саёнпий отолмиш тоторлардин баъзиси мурури замон ила «Қуриё тоторлари» отолина бошладилар. Хитойлардин маданият олуви ила баробар урф ва одат ҳам анча олдилар. Кўрарсизки, қуриёлилар тотор ўғли, чин — тотор ўлдиқлари ҳолда, хийла чиндилашмишдирлар. Сўнгги замонларга қадар Чин тахт тобеъятинда ёшамилар эди. Сўнг вақт истиқлол тadbирини ҳам киришмишлар ва истиқлолларини эълон ҳам қилмишлар эди. Лекин тadbир тақдирларина мувофиқ келмай, аввалтидин нағроқ қўлга ёпунлар тасарруфина кирдилар.

ЖУРЖИНИЙ-НЕЙУЧИЙ-МОНЖУР ТОТОРЛАРИ

Аввалда «журжиний» отолмиш тоторлар бир вақт ҳокимларина нисбат ила (Манғул-тоторларнинг Ўзбекхонга нисбат ила «Ўзбек» отолдиқлари каби) «Нейучий тоторлари» отолдилар.

Сўнгра, бир вақт «Монжу» ва ё «Монжур» отолдилар. Омур сувининг денгизга қўйгон йеринда буларнинг «Олоқчин» исминда бир шаҳарлари ҳам ўлмишдир. Бир вақт нейучийлар улуг қувват ва шавкат ҳосил этуб, неча мартаба Хитойни ҳам истило қилмишлар эди. Бу кунда бутун Монжурия отолмиш йердаги туркий қавмлар ушбу, турли вақтда «тотор», «журжиний», «нейучий», «монжур» отолмишдилар.

«Монжур» исми ва киргач ҳам 1022 х.-1644 м.да бир мартаба Хитойни истило қилдилар ва қавми ҳоким ўлароқ, бирилашдилар. Бу кунда саломат улан Хитой подшоҳлари монжур қавминдин, тотор ўғли бир туркидир.

Подшоҳ саройи теграсини олган «Тотор шаҳри»дир. Асл хитойлар тоторлар шаҳри хорижиндадилар. Ҳукумат доираларинда мазкур тоторлар ўлдиғи каби, аскар бошлиқлари ҳам кўбрак тоторлардиндир. Лекин булар ҳам хийли чинлилашмишдилар.

ХИТОЙ ТОТОРЛАРИ ВА САДДИ ЧИНИЙ

Тотор қавминдин Чин (Хитой) қавмина ўринлари эътиборинча жуда яқинлари — Пчейли кўрфазиндағилар, онларга нисбат ила бир вақт «Хитой тоторлари» отолмиш эдилар. Турк (кўбрак тотор) фирқалари бирдаиккида Чинни роҳатсиз этдиклариндин, онлардин соқланмоқ нияти ила милоди Исо а.м. дин 247 сана аввал хитойлар машҳури олам ўлан Садди Чинни¹ бино этмишлар эди. Лекин ондин кутилган фойдани кўра олмадилар.

¹ Мазкур Садди Чинни Шахвантий исминда Чин ҳоқони бино қилдирмиш эди. Бир минг уч ўз мил (уч минг чақиримга яқин) узунликда, буйуклиги 24 фут (8 аршин), кенглиги 13 футдир. Ҳар ўз одим сайин бир минораси бордир. Устинда олти отли киши янаша ўрур қадар кенликдадир. Ҳозирги ҳолда хароба ҳолиндадир.

КЕДОНИЙ ТОТОРЛАРИ

Монжур тоторлариндин бир шўъба «Кедоний» отолинуб, шул-ўқ Монжурия саҳроларинда тириклик этдилар. Булар тотор шўъбалариндин энг маданийлари эди. Хитой тарихларинда зикри кўбдир. Бир вақт бу турклар ҳам Хитойни истило этмишлар эди. Бизнинг учун аҳамияти ўлмадигиндин, биз буларнинг тафсили аҳволина кирушмадик.

ТУНҒУС ТОТОРЛАРИ

Монжур тоторлариндин бир шўъба тўғри шимол тарафларина кетуб, Турхон теғралариндин бошлаб, Енисей, Лено, ҳатто, Беринг бўғозина қадар сочилмишдирлар. Тунғус исми бу қавмга руслар тарафиндин берилмишдир. На муносабат ила бу ила отоғанлар маълум эмас. Аммо манжурлар буларни «Сулун» отойдилар. Отувчи-овчи маънисинда. Манғуллар «Уринчи» отомишлар, «билончилар» демак. Аммо унлар ўзларини ўзлари турли исм ила отойдилар: Енисейдагилари — «Ованкий», бошқа ўриндагилари ўзларини «Бойъу» отойдилар, «одам» маънисинда.

ТУНҒУСЛАРДА МАЪШИҚАТ РАВИШИ ВА АҲЛОҚ

Тунғуслар ҳам бошқа туркийлар каби кўбрак бадавий маъшиқат этадилар. Аммо маданий маъшиқат этувчилари ҳам бордир. Машҳур сайёҳлар тунғуслар аҳлоқи ва урф-одати ҳақинда бу ила ёзмишлар:¹ «Тунғусларнинг аҳлоқи гўзалдир. Онлар ото ва онони ва улугларни жуда ҳурмат этадилар. Ҳам отолари ҳам болалар ва аҳли байтга ҳисни аҳлоқ ила муомала этадилар. Эр ила хотун бири бирина жуда риоятли ҳам жуда эътимодлидирлар ва назокат ила муомала этадилар. Ўғрилиқ ва киши толов онларга бутунлай маълум эмасдир. Бой тунғуслар ўзларининг омбор ва қазноқларини ҳеч вақт бекламайдилар».

Тунғуслар соф дарун, марҳаматли, ёлқунли, йенгил, баҳодирдирлар. Соф сивилизатсияни қабул қилишга ҳам жуда мустанд эдилар. Бу шунинг ила истидҳод этилинадирки, онлар темирчилик санъатини жуда гўзал биладилар, яхшигина винтовка милтиқлари ҳам ёсойдилар, дей-

¹ Императорский географический обществонинг Сибирь ҳақиндаги мажмуъасина, хусусан, Ник. Лоткин ва Ф. Муллар ва Кострин сайёхатномагарина боқингиз.

дур Ник. Лоткин. Тунғуслар умуман меҳмондўстдирлар. Ушандоқ ўз ороларинда ҳам ҳисни муомалада ўладилар. Машҳур Фин сайёҳи Кострин: «Тунғуслар Сибириёнинг дворёнлари», демиш. Сайёҳ Меддиндурф ҳам ушбу сўзни таъйид қилмишдир. Лекин, таассуф этилинажаги шулдирки, инорудеслар ила фойдаланув учун ҳеч нимадин тортинмаган руслар онларни ҳам ичишга ўргатдилар, дейдилар.

ТУНҒУС ФИРҚАЛАРИ

Тунғуслардин бадавий тирякляк этмақда ўлан бу кунда саломат фирқалар «Уручон», «Гулд», «Ломут» отолинадилар. Азроқ жиҳатиндин бори бир равишда. Тунғуслар албатта туркий тил ила сўйлашадилар. Оз-моз манғул сўзлари ҳам аралашмишдир.

БУ КУНДА «ТОТОР» ОТОЛМИШ ҚАВМЛАР

Тоторлар, манғул хонлари тахт тасарруфинда дунёнинг жуда кўб йерина йўрудилар. Қавм ҳоким суратинда манғуллар ва қавм мажкум суратинда тоторлар ўлсада, Манғул ҳукумати ва халқи анча муддат ўз исмлари ила отолсаларда, боратурғоч, «тотор» исми умумийроқ ва мустаъамалроқ ўлуб кетмишдир. Манғул ила тотордин қотишмиш халқ, боратурғоч, ўзлари ҳам кўбрак ёлғиз «тотор» исми ила йўрдиклари каби, булар тахт тасарруфина тушмиш борча туркийлар (жуда оз истисно ила) «тотор» отолдилар. Сибириёда Менусинский, Тумский, Тубилский, Кузнетский, Боробенский, Қизилский, Қочинский отолмиш туркийлар бу кунда борчаси «тотор» отолдилар. Ва, алҳол, онлар борчаси Олтой турклариндин бирор шўъбалардир, тотор қабилалариндин эмасдирлар. Ушандоқ бир вақт тотор хонлари қўл остинда ўлдиқлариндин ҳам жинс ҳасаблида яқинлиқлари ўлдигиндин йўқориғи булғорлар, тубонғи булғор — ҳазарлар, яъни Қрим ва Астрахон туркийлари ва қипчоқлар бақиялари ва Қафқоз орти, яъни Озарбойжон бир қисми турклари борчаси «тотор» отолмишдир (буни йўқоруда ҳам такрор кўрмиш эдик). Аммо бу қавм устина келмиш манғул ила тоторлардин қотиш, не борса уч-тўрт йўз минг қадар, ул вақт «Жўжи эли» отолмиш халқ манғул хонлари Чингиз авлодидин бирина нис-

бат ила «Ўзбек» отолдилар.¹ Бу воқеаъ қижратнинг тўққиз йўзи теграсинда дунёга, Туркистон вилоятини «Ўзбек эли» исминда бу вақтга қадар маълум ўлмагон бир халқ зуҳурина сабаб ўлди.

ЎЗБЕК ТУРКЛАРИ

Туркий қавмлар, хусусан, кўчмали халқлар кўб вақт исмларини тез олишдирдиқларини йўқоруда такрор кўрдик. Ушандоқ Вулго бўйларина келмиш манғул ва тоторлар ҳам тўқсон санадин кам бир замонда уч мартаба исмларини олишдирдиқларини кўрамиз: манғул, тотор, ўзбек. Аввалда хонларина нисбат ила ёлғиз «Манғул», сўнгра «Тотор», сўнгра «Ўзбек» отолдилар. Тотор-ўзбекларнинг Вулго бўйларинда ўзоро ихтилофлари сабабиндин ўринлари тораидиқидин сўнг Туркистон саҳросина чекиддилар. «Тотор» исмини қолдируб, ёлғиз «Ўзбек» исми ила оқсуяк бир қавм ўлароқ зуҳур ўлдилар. Ондағи ўлан туркий қавмларга раёсат эта бошладилар. Бу сабабдин ондағи баъзи ўзбек ўлмагонлар, балки турк ва туркманлар ва тотор халқининг бошқа шўъбалари ҳам «ўзбек» отолмоға бошладилар. Яна кўб шўъбаларга бўлиндилар. Биз онларни сонамоға лузуми эҳтиёж кўрмадик.

Ўзбеклар эса ушбу кунимизда ҳам Туркистон вилоятларинда соғ-саломатдирлар. Хива, Тошканд, Бухоро вилоятларинда тириклик этадилар. Бу кун саломат Бухоро амири «манғит» қабиласи ўзбекларидиндир.

МАНГУЛ ҚАВМИ

Шарқ тарихлари манғул қавмини Тотор исмли шахс ила бир туғишгон Мўғул бир Олинчахон наслиндин келмиш демишдирлар. Аммо, сўнғи муаррихлар манғул қавми уғир-булғор-мажорлар ва усмонли туркларни каби икки турли қавм оросиндин ҳосил ўлмишдир, дейдилар. Хитой халқлариндин не сабабдин ўлсада умри хатарда ўланлари ўз мамлакатлариндин бошқа йерларга, қаттиқ ва шиддатли низомлар йўрумагон ўринларга, саҳроға, биной алайҳи, тоторлар ичина қочарлар эди. Ёлғиз-ёлғиз одамлар ўлдиғи каби, ўзина қавми, қабиласини иёртган шоҳзодалар ва

¹ Абулғозий Баҳодирхон, *Ўзбекхон таржимаи ҳолинда бу ила демиш: «ондин сўнг жумла Жўжи элини Ўзбек эли дедилар. То қиёматга қадар ойтқуси турурлар».*

сараскарлар ҳам тоторлар оросина чигор эдилар. Бошда ойримироқ умр этуб қорасалар ҳам, боратурғоч, тоторларга қотишуб, оролашур эдилар. Бас, ушбу икки қавмининг қотишув ва оролашувиндин бир қавм ҳосил ўлмишдирки, ул эса «Манғул» отолмишдир.

Манғуллар Хитойнинг ғарб-шимолинда «Шому» ва «Ғунй» отолмиш (бу кунги Жунғария ила Манғулия) саҳроларда пайдо ўлуб ва шунда узоқ тириклик этдиклариндин мазкур саҳролар онларга нисбат ила Манғулистон ва Манғулия отолмишдириллар. Аввадда бу ўринда бўлгон туркий қавмлар хун, ноймон, қеройит, уйгур, тук йў ва ғайрлар ё четга кетмишлар ва ё манғулларга итоат қилуб, онларга оролашмишдириллар.

Хитойлар ила ихтилот этмаган асл тоторлар манғуллар ила кўб ва узоқ вақт жидол ва низоьда ўлмишдириллар. Қайси вақт манғуллар ва қайси вақт тоторлар ғолиб ўлурлар эди. Чингизхон олдиндағина тоторлар ғалаба этмиш эди. Аммо, манғул қавми ичинда оламда мисли жуда сийрак кўрилмоқда ўлан, хулқ ўлароқ ақл ва фаросат ва тадбир ва журьат соҳиби ўлмиш Темучин исминда бириси йетишуб, тоторларга жуда қаттиқ ғалаба этарак, бу икки қавми тахт ҳукуматина бирга олуб, қўшмиш ва оролашдирилмишдир. Ва бу сабабдин улуг қувват ва шавкат ҳосил этуб, бошқа турк уруғларини ҳам ўзини итоат қилдирилмишдир. «Улуг хон» маънисинда ўлан «Чингиз» лақаби ила мулаққаб ўлуб, дунёнинг жуда кўб йеринда хариталарни олишдирилмишдир.

МАНҒУЛ ҚАВМИНДИН БУ КУНДА САЛОМАТЛАРИ

Бир неча замон аввал манғуллардин тўрт улуг фирқа дунёда борлиқи маълум эди. Ва Манғулиянинг шимол-шарқ ва шимол-ғарб тарафларинда яна бир неча исмда қавмлар бор эдики, онларнинг ғарчи қавми Туронийдин эдиклари мулоҳаза қилинсада, лекин қайсилари қавми Туронийнинг қайси фирқасина мансуб эдиклари очиқ маълум эмас эди. Насаблари очиқ маълум ўлмагон ақсо шимол-шарқ қавмлари, эски йўнонлар таъбиринча умуман «Ғипирбурий» халқлари отолинуб, эски жуғрофийун ва муаррихлар онларни қойга ва кимга нисбат этишни билмамишлар эди. Одам ўғиллари ҳақ ижтиҳод ила бир ишга ижтиҳод қилса, Аллоҳ иззу жал натижаи матлубасиндин маҳрум этами? Ҳеч! Биз энди бу бобда манғул қабиласина

мансуб қабилалардин борчасини баён қилмай, уламон жуғрофия ва тарих ва сайёҳлар аҳамият бермиш ўланларнигина баён этамиз.

ХОРО ВА ХОЛХО МАНГУЛЛАР

Булар иккиси икки фирқа соналадилар. Ҳар икковиси бу кун Манғулистон отолмиш саҳрода маъишат этадилар. Бадавий маъишат этмишлари кўбрак. Маданий маъишат этмишлари ҳам бордир. Хитой ҳукумати тахт ҳимоясида, офтонумний мамлакатлар каби ўз кинозлари ила идора қилинадир. Эски манғуллар авсоф ва ахлоқларини ҳифз ила баробар сўнг замонларда маданият йўлинда ҳам анча одимлар ташламишдирлар.

Бу шўба манғуллар албатта Хитой маданиятина тобеъдирлар. Тилларина ҳам Хитой сўзлари кўб қотишмишдир. Илм истамоқ йўлинда кўб йироқ-сафарлар ихтиёр этдуклари, ҳатто, Ёпунниёга қадар бордиқлари эшитилинадир. Маъишат жиҳатинда ҳам эски турк ва манғуллардин фарқлари йўқдир.

УЛЙУТ ЕКИ ҚОЛМАҚ

Қолмақ ва ё қолмоқ ва турғоут исми ила манғуллар жуда кўбтан бери тарихга маълум ўлсаларда, «улйут» ва ё «олйут» исминдағилари очиқ маълум эмас эди. Бунинг бу исм ила отолмиш халқларни «Ғипирбурий халқлари» зумрасидин сонар эдилар. Эмди маълум ўлдикки, улйут ила қолмақ ҳар икковиси манғуллардин бир фирқанинг турли исмлари дир. Мазкур қолмоқ — турғоут-улйутлар икки улуғ фирқага бўлинишдирлар. Бир фирқаси бу кунда Манғулия жануб-ғарбинда Жунғария отолмиш саҳроларда тириклик этадилар. Ва бир ози «эски манғуллар» исминча мағриб тарафини йўнолуб, Вулго бўйина, Астрахон саҳроларина йерлашмишдирлар. Сўнгилардин кўбрағи «турғоут» фирқасина мансубдирлар. Ҳар икки фирқасининг ўзларина ойрим хонлари ҳам бўлуб, узоқ муддат мустақил равишда тириклик этмишлар. Бошқа туркий қавмлар ила кўб муомалалари ҳам ўлмишдир. Зўр аҳамияти ўлмадигиндин биз онларни ёзмадик.

БУРЁТЛАР

Мангуллардин бир шўъба шимол тарафларина, Бойқол кўли¹ шарқига, Лено суви бўйларина, бу кундаги Иркутский губерноларига сочилишидирлар. Чехра жиҳатиндин бурётлар тамом ёқутлар кабидирлар. Бурётлар бошқа туркийларда кўрилганча, ўзлариндин аввал Олтойдин ойрилмиш туркийлар ёқутларни Лено бўйинча яна тубонрак кўчишга мажбур этмишдирлар. Маъишат жиҳатиндин бурётлар ҳам бошқа туркийлар кабидир: маданий маъишат этмишлари ҳам бор (16 минг аҳли байт тахмин этадилар. Албатта таҳқиқий эмас, тақрибий). Учдин икки улуши қадариси ҳамон ҳам бадавий маъишат этадилар. Бойқол кўли ичинда Улхон («Улуг хон»дин қисқартилмиш Улухон демак ўлса керак) исминда бир орол бордирки, у ўринда минг хонага қариб бурётлар тириклик этадилар, ҳайвон осрамоқ ва болиқ тутмоқ ила кун кечурадилар. Бурётлар мангул тилинча ва Хитой чеккидагилар «Холхо-мангул» шеvasинча сўйлашадилар.

БУРЁТЛАРДА УРФ ВА ОДАТ

Бурётлар ҳам ўз оро иккига бўлинадилар: бир фирқаси Бойқол жанубинда ва иккинчиси Бойқолнинг шимолинда, руслар ила яқин тириклик этадилар. Аммо ўзлари жуда ҳамиятглидирлар. Ўз қавмиятларини улуг ҳамият ва ғайрат ила соқлайдилар, русларга бир бор эътиمود этмайдилар. Неча мартабалар рус тахти ҳимоясиндин чиқишга ҳамла қилмиш эдилар.

Бурётлар эскидин мангуллардин қолма, руслар келувдин жуда кўб аввал ороларинда дастуруламал ўлан ўз

¹ «Бойқол» исми ҳақинда ҳам фикрлар турли: баъзилар, ёқут-турк тилинча «денгиз» маънисинда дерлар. Ва баъзилар эса Хитой тилинча Шимол денгизи маънисинда ўлан «Вий-хай» (Бай-хай) сўзиндин муҳарриф дерлар. Аммо, менинг гумонимча, ҳамонда турк сўзи «Бой қўл» деган сўздин муҳарриф ўлуви яқинроқ эҳтимолдир.

қонунлари ила амал этадилар, дин жиҳатиндин энг кўби Будда, сўнгра Шамоний, энг ози христиёндинр. Бурётларда «Лома» отолмиш руҳонийлар жуда кўбдир. 22 кишига бир лома тўғри келади. Энг зўр руҳонийлари Долой лома отолинуб, Тибет вилоятинда тириклик этадир. Муқаддас китоблари ҳам бор, сонскрит (ҳинд қадима) лисонинда ёзилмишдир. «Гончур-Дончур» отолинадир. Мангулияда, Кохтодин уч йўз чоқирум Йўқори Ўрғо наҳри бўйинда муқаддас ўринлари бор. Онда бурётлар зиёратга борадилар.

Бурётлардин кўчма тириклик этмишлари тамом қирғизлар равшннда тириклик этадилар. Бойликлари ҳайвон кўблиги иладир. Учрашқонда аввал ҳайвонлар саломатлигини сўрашадилар. Сутдин ичмлик ёсойдилар (қимиз бўлса керак).

Миллий ҳисоб этиклари энг қизиқ ўйинлари от чо-пишдирув, йўгиришув, курашувдир. Жир жирлов ҳам байу ичларинда одатдир. Сабон тўйинда Лома ҳам ҳозир ўладир. Олдин келган отнинг бошина кўлни кўйиб, Лома хутба ўқийди ва дуо қилади: «Чоп, душманни топта, душманга тўзон тўздир!..» дейдур. Қорғ бурётлар ҳам от устинда йўрурга жуда устадилар.

Бурётлар ўзларининг эскидағи шонли ва шавкатли одамларина ёдгор ўлсун учун онларнинг исмларини болаларина кўшадилар. Масалан, Ботухон ва Мангулияни гуллатган (ўзлари таъбиринча) Қубулой, Сачинхон ва бошқа шундай насллардин келмиш одамлар исмларини кўядилар.

Бурётлар ҳам кўб хотун оладилар. Қўноққа ортиқ ҳурмат этадилар. Руҳонийлари Лома бурётларнинг ҳар ишнча ёрорлиқ ўлиб, ҳозирланадир. Ул (Лома) ҳар ишнн бир қонун ва бир китоб бўйинча амал этади (шамонийлар каби кайф мойшон эмас). Лома яхшигина табиб ҳам бўладир. Баъзи бир Оврўпо табиблари ожиз ўлгон оврувларга Бурёт ломаси дурустгина даво этадир. Бурётлардин христиён динина кировчилар йилдин-йил озоёдир. Миссийунерлар жуда фақир ва озгин бурётларга кўйлак-иштон, оёқ кийуми, бурк, чекмон ва оқча беруб динга киритадилар. Лекин бу озгин бурётлар миссийунерларни олдайдилар: илла, неча қот динга кируб, ушбу нарсаларни такрор оладилар (Д. Астохиеф).¹

¹ Мен ушбу бурётлар ҳақидағи сатрларни батамом Императорский географический обществонинг докладиндин ва исмини ёдигим одамнинг истатясиндин олдим. Бинои алайхи, санадли ва муътамад ҳисоб этаман. «Живуписноё Русия» журнали 12-тумина ҳам кўширилмишдир.

Сўнгги замонларда бурётлар ичинда улум ва маъориф ҳаваси ва ўз ҳолларини тўғри ва дуруст қорамоқ, афкор умумияни хурофот ва хаёлотдин қайтармоқ ва маъишатларини замонга мувофиқ қилмоқ фикри янада кутилина бошладиғи кўрилади.

ДУЛҒОНЛАР

Тил, урф ва одат ва кийум жиҳатиндин дулғонлар ёқутлар ила тамом бирдир. Қабилалари бошқа, ёқутлар манжур тоторлари наслиндин (яъни, ҳолис турклар), аммо, дулғонлар мангуллардиндир. Тунғусларга ҳам яқиндир. Хотун-қиз кийуми маъруф тотор кийумина ўхшошли. Дулғонлар (ёқутлар каби) насорий ҳисоб этилинадилар, лекин жуда юзаки биладилар, юзаки тутарлар эмиш.

ДОУРЛАР

Доур қавми Хитой ҳудудинда тириклик этадилар. Буларни баъзилар тоторлар дейдилар. Аввалда манғул хонлари тасарруфинда ўлмишларда, сўнгра хитойлар тасарруфинда бўлиб, онлар нуфузига тушмишлар ва хийли хитойлашмиш эмишлар. Баъзилар мангуллар ила хитойларнинг қотишиндин ҳосил ўлмиш қавмлар дейдилар. Баъзи вақт буларнинг анча шонли ва шавкатли ишлари ўлмиш, бизнинг учун аҳамиятли ўлмадиғиндин баъзи ҳожат кўрилмайдур.

ЧЎҚЧАЛАР

Ёқутларнинг шарқ тарафиндағи қабилалардин аҳамиятлирағи чўқчалардир. Чўқчалар аввалда мангуллардин бир қабиладир. Сўнграқ онларга Омриқо халқи ҳам руслар кўшилмишдир.

Чўқчалар икки фирқага бўлинадилар: буларнинг уруғ ва тил жиҳатиндин ҳеч ойирмалари ўлмасида, аммо маъишат жиҳатиндин ойирмалари бордир: бир кесоки «Блон» исмли қайвонлар ила кун кўрадилар. Онларнинг блонлари катта-катта бўлади. Бериниғ бўғозиндин¹ Комчотқада ва Қулум, ҳатто, Индигир наҳрларина қадар кўчиб йўрурлар. Бир кесоки блонсизлардир. Онлар Човун кўрфазиндин, шулай-ўқ, Бериниғ бўғозина қадар соҳили баҳрда денгиз

¹ Бериниғ бўғози Осиёнинг Комчотқа ёрим ороли ила Омриқонинг Оласқаси оросинда бир бўғоздир. Қашғ этувчиси исми ила аталмишдир. Торих ва жугрофияларинда «Баҳрлик» отолинадир.

маҳсулоти ила тириклик этадилар. Чўқчалар ила руслар оросинда мубодалан тижорат маркази Онжу суви бўйина қурилмиш шул-ўқ исмда бир крепусдир.

Чўқчаларнинг йеринда машҳур сайёҳлардин Вронгил 1814 саналарда борун Мойдел йўлдоши Немон ила 1869 саналарда, Нурдиншулд йўлдоши Нурджувест ила 1878 санада саёҳат этмишлар ва чўқчалар аҳволи ила жуда яқин ошно ўлмишлар. Хусусан: лейтенант Нурджувест чўқчалар тилини ўрганиб, ҳолларини бийиқроқ яхши тафтиш қилмишдир. Демор ҳам чўқчалар оросинда саёҳат қилмиш.

ЧЎҚЧАЛАРДА АҲЛОҚ

Сайёҳлар тафтишинча чўқчаларнинг ахлоқлари узунқулоқдин эшитилишинча ва ё варои зуҳурдин гумон этилдикча эмас, балки жуда гўзалдир. Чўқчалар меҳмондўстдирлар. Тўғри, одил, пок ҳам яхши ниятли, тўғри фикрли халқлардир. Кимдирки онларнинг дўсти ўлди, ул ҳар вақт чўқчаларга эътимом этсун. Аммо душманлар ила онлар жуда каттиқ муомала этадилар. Раижида хотир этмишлариндин интиқом ва ўч олувни муқаддас вазифа деб биладилар. Чўқчалар ушбу одатлари орқасинда бошқа қавмлар нуфузиндин жуда узоқ умр қутилуб турдилар.

Чўқчалар аҳли байт муомаласинда ҳам бошқа туркийлар каби дир. Кўб хотун оладилар.

ЧЎҚЧАЛАРДА ЖАНГОВАРЛИК

Чўқчалар сайд — ов овлани жуда севадилар. Қуруқ йерда бўлсун, денгизда бўлсун, бунинг ила шуғулланадилар. Чўқчалар жуда жанговардирлар. Йимруқ ила сўғишувни ҳам биладилар. Ёй ҳам милтиқдин жуда усто отадилар. Ҳам узун сўнгу ила сўғишда жуда оз кўрилатургон маҳорат кўрсатадилар. Узун ва оғир қиличлар ила ҳам яхши сўғишадилар. Сўғишда жароҳатланувдин соқланур учун кит болиғи мийуқлариндин ва қолун кўндин кўба кийодилар. Руслар келгач ҳам онлар тасарруфина тушмаслик учун чўқчалар жуда узоқ тирушдилар. Ҳатто, бири-бирини ўлдирдилар. Чўқчалар соғлом, нав ва тоза халқлардир. Ҳам жуда узоқ яшайдилар.

ЧЎҚЧАЛАРДА ҲУНАР ВА САНОЪАТ

Чўқчаларда ҳунар ва санобат ва онга қобилият ҳам яхшидир. Онлар болалар ўйинчоқлари, музика қуроллари, ҳатто, гўзал расмлар ҳам яшайдилар. «Вего» сафинасинда

уд (Искрипка) кўриб, шул соат они тақлид этуб, ўзлари ёсашга киришмишдирлар. Ҳар ишга лоёқат ва истейодлари гўзалдир. Баъзилари кит болиғи овлачилар ила сондвич ороллари боруб, мумтоз баҳрийундин ўлмишдирлар.

ФИЛОКЛАР

Филок калқлари мангул наслидир. Омур бўйлари ва Сохолин оролларида тириклик этадилар. Собир ҳам баҳодир халқлардир. Лекин ишончсиз ва қаттиқ халқлардир. Сохолин шимолиндагиларинда ахлоқ бузулуб, алдов ва ўғрилиқга майл этмишдирлар. Сабаби маълум ўлса керак.

КУРЁКЛАР ВА ЙУҚОҒИР

Курёклар мангул қавмларидандир. Комчотка ярим оролининг йерли халқларидир. Баёни кечмиш чўқчалар шимолинда ва ўз қариндошлари йуқоғир ҳам тунғуслар ила баробар тириклик этадилар. «Курёк» исми «куро» (мангулча «блон» демақ) сўзинин муҳрафидир. Рус қазоқлари тарафиндин берилмишдир. Аммо, курёклар ўзларини «Туму-гуту» отойдилар. Омриқо сайёҳи машҳур Журж Кенон 1865 сана м.-1867 санага қадар кўчмали курёклар оросинда йўрмишдир. Таржимони Миронуф исмида рус қазоқи ўлмиш.

Кенон айтади: «курёклар ажиб соф хулқлидирлар. Ўғирлик ва хиёнатни билмаслар. Бизнинг экспедитсиямизда чоноларимиз емоқ, ичмоқ ва бошқа савдо нарсалари ила тўла эди. Тишда ҳеч соқчисиз қолдирур эдик. Ҳеч нарсани ўрнидин қўзғотган киши бўлинмас эди. Унитилуб қолган нарсаларимизни ортимиздин келтуруб берур эдилар. Баъзан йўқолган нарсани ҳам 8 дин 15 чокиримга қадар блонларни қўшиб, келтируб берур эдилар.

Кўчмали курёклар руслар ва омриқолилар ила ихтилот этмадиклариндин хулқлари эскичадир. Аммо Оврўполилар ихтилот этдуқлари курёкларнинг хулқларини бузмишдир. Онлар рус савдогарлариндин ёлгон, алдов ҳам ўғирликни ўргандилар. Аммо Омриқо кит болиғи овчилариндин ичкулик ва бошқа ахлоқсизликларни ўргандилар. Бунинг устина Омриқолилар кўркунчли оврув, рус савдогарлари низом ҳисабли мамнуъ ўла туруб ҳам, онларга ичимлик сотадилар, демиш.

КОМЖОДОЛИЙ ВА ОЛЙУТ

Комжодолийлар ҳам олйутлар (олйутларнинг «қолмоқ» бинда баёни келди) каби шул-ўқ мангул уруғиндин курёклар

каби Комчотка ярим оролининг йерли халқларидир. Комчотканинг ўрталаринда ва жанубинда тириклик этадилар.

ОЙИН ЁКИ АЙНУ ХАЛҚЛАРИ

Ойин ёки айну халқлари ҳақида турлича фикрлар ўлмиш. Онларнинг тўғарак йўз ва қуйи соқолларини кўриб, баъзилар онларнинг Қафқоз жинсидин (орийлардин) ўлувини гумон этмишдирлар, (Дитрих ва Кортулож кабилар). Рус сайёҳларининг Брелгин онларни тунгус тоторларина жуда мушобиҳ топмиш. Голуфкин эса ойинларни рус мужикларина ўхшашли кўрмиш.

Сан-Жун ойинларни ҳар икки қавмга: манғул уруғина ҳам, Қафқоз жинсина ҳам мушобиҳ кўрмиш. Аммо этнуграф уламози эса ойинларни манғул қавмина нисбат этишга тааллуқли деб топмишдирлар. Оврўпо уломасиндин Да-Нес ҳам Гилфендруф беш нафар ёш ойинларнинг чеҳрасини жуда диққат ила тафтиш этуб, онларнинг Қафқоз уруғина ҳеч ҳам муносабатлари ўлмадигини таҳқиқ этмишдирлар. Аммо йўзларининг кенглиги ҳам чиганоқи суяклари ила ойинлар ёпунларга ўхшашлидирлар. Ойинлар қўшнилари ғилаклар ила ҳам жуда ўхшашлидирлар. Онлар эса бутунлай манғул қиёфатиндадир, демишлар.

Машҳур сайёҳ Меддинурф¹: «ойинлар орасинда Қафқоз чеҳрасина ўхшашли чеҳралар сийракрак кўрилсада, онлар Қафқоз жинслари ила сўнгиндин, ихтилотдин ҳосил ўлмишдир. Чунки ғилак, ойин қавмлари орасина руслар 17 асрдан-ўқ қотиша ва оралаша бошладилар. Қафқоз жинси семон кўринишда ёлғиз устун кўринишдагина, нафсамрда, ул ҳам йўқ. Бу кўриниш шундан ҳосил ўладирки, соқоллари толалари қолун бўладида, бир оз бийикроқ, бурун ила баробар кўзларининг қийуғи, йузларининг пучмоқларини қоплайдилар, аммо, ойинларнинг хотун-қиз тоифаси эса махсус манғул қиёфатиндалар», дейур.

Меддинурф бундай Қафқоз (орий) чеҳрали кишилар «сомуйид», «қирғиз», «усток» ва бошқалар каби қавмиятлари муайян белгули (турк-фян) ўлгон қавмлар орасинда кўрилгайдир, дейур.

¹ Академик Меддинурфни 1844 йилда Фанлар академияси шимол-шарқий Сибирьга тафтиш учун сафарга йўлламиш эди. 1845 йилни ҳам сайёҳат бирла ўтказмиш.

Алқосил, тафтишлар ва тафтиш этувчиларнинг кўбраги ойин ва ёки айнуларнинг мангул жинсидин эдукларини таъйид этадиқлар.

ТЕЛИНГУТ ЁКИ ТЕЛЎТ

Телўт ёки телингут Олтой турқлариндин бирор шўбалардир. Эскимус, нумулуслар эса устоклар ва сомуйидлар ила бир уруғ, асли туркий ўлан фин қавмларидиндир.

Алқосил, биз бу китобимизнинг мухтасаринда¹ баён этдикимизча, Гипирбурий исминдаги, эски жуғрофийун ва муаррихинга аслари маълум ўлмагон қавмларнинг, уламоларнинг ижтиҳоди соясинда ҳар қайсининг аслари топилмишдир. Баҳрвак бўғозинда ва денгиз оролларинда тирклик этмақда ўлан халқлар ҳам бир вақт Осиёга тутош ўлан Омриқоға кўчмиш мангулларнинг сочилуб қолмиш бақияларидир. Омриқони Осиёга тутошдирувчи бугун ҳукминдадирлар.

¹ «Мухтасар тарихи қавми туркий» номинда шоғирларга ўқитур учун ушбу китобдин илтисор этилинуб, 1425 ҳ—1907 ж.да Қозонда «Ндрисиф ва Алийиф» тижоратхонаси тарафиндин таъб ва нашр этилмишдир. Шуъ-ўқ санада болаларга ўқитур учун «Турк уруғлари» исминда туркий қавмларнинг феҳрастиндин (жуда озгина баён ила) иборат, ўзина махсус тартиб ила тоълиф ва шуъ-ўқ «Ндрисиф ва Алийиф»лар тарафиндин таъб ва нашр этилмишдир.

ХОТИМА

ТУРКЛАРДА МАДАНИЯТ

Туркий қавмлардин Шарқда Торим ва Или наҳрлари бўйидаги уйғурлар ила ғарбда Қомо ва Этил наҳрлари бўйидаги булғорларнинг маданиятлари Шара ва Ғарб то-рихларинда тасриҳ этилмишдир. Бу ҳақда муаррихларнинг ихтилофи йўқдир. Буларининг шаксиз маданий қавмлар эдиклари ва жуда кўб шаҳарлар ва қарйаларда тириклик этдиклари, эгун экув, турли юмушлар ўсдирув, савдо ва тижорат қилув, улум ва маъориф, ҳунар ва санойеъ ила шуғулланув каби лозим маданият соналгон ишларнинг ҳар қойуси онларда бўлиндиги мутадовил тарихларда ёзилмиш ўлдиги каби осордин истидлол ила ҳам таҳқиқ ва тақмил этилмишдир. Аммо булардин бошқа туркий қавмларнинг маданиятга йетишмадикларини, балки бадавий, ҳатто, ваҳший ҳолда қолдиқларини гумон ва онлара ҳар навъи ваҳшат нисбат этмак шойеъ ўлмиш ва бу кунга қадар давом этмакда эди.

Ўшандоқ бадавийлик туркийликнинг ҳоссасиндин эмиш, ора-тура туркийларда кўрилган маданият ҳам бошқаларидин сироят этмиш сўнгги бир ишгина каби қора-моқ оламда муда ҳукмина кирмиш, ҳатто, туркларнинг ўзлариндин ҳам бу мудага кўб муаллифлар танқидсиз тақлид этмиш эдилар.

Ҳамдлар ўлсун, оламда ҳақиқат излагувчи ва онинг кўзина тўғри қоровчи олимлар ва муаррихлар эскида ҳам йўқ эмас эди. Аммо, сўнгги замонда бу навъ олимлар ва муаллифлар янада кўбойуб, мазкур гумон ва мудаларнинг аслсиз эдукини кашф этдилар ва ишончли далиллар ила исбот ҳам қилдилар. Биз ҳам онлара истинод ва осор қала-мияларининг ҳосилини жамъи ила (баъзиларнинг исмла-рина ҳам ишора қилмоқ ила баробар) ушбу назаримизни ёзамиз.

Дуруст! Маъишат жиҳатиндин туркийлардин кўблари бадавий эди. Лекин ваҳший эмас эдилар. Балки лозими маданият сонолгон ишлардин кўбиси онларда бўлинув эди. Бадавий тирикликлари маданий маъишатни билмадиқлариндин ва истесъодлари йўқлиқиндин эмас эди. Балки ўтирдиқлари йерларга бу замон халқина нисбат ила ҳам очикроқ кўз ила қорадиқлариндин, онинг ҳаво ва иқлимини ва қувван анботясини дурустроқ тонидиқлариндин эди.

Зарурат ўлмағонда қувватли йелларга маъруз ўлан оз сувли, иссиқ саҳроларда, оз самара кўрилажак эгун эгув ила турклар ўзларина бекор машаққат юкламаслар эди. Аммо зарурат ўлса ва ё улуг самара кўрилажак эса йерларини ўзлари ислоҳ этув ва суғорув бўлсада (келажакда кўрилажаги каби) эгун эгишар эдилар. Ўшандоқ зарурат ўлмағонда ва ҳар замонда оз ўлмағон душмандин соқлой олмаяжак йерларга шаҳарлар бино қилмоқ ва они соқлоб ётмоқ машаққатини юкламаслар эди. Аммо зарурат доий ўлса ва ё улуг фойдаси моъмул ўлса, турклар гўзал равишда шаҳарлар ҳам, қалъалар ҳам бино қилурлар эди.

Лузуми ўлмадиғи моллар ила муштарийсиз қолажак ўринларда туркийлар савдо ва тижорат ила ҳам шуғл этмаслар эди. Аммо зарурати ва ё улуг нафъиси кўриндиқда савдо ва тижорат қилурлар эди.

Улум ва маъориф, ҳунар ва санойи хусусларинда ҳам туркийларнинг ҳоли ўшандоқ эди: маъишатларина ҳожат ва зарур ўлдиқлари қадар ила иштиғол этарлар, фазласи ила бекор азобланмас эдилар. Заруратсиз Одам ўғиллари маъишат расмини ўзгартмайдир. Туркийларнинг кўбракина мазкур равишли маъишатни ўзгартурга зарурат ҳам ҳеч йўқ эди. Кўчма маъишат, маҳлуқоти Аллоҳ ила яқин тириклик ва онлар ила табиий ҳолинда ва канд ўрнинда фойдаланмоқдин иборот ўлдиғи учун (баъзи ҳақимлар фикринча саъодати ҳақиқия ҳам ушбудир) маданий, яъни шаҳрий туркийлар ҳам жой кунларинда бугунги шаҳар халқлари сайфия (дача)ларина чиқдиқлари каби гўзал саҳроларда мол ва ҳайвонлари ила мазен чодирларда кўниб, кўчиб йўрув эдилар. Бундин шунчалойин истироҳат, кайф-сафо, лаззат ҳосил этар эдиларки, бошқа навъ ишдин ҳеч буни ҳосил эта олмас эдилар.

Алҳосил, маданий туркийлар уйғурлар ила булғорларгина эмас эди, балки шул-ўқ уйғурлар ила булғорларда кўрилдики каби ҳар турк тоифасиндин ўринларина, иқлимина, ҳавосина ва ақволи иқтизосина

кўра баъзилари маданий ва баъзилари бадавий ўлур эдилар.

Бу кунда ҳар қойси маданий халқларда шаҳар ақли ила қарйа ва овул ва хутар халқлари бўлиндиғи каби, ул замонда ҳам баъзилари шахрий-маданий ва баъзилари бадавий ўлур эдилар. Ушандоқ туркларда ўлан маданият ҳам бошқалардин иқтибос этилмиш бир шай эмас эди. Балки аввалда ўзларинда ўлан кўчма маъишатдин кенгайтилмиш ўз самаран саъйлари эди (Ёдренсиф ва ғайрлар). Булар эса тотли даъво ва куруғ хаёл ўлмасдин, балки торих ва осор ва уламосининг чексиз ижтиҳод ва узоқ тадқиқ ва таассубсиз назарлари ила очилмиш ҳақиқатлардир. Тубонда ёзилмишлар ҳам буни кўрсата олулар:

Шу илаки, туркий қавмлар ила жуда эскидин яқин қўшниликда ва онлар ҳоли ила ошно ўлан маданий қавмлар чинийлардир (хитой). Милоди Исо а.м.дин икки минг икки йўз йил, ҳижратдин эса икки минг саккиз йўз ўн тўққиз йил аввал хитойлар шимол ва шимол-ғарб тарафларинда туркий қавмларнинг вужудиндин ва онларнинг баъзи аҳволиндин хабар била ва бера бошламийшдирлар. Хитой жуғрофияуни милоди Масехдин кўб муқаддам Хитойнинг жануб-ғарб ва ғарб тарафинда Қошғар ва Торим ва Или теграсинда уйғурларнинг кўб шаҳарлари борлиқиндин хабар бердиклариндин устун, шимол-ғарб ва шимол тарафинда ҳам бошқа туркийларнинг ҳам шаҳарлари бўлиндиғи ёзилмишдир. Азжумла, Мангулияда Ўрхун наҳри¹ теграсиндин Сибирга қадар туркларнинг беш пойтахт шаҳарлари ва олти вилоят (губерно) ва йўз элик олти в-уқ шаҳар ва қалъалари бор эди, дейурлар. Сибириё ҳудудинда хитойларга Кен-Чжу ва Илон-Чжу исминда икки турк шаҳри маълум эдики, онлар ҳақосларнинг (қирғиз) жануб-шарқинда, Пекиндин (9000) тўққиз минг-ля йироқликда эдилар.

Бу кунда бадавий ўлан қирғизларнинг аждоди — ҳақослар ҳам Енисей жанубларинда, Хитой муаррихлари баёнинча, маданий тириклик этар эдилар ва кўб шаҳарлари бор эди. Воқеъан, онлардин қолма шаҳар харобалари кўб топилмишдир. Бу кунга қадар маълумдир.

¹ Ўрхун наҳри Мангулиянинг шимолинда Селинго наҳри ила баробар — Бойқол қўлига қўядир. Авоалдаги хунлар ва Олтой турклари, сўнгра мангуларнинг пойтахтлари ўлан машҳур Қароқурим шаҳри ушбу Ўрхун бўйинда ўлмишдир.

Илон-чжу шаҳрининг ўрнини Клопрут Олтойда бўлувини гумон этадир. Аммо, Попуф Красний Ёр шаҳри теграсинда бўлувини гумон қилуб: «Сибирда шаҳар ва қалъа харобалари ва асарлари шул қадар кўбдирки, қойуси Илон-чйжудир? Таъйин белгилаш мушкул», демиш.

Хитойлар Иссиқкўл теграсинда туркларнинг Чий-ғу исми бир шаҳарлари ва Или наҳри бўйинда Кен-Чо ва ёки Шу-Лий исмида яна бир шаҳарлари бўлдиғини ёд этмишдирлар.

Турк-торлардин кедонийлар қатъо маданий эдилар. Шаҳарларда тириклик этдилар. Хитой сайёҳи Чон Чун кедонийлар шаҳарлариндин бирисининг харобасинда бўлмишдир. Ўромлари ва тақриқлари ўрни холю маълум демиш. Шундай ўлса-да, бу хароба жуда эски маданият асаридир, демишлар. Кедонийлардин бир фирқаси «Шевий» ёки «Шегой» отолдилар. Онлар Бойқол кўли шимолинда, Довурияда маданий тириклик этдилар. Албатта, шаҳар ва қарйалари бўлмишдир. Онлардин шарқдaroқ «Овмолу» ва ёки «Давмолу» исми туркий қавмлар тириклик этдиларки, онларнинг ҳам шаҳарлари ва қарйалари бор эди. Кедонийларга тобъ ўлан «Мукий» ва ёки «Муҳу» исми туркийларнинг ўзларина бир навъи шаҳарлари бўлур эди. Деворлар ила айлантируб олурда йўртларини йер остина бино қилурлар. Босқичлар ила тушиб йўрур эдилар. Ҳатто, Йў-Ку-Ичи каби кўчмали халқларнинг ҳам шаҳарлари бўлганлиги «Хой-Вой»нинг мазкур йўқучийлардин йигирма беш шаҳар олдиғи Хитой хонлари тарихинда ёзилмишдир.

Хутсиёву шимол тарафина йигирма от ва кўб озик ила ўн одам йибормиш. Бу сайёҳлар Хай-Ча-Тэйдин кетуб, Йу-Йий-Чжйлар йерларини ҳам кечмишлар, бир йил муддатинда ўттиз уч шаҳарни ўтмишдирлар. Баҳри Ҳазар бўйинда тириклик этмоқда ўлан Олонлар ё эса Ёнтизойлар ҳам шаҳарларда тириклик этдилар. Бу кунги Афғонистон пойтахт шаҳри ўлан Кобулни газо этуб олмиш Йу-Йий-Чжй туркларининг пойтахт шаҳарлари Кён-Чий-Чжениг шаҳри эди. Уқсус-Амударёдин шимолда ва Баҳри Ҳазар фарбинда маъишат этувчи Масоғитлар ҳам шаҳарларда тириклик (Клопрут) этдилар. Искандар Моқилуний Боқтриён ва Сўғдиёнга кирдиқинда туркийларда ҳам кўп қарйа ва шаҳарлар кўрди (Гриғурийн). Соки ва ё искифларни Истрабун ила Гриғурийн маданий маъишат этувчилардин ҳисоб этилинурга мумкиндир, дейурлар.

Қипчоқ турклари ҳам баъзан эски турклар, булғор ва ҳазарлар шаҳринда тириклик этдиклари каби, баъзан

ўзларина махсус шаҳарлар ҳам бино қилмиш эдилар. Днепр наҳри бўйлариндаги «Турк», «Бериндий», «Қойи» исмли ва умуман, «Чурний калубук» ва ё «Черкас» исми ила рус тарихларинда ёд этилмиш туркийларнинг ҳам Рус наҳри бўйинда олти шаҳарлари бор эди. Ушандоқ муҳораба вақтларинда рус кинозлариндин онлара ёрдамларина мукофот учун тириклик этишга шаҳарлар берилувини сўрар эдилар.

Сир ва Аму дарёлари ва Орол ва Ҳазар денгизлари бўйлариндаги, яъни Озарбойжон ва Туркистонда ўғуз ва туркмон халқларинда ҳам ҳол шул-ўқ равишда эди. Балки булар маданиятда хийли йўл олимиш эдилар. Жуда эски шаҳарлари тарихларда зикр этилмишидир (баёнига ҳам ҳожат йўқдир).

Форс подшоҳлариндин Хисравлар ва Рўм қайсарлариндин Иустинёнлар тарафиндин улуг ҳадялар ила ва ғоят мутавозеъона келмиш элчиларни Олтой тоғларинда қийматли ва олтун ва ифак ашё ила ғоят мазин чодирларда қабул этмиш ўлан Ту-кйу ёки Олтой турклари хонларининг ҳам шаҳарлари бўлидинги тарихларда зикр этилмишидир. Сўнгги вақтларда сарф саҳродин иборат ўлан Манғулияда ҳам бир вақт кўб туркийлар маданий тириклик этмишидирларки, кўб шаҳар ва ариқ харобалари бу кунга қадар маълумдир.

Руслар Сибириёни истило қилдиқларинда ҳам кўб турк-тоторлар шаҳарларини олдилар. Ермак Тимофич Тур сувина ўришлашуб, аввал туркларнинг Тур шаҳрини кўрди. Шул сабабдин Тумен ҳам Иртиш турклари (тоторлари) — туролилар ёки туролислар отолдилар, «маданий ва шахрий» демак маънисинда эмиш. Сўнгра руслар «Искер» ва ё «Сибир», «Нерум», «Қоратура», «Епончи», «Чингитур» (Тумен), «Ёвлутур» (Ёлутрский), «Тархон қалъа» (Турхонск), «Бий қалъаси» (Бийск), «Ошиқ», «Қорочи» қалъаларини олдилар.

Иртиш наҳри йўқорусинда «Қалдор» ва «Ёлим» ёки «Оёлий» шаҳарларини, Ишим наҳринда жуда бурунги «Хон Уно» шаҳрини, энг сўнггинда «Тонтур», Урол тамоғи яқининда «Суручино» шаҳарларини олдилар.

Булардин бошқа Туркистон, Қозоғистон ва Сибир саҳроларинда деворлар ила айлантируб олингон туркий қавмлар шаҳар харобалари жуда кўбдир: Бороба ҳам Ўб теграларинда шаҳар асарлари бордир. Руслар Бороба турк-тоторларининг «Тунус» исмли шаҳарларини олдилар. Уларнинг олтмиш саккиз овул ва қарйалари ҳам бор эди.

Енисей губерносинда ҳам шаҳар харобалари кўб кўринадир. Попуф бир неча шаҳар ўринларини ва деворларини зикр этадир. Шулар жумласиндин Кросний Ёр теграсинда Бозойхи суви бўйида бир шаҳар харобасини баён этадир. «Қочин» турк-тоторларининг ҳам шаҳарлари бор эди. Земламер Лусеф ўзининг хотирасинда «руслар Қочин тоторларининг ҳам бир шаҳрини олдилар», демишдир. Менусин теграсинда ҳам шаҳар, қалъа истехкомлари асарлари бордир. Енисей сўйинда «Содин» исмли бир шаҳар бўлгонлигини ҳам Попуф зикр этадир. Седий сувиндин йўқори тов бошинда қадимги бир (тотор) турк шаҳри бор эди (Огоптейиф). Уркут губерносинда ўн олти шаҳар харобаси топилди. Ҳар қойусининг деворлари бордир. Омур суви теграсинда туркийлардин доурлар ва дучерларнинг девор ва хандақ ила айлантируб олгон кўб шаҳарлари бор эди. Ўринлари бу кунда ҳам билинадир. Олтойда ҳозир ҳам «Шебий» қалъаси саломатдир. Шебий отолмиш кичик қалъалар бутун Манғулияда ҳам бордир. Еруфий Хоборуж, Довуряда (Бойқол ортинда) қалъалар ва миноралар ва теран ўрлар каби шаҳар асарлари борлиқини баён этадир. Петлин ва Бойқуф 1620 санада Манғулияда саёҳат этдикларинда пучмоқларинда миноралар ила мураббаъ бино этилмиш шаҳарлар кўрмишлар. Жунғорияда тошдин бино қилинмиш Кунтойси шаҳрини ҳам Бойқуф зикр этадир.

Тумский теграсинда Тоён шаҳри харобаси бу кунга қадар белгулидир. Мазкур Тумский теграсинда Чотий тоторлари бордирки, аввалда онлар Ум суви бошларинда тириклик этмишдирлар. Онларнинг ҳам Ўб суви бўйида «Чотий» ҳам «Мурзин» исмли икки шаҳарлари бор эди. Геурғий баёнича, булар ҳозир ҳам ўттиз қарйада тириклик этадилар.

Тумскийдан шимолда Олтой уруғи Оби (тотор) турклари бордирки, онлар ўн олти вулосат ва эллик турт қарйада тириклик этмишдирлар. Булардин шимолда Соён ва Енисей турклариндин ойрилмиш Чулим ва Енисей наҳрлари оросинда тириклик этмиш турклар бордирки, «Чулим тоторлари» отолинадилар. Булар ҳам кичик-кичик қарйаларда тириклик этадилар.

Чулим наҳри бўйида бир қарйалари 240 жон ҳисоб этилинадир. Буларнинг Қизил ҳам Қочин тоторлари ила қариндошликлари бордир. Борчаси турк-тотор уруғларидир. Қарйаларни булар «оймоқ» отойдилар. Реме-зуфнинг эски харитасинда Телис кўли бўйида ҳам бир шаҳар кўрсатилмишдир. Григурифнинг кўрсатувинча, бу-

рунги кўчмалари «Жунжун» турklarининг ҳам шаҳар ва қарйалари бўлинмишдир. Осиё искифлари ҳам тош иморатлар ва гўзал миноралар бино қилдилар.

Мангуллардин бир фирқа ўлан буротлар ҳам эскидин яхши иморатлар қила билур эдилар. Шу илаки, ўн олтинчи асри милодийда рус сайёҳлари, ул вақтнинг подшоси Ивон Василиевичга бу ила хабар юбордилар: «Мангул йеринда тошдин жуда гўзал этуб биво қилингон масжидлар бор. Онлар храмлар каби (Калисо) зийнатли бино қилингонлар. Аммо бошларинда хоч йўқ. Балки ул масжидларнинг бошларинда шундай-ўқ тошдин йўнилгон ваҳший ҳайвон суратлари қўйилмишдир».

Тибет саҳроларинда ҳам маданий маъишат этувчи турклар кўб эди. Шаҳарларда, қарйаларда маъишат этар эдилар. Амударё ила Ҳиндикуш тоғлари орасинда тириклик этмоқда ўлан хоразмийлар ҳам маданий маъишат (Ғриғуриф) қилдилар.

Халис туркларнинггина эмас, балки туркий ал-асл ўлан Сибирйё финлариндин бу кунда бутун-бутунина бадавний ва ваҳший ҳисоб этилган устокларнинг ҳам шаҳарлари бор эди. Берйўзуфский атрофини тафтиш этуб ёзувчи Обрамүф қирқ уч усток шаҳарлари исмини зикр этадир¹. Азжумла, Немён шаҳри, Соморуф қалъаси, Уқий шаҳри, Оримжон ва бошқалар.

Бугунги туркий қавмлар, асарлариндин кўринувина қараганда шаҳарларини турли моддадин: оғочдин, болчиқ, кирпичдин, тошдин, ҳатто, ёндирилгон кирпичдин ҳам бино қилмишдилар. Харобаларинда ҳар қойусининг асари кўрилдиги каби, ёндирилгон кирпич ва отиқлари ҳам кўринадир. Туркий қавмлар биво этув тариқини жуда ила хийли ошно ўлдиқлари кўриладир: қирғизларнинг зиёрат (гоҳ)лари устиндаги иморатлар шаҳарлар каби маҳкам биво этилмишдилар. Онларнинг гўзаллиги ва нақлиги (ва сайёҳларнинг таъбиринча) «ғрондийузнийлиқи» сайёҳлари ажойибга қолдирурлиқдир.

Булар бори ҳам эскидаги турк маданиятининг асарларидир. Онларнинг маъишат хусусинда ҳақиқат ҳолларини кўрсаттувчи шоҳиди одилларидир. Бу буларнинг туркийлардин бошқа қавмлар асари бўлув эҳтимоли байдир. Чунки бу теграларда бошқа қавмларнинг бўлганлиги

¹ Обрамүф усток шаҳарлари ҳақиндаги маълумотни Земский судининг архивиндин излаб тобмишдир.

ҳақинда ториҳларда бир сўз бўлинмадиги каби, кўрсатурдай осор ҳам тобилмамишдир.

ТУРКЛАРДА ЭГУНЧИЛИК

Туркий қавмлардин искитлар, ўгузлар, уйгурлар, булғорларнинг эгун экдикларини йўқоруда кўрмиш эдик. Туркистон искитлари, массоғитлар, олонларнинг ҳам эгун экдиклари ториҳларда ёзилмишдир. Эмди, туркларнинг маншон ҳисоб этилмиш Олтой ва Соён ёйлоқларинда ва онга қўшни саҳроларда ҳам жуда эскидин эгун эгувга бошламишини кўрамиз. Бу тегра туркларининг бошлуча экдиклари орпо ўлмишдир. Бу теграда орпо жуда бийук ҳам олти қиррали бўлуб ўсадир. Орпонинг ҳақли суратда (чочмойинча) аввал зуҳурини баъзилар Фирот бўйинда ва баъзилар Сижлиё оролинда кўрсатсаларда, аммо бу фаннинг уламосиндин машҳур Қунт орпонинг аввал зуҳур этган ўрни Тотористон (туркистон) саҳроси, демишдир¹.

Ўшандоқ, бу кунда жуда машҳур ўлан оршнинг ҳам аввал халқий ўлароқ зуҳур этган ўрни, шул-ўқ, Тотористон отолмиш йерда, Бойқол кўли ортинда эскидин Довурия отолмиш йер, демишлар.

Топилгон эгун эгув қуроларина қорағонда турклар жуда эскидин эгун экканлар, дейиш ўринли. Чунки, брузодин ёсолгон суқо темирлари, кертмонлар ва ўроқлар ва ғайр эгун асбоблари топилмишдир. Ўшандоқ турли зўрликда жуда эски тегирмон тошлари ҳам топилмоқдадир. Қойси бири шул қадар зўрки, от ва ё ҳўкиздин бошқа одам кучи ила ҳаракатга келтирурлик эмасдир. Эгун экувлар ҳам вақтлигина ўлмай, балки жуда кўб замонга сўзилдиги билинадир. Чунки, йўқоруда баён этилган брузодин ёсолгон эгун асбобиндин бошқа темирдин ҳам, сўнг замон маҳсули ўлан чуёдин эгун эгув хитойларга етти минг йилдин берли маълум ўлдиги каби, туркий қавмлардин ҳам кўписи жуда эскидин эгун эгув ила шуғулландиқларини Хитой ториҳлари ёзмишдирлар. Туркий қавмлардин кедонийлар, тийлалар, оли-миёлар, у-нийлар, пу-ғу-лулар, не вечжийлар, тоторлар, манжурлар, тунғуслар, мағриб тарафи туркийлари, ту-кйулар ва қўшнилари ва онлардин шимолда, Сибирйедағи туркийлар ва ғайрларнинг эгун экдиклари

¹ Бу тегра халқи орпони «орш» отор экканлар.

зикр этилмишдир. Лекин буларнинг не уруғлиқ сочдиқлари баён этилмаган. Аммо баъзиларининг баёни ойтилмиш: азжумла, овмолу ёки думолуларнинг бурчоқ эдиклари, опо, бугдой эдиклари, сутжин ва ёки журжинларнинг беш навъ уруғлиқ сочдиқлари, мукий ва ё му-хуларнинг бугдой ва жетан сочдилари, му-ху хотинлари жетан поясиндин ҳозирлаб куйлак кийдиқлари забт этилмишдир. Аму ва Сирдарё бўйларинда жуда эскидин эгун эгулдик ва ҳар турли йемишлар ҳам йетиштирилдики баёндин ҳам мустағнийдир. Бутун-бутинина саҳро ҳолинда ўлан Манғулия ва Жунғарияда ҳам эгун эгидики осор (ҳарик)лардин маълум. Ҳам эски сайёҳлар ҳам мушоҳада қилмишдирлар. Хитой сайёҳи Чон-Чун ҳам кўрмиш ҳамда 1620 санан милодияда Манғулия ва Жунғарияда сайёҳат этмиш рус қазоси Ивон Петлин дейур: «манғул йери улуғ, узун ҳам кендир. Манғул йериндаги шаҳарлар тўрт пучмоқли этуб бино қилинғонлар. Пучмоқларинда миноралари бор.

Манғул йеринда ҳар турли ошлиқ ўсадир: тори, бугдой, ориш, ёрча, орпо, сули ҳам бундин бошқа ўсимликлар ҳам кўб, аммо биз онларни тонумаймиз. Манғул йеринда ҳар турли боқчалар ҳам бор. Турли йемишлар ҳам ўсдирадилар: олма, қовун, торбуз, қабоқ, чей, лимун, қиёр, сугон, соримсоқ ҳам булардин бошқа турли йемишлар ўсадир. Манғуллар экмақдин ичимлик ҳам қойнатдилар. Лекин қилмоқсизгина бўладир. Йерни тубли тоторлар нақий каби сабон ила ҳам, суқо ила ҳам сўрадилар. Аммо, тармолари тор ҳам ўзунча бўладир».

1654 санан милодияда Тубалдин Пекинга сафар этмиш Бойқуф ҳам Манғулияда ўн куялик масофада кўб эгун йерларни кўрдикини ва эгунчилар орасида қишлодигини, Жунғарияда ҳам «торов» отолмиш эгунчилар овулинда икки кун бўлдиғини ёзмишдир. Темир Чирғир¹ исмли сув бўйиндаги эгуликнида бугдой, орпо, тори, бурчоқ эгудикини ҳикоя қиладир.

Туркларнинг эгун эгувга ортиқ аҳамият бердиқларини бу ҳам кўрсатадирки, онлар жуда кўб йерларда усули ариқ, яъни коноллар ила сув кетуруб, йер сугорув усулини қўлланмишдирлар. Нифси Олтойда ва теграсинда Егтисув вилоятинда (Семиречинский убласида), Семиполот теграсинда, қирғиз саҳроларинда, Менусинский округида, Зобойқолда, Енисей бошларинда, ҳатто,

¹ Бу сув «Қизил Чалиқ» отолган тоғ қўйининдин шегодир, Зойсон бўйина оғодир. Ҳозир ҳам «Жетти орол» отолинадир.

Манғулияда, Ўрхун бўйларинда ирригация: яъни усули ариқ асари очиқ мушоҳада этилинадир. Йер суғорув усули бу кунда ҳам Етгисув ва Семиполот ва Бухторма теграсинда туркийларда давом этадир. Ул тарафларга кўчмиш рус қазақлари, қирғиз-қазақлардин ва қалмоқлардин йер суғорув усулини ўргандилар. Зобой қолда бурётлар ҳам йерларни, печонликларни бу кунда ҳам суғорадилар. Йер суғорувнинг мукамал усули бу кунда Туркистон ва Бухоро атрофлариндадир. Ондағи туркийлар бу ишнинг камолина эришмишлар, Йер остлариндин кубшалар ила жуда йироқдин сув келтуруб эгулик йерларни гўзал равишда суғорадилар.

Сибириёни олғонда руслар ҳам турк-тотор шаҳарларинда кўб-кўб запас ошлиқлар тобтилар. Телйут қолмақларни ҳам ва бошқаларни ҳам эгун эгувчи тобтилар. Сибириёда зироат ун-ёғни берадир. Зобойқолда бир орш машаққатсиз ўн қомал, орпо ўн саккиз қомал ўсирадир. Менусенский теграсинда йер шул қадар манбитдирки, Тойғалар тубинда ўланлар, пичанлар шул қадар ўсадирки, отға отланган кишидин бийуқлари сийрак бўлмойдир (киноз Крупуткин).

Зироат ҳам маданиятнинг лозимлариндин бири соналадир.

ТУРКЛАРДА САВДО ВА ТИЖОРАТ

Турк қавмлари умуман савдо ва тижоратга мустанд ва они севар ва муҳаддас билурлар эди. Душман бўлишуб мухораба этдиклари қавмларнинг савдогарлари ҳеч мамнуъатсиз бири иккинчилари йерларинда савдо этуб йўрурлар, ҳеч душманлик асари кўрсатилмас эди. Аммо орада баъзи турк қабилалари савдогарлик ила бутун оламга машҳур ўлдилар: уйғурлар Хитой ила Форс, Рўм орасинда воситан тижорат ўлдиклари каби, булғор-қазарлар ҳам Машриқ ила Мағриб ва жануб ила шимол оросинда воситан тижорат ўлдилар, яъни Форс ва Туркистон ила Оврўпо оросинда, Рўм ва Форс ила Фин ва Ислован оросинда воситан тижорат ўлдилар. Араблар маданият олами-на зуҳур этгач, онларни ҳам Оврўпо ва шимол халқи ила булғорлар тоинишдирдилар. Умум туронийлар тўғрилиқ ва адолат бобинда бутун дунёга ўрнак бўлар қадар ўзларини тутдилар. Булғорлар маъруфи савдодин устун, бутун оламини ажойибга қолдирмиш тилсиз савдолар қилдилар.

Сайёҳлар Сибириёдаги Ёқут туркларини, ўшандоқ, Тум ва Тубал (тотор) туркийларини Қозон туркийлари каби савдо-тижоратга зомечотелний (таъбир сайёҳларнинг) мустанд дейдилар. Савдо ва тижорат руҳи туркийларнинг қонина қотишқон, иситинкт — табиъат бўлиб эврулган дейдилар. Улум ва маъорифда ўз даражаларинда бўлгон бошқа қавмларга кўра туркийлар шаксиз савдогардирлар (Аглаб эътиборинча).

Искифлар ила хунлар ҳам ғариқларга материя ва қурол каби кўб нарса сотдилар. Олтой турклари — тук йулар ҳам Машриқ ила Мағриб Хитой ила Рўм оросиндаги савдоларни кенгайтув, балки воситан тижорат ўлмоқни қасд этуб, Рўмга иттифоқи мусаллас тақдим этмиш эдилар.

Чингизхон ҳам бошқа савдо ва тижоратга ҳавас этуб, султон Муҳаммад Хоразмшоҳ ила ақди иттифоқ этмиш эди. Ва онинг йерлари орқали Ҳиндистонга савдогарлар йибормиш эди. Лекин Хоразмшоҳнинг отобки ва қонн отоси Чингиз савдогарларини хиёнат ила ўлтиртиб, молларини толатди. Чингиз бу ҳақда Хоразмшоҳга шикоят этуб, қасос талаб этди. Хоразмшоҳ адолат этажак йерда яна хиёнат этуб, аскар ила Чингиз устина йўруди. Ушбу воқеаъ Чингизнинг тамом қонини қойнотиб, машҳур воқеаъларга сабаб ўлди.

Туркий қавмлардин жуда кўблари бу кунда ҳам савдогардирлар. Савдо ва тижорат ҳавасини ҳам соқлайдилар. Лекин бошқа қавмларда ҳам савдо ва тижорат ҳаваси жуда қувватли уйғониб, бунинг учун лозим ўлан илм ва маъруф ила ҳам қуролланадилар. Туркий қавмларга булардин мағлуб ўлмас, ҳеч бўлмаса қолишмас учун муқобилан билмисол бошқа чора йўқдир, яъни туркийлар ҳам лозим ўлан улум ва маъруф ила ёроқланурга мажбурдирлар.

ТУРКЛАРДА САНОЪАТ

Туркий қавмлар жуда эскидин санъоат билмишлар ва ўзларини ва маъишатларина лозим ўлан ҳар асбобни ўзлари йетушдирмишдирлар. Ҳар турли кўн ишламоқ, от асбоблари ва эгар ҳозирламоқ ва кийиздин йўрт бияно қилмоқ ва оғоч асбобларини йеткурмоқ ва уй ичи асбоблари, совут-сабо ва ҳар турли маъданий асбоб ва қуролларни йетушдирмоқ каби санъатга мутааллуқ ишлар ҳар қойуси туркларнинг ўзлари тарафиндин қилинмишдир.

Турклар ҳар турли иморатлар бино қилурга устоликлариндин устун, саноъ нафисадин сонолмиш, тошдин турли ҳайкал ва истотуйлар йўнур эдилар (ҳайкаллар умуман мангул қиёфатинда йўнулмишдирлар). Маъдандин ҳар турли лозим асбоб ва зийнат ҳозирламоқда ҳам хийли маҳорат кўрсатмишдирлар.

Биз онлардин баъзиларини йўқоруда баён этмиш эдук. Онлардин ахфодларина қолмиш ва мазор ва хазиналарда тобилмиш маъданий асарлар — кўба, қолқон, кўзгу (маъданий) ва ҳар турли қурооллар ва зийнатлар ва от асбоби ва совут — саболар онларда саноъатнинг жуда эскидин бошланиб, хийли тараққий этдикини ҳам кўрсатадир. Чунки мақбараларда соф жез ва брунзо қурооллардин бошлаб, олтув ва кумуш ила зийнатланган темир қурооллар, баъзиларинда оғоч совутлар, ҳатто, чируб битмаган ифак метерия кесоклари ҳам топиладир.

Туркий қавмлар маъданини йердин чиқариб ва они ишлай ҳам билмишлар эди. Эскидин беру олтув-кумуш ва сойир маъдан бойлиқи ила машҳур Туркистон, Олтой ва Соён теграларинда маъдан ўчоқлари ҳам кўб кўринадир. Кўбрак тез ва боқир маъданлари ишламишлар. Ора-сира темир маъданлари ҳам учрайдир. Маъдан қўётурғон ўринлари баъзи вақт саҳроларда учрасада, кўбрак шаҳарлар ёнинда ва ўрмонларда — ёқатурғон мотерёл кўбрак йерларга ёсоғонлиқлари кўриладир. Енисей наҳрининг ўнг тарафиндин қўйғон Лукозий наҳри теграсинда ҳам Ғамилан ила Поллас, жуда кўб маъдан ўчоқлари кўрмишдирлар. Буларнинг эскилиқи шундан маълум ўлмишдирки, печ тошлари оросинда жуда улув норот томирлари ўсмишдир. Шул печларнинг биринда жуда эски фурмада бир суқо темирый ҳам тобилмишдир. Булардин бошқа бу ўринларда эскида бир вақт кумуш ҳам олтув маъданлари механический тариқи ила ишладиклари кўриладир. Олтой турклари — ту кўлар ва дулгослар ҳам милоддин кўб илгари маъдан ишламишдирлар. Жун-жун (овор)лар Олтой туркларини маъдан кўб ишладиклариндин «қийумчилар» (суоғ) отомишлар эди.

Бу осор эса эскидаги қавмларнинг бу маъданлар ила лойиқинча фойдаландикларини, маданият ва ҳунар хусусинда ҳозирги халқлариндин кўб йўқору даражада ўлдикларини кўрсатадир, дейур киноз Круппуткин.

ТУРКЛАРДА ЁЗУВ

Туркларнинг ўзларина махсус ёзувлари борлиги сўнг замонларга қадар маълум эмас эди. Маданият ила машҳур ўлан турклардин, бир тарафларинда уйғурларнинг Нестур роҳиблари келтурдиклари сирёний ёзувини бир оз таҳриф ила «Уйғур қалами» исминда истемол этувлари, иккинчи тарафларинда булғорларнинг араб ёзувини (хатти куфий ва насх) ўзгартмайинча-ўқ олдиқлари тарихларда забт этилдикидин, туркларнинг ўзларина махсус ёзувлари бўлмадиғина қарор бермишлар эди.

Ҳамдлар ўлсун, бу қарорнинг ҳам ёнглишлиқи сўнг замонлардағина фин уломасининг ижтиҳоди соясинда майдонга чиқди: шу илаки, туркларнинг Миср ва Искондинавия ёзувариндин ҳам эскирак ўзларина махсус херуғлиф ёки руний аш-шакл ёзувлари бўлдиғини таҳқиқ этди. Херуғлиф ва ё руний дейуб ашкол ва суратлар воситаси ила ёзилгон ёзуварни айтадилар. Эски турк херуғлиф ёзувлари ҳам кўбрак ҳайвонлар ва одамлар ва турли қуроолар ва бундин бошқа халқий ашёнинг шакл ва суратлариндин иборатдир. Қуёш ва йулдузлар ва одам суратлари гоҳ ёлғиз, гоҳ икки киши бирга, гоҳ кўб киши тизилуб тургон равишда ва ё борув равишинда ва ё рақс этув суратинда ва ё от устинда, ё эса қочиб борғувчи ваҳший ҳайвонга ўқ отуб туруп равишинда, ўшандоқ тўрт оёқли ҳайвонлардин сизир, қўй, қир кажалари, қуён, тева, блон, паша, бури, ойув суратлари бордир. Баъзи ўринларда жилонлар, қушлар, оғочлар суратлари ҳам кўриладир.

ҚУРОЛЛАРДИН: ўқ, жойа (ёй), сўнгу, қилич, қалқон, қамчи ва ғайр суратлар ҳам бордир. Булар ҳар қойуси бир ва ё бир неча сўзга далолат этгувчи ҳарфлар ва сўзлар мақоминда истемол этилмишдирлар.

Бундай ёзувлар Менусенский губерноларинда ва Нерченский теграсинда, Бойқол кўли, Енисей ва Обоқон наҳрлари ёрларинда, тоғ тешикларинда, Мангулия саҳроларинда жуда кўбдир. Баъзиларининг ёзувлари ўқилмиш. Турк оламиндин хабар бергувчи турк ёзуви эдуки шаксиз таҳқиқ этилмишдир. Аммо кўбиси бу кунга қадар ўқилдиқлари йўқдир.

Оқминский крепуст ёнинда сунъий тов тешики бор. Деворлари ёзувлар ила тўладир. Тов ёрлариндағи улуғ тошларда ҳам ёзувлар кўбдир. Бу ёзувлар ҳақинда халқ оросинда жуда кўб хикоялар торолган. Унон суви бўйинда яна бир тов тешики бор. Ичинда Тибет ва мангулча

ёзилгон ёзувлар кўбдир. Бу ёзувлар турли замонлардин қолган бўлса керак. Чунки энг сўнгилари мангул тилинча ёзилмишдир. Булардин бир белгулиси Обоқон овули ёнинда перовоз (кечув) қоршусинда жуда кўринишли ўриндадир. Сув тубон вақтда бу ёзув сув йўзиндин уч қулоч (сожия) бийукликда қолади. Қизилсимон тошга ёзилгон, атрофинда чигуб тургон тошлар ила соқланиб турадир. Бу ёзув ким ҳам бўлса, ўтуб боргувчи бир хоннинг аскарларина фармони ўлуви эҳтимол тугиладир. «Кибетка», «улус» иборалари очиқ билинадир (кинос Крупуткин). Яна Калининский рудникга (маъдан) боргонда йўл бўйинда мангул тилинча, уйгур қалами ила ёзилмиш бир улуг тош жуда узоқ ётди. Охирда бу тош Петербуртга, Фанлар академиясига келтуртилди. Ёзуви ҳам ўқилди. Чингизхон ахфодиндин бирини берилмиш йерга қўйилиб, онинг ҳудуди баён қилинмиш экан.

Онгоро сувининг бир тормағи ўлан Уқо суви¹ теграсинда ўшандоқ ёзувли тошлар кўб. Булар херуғлиф ила ёзилгондир. Кўрисини ҳаво ва йел жўйгон, аммо баъзиларинда отга отлангон кишилар ва ситирлар суратлари ҳамон ҳам билинадир. Булардин бошқа қабр тошларинда ҳам ёзувлар жуда кўбдир. Лекин ўқилдиклари йўқдир. Уркут қалъасинда семинарияда мангул тили муаллими кашип Орлуф бу ёзувларни ўқишга қийналмишдир. Ҳам баъзи сўнгиршқлари — мангул тиллариндақиларини ўқий олуб, таржима ҳам қилмишдир. Финлондияда Гелсинфурс прүфессурлариндин Тумсун мазкур херуғлиф ва руний ёзувларни ўқув тариқини кашф этмишдир. Мазкур прүфессур ила умум Шарқия, хусусан, туркийлар аҳволи ила эскидин машғул ўлан машқур Родлуф мазкур эски турк ёзувини аслиндин истинхос этуб, таржимаси ила баробар таъб ва нашр қилмишдирлар.

Аммо, ушбу маданиятли ёзувчи отоларнинг болалари ва бу қийматли мерос (осор қадимияи мадания)нинг мустаҳиқлари (ворис) — туркий қавмлар ушбу сўнг замонга қадар отоларининг ёзувларини ўқимоқдин ва қадрли меросларини тонумоқдин (аксари) маҳрум эдилар. Сабаби ҳам, баъзиларининг илмсизлиги ва илмли ўлурға ҳавас

¹ Урал тоғларининг гайр тарафинда ўлан сувлар ила бир исмда Сибирийда сувлар кўбдир. Жумладан Уқо, Усо, Велоя (Оқ сув ёки Оқ этил), Урол, Қомо, Самор, Зий ва гайр исмли сувлар бор. Гайб тасодифми? Ёки мағрибдагилари машиқдагилари исми ила отолмишдирларми?

этмадиқлари ва баъзилари илмли ўлсалар ҳам, лекин махсус бир неча фан — илм илагина машғул ўлуб, бошқаларга, хусусан, тарих ва осорга кўз солурга ҳам тиламадиқлари эди. Бундин сўнг, иншооллоҳ, бу қусурлар ородин кўтарилса керак. Туркийлар оросинда кўрилган улум ва маърифга ҳавас, тарих ва осорга рағбат, мазкур умидларни қувватлантирадир.

ТУРКЛАРДИН ҚОЛМА ОСОРИ ҚАДИМИЯ

Эскилардин қолмиш ҳар нарса осори қадимия ўла билур. Бинои алайҳи, баёни кечмиш туркийлардин қолмиш маданият ва санъат осорлари борчаси «осори атиқа»дир. Турклар қаерда ва қайси замонда ўлсалар ўлсунлар, урф ва одат жиҳатиндин тамом бири иккинчиларина ўхшашли ўлдиқлари каби, осор жиҳатиндин ҳам бири-бирини ўхшашлидирлар: бу кунги Шарқ, Олтой ва Манғулия турклари оросинда бурунги мағрибий искитлар урф ва одатини кўрдигимиз каби, Мағриб-Булғор осори қадимияси ила Машриқ-Олтой турклари ва уйғурлар асари маданияти оросинда тамом мушоқабат кўрилнишдир. Аммо, осори атиқа уламиси мақбара теграсиндаги асарларга улуг аҳамият бердиклариндин, биз бу бобда махсус онларнигина келтурамиз: туркий қавмлар эскидин беру мазористон ва қабрларни ва онларни лойиқинча тарбия ва таъмир этдиклари ва аломат қўйдиқлари ва бу аломатларга ҳам хотира учун ёзувлар ёздиқлари маълумдир. Туркий қавмлар не қасд ила ўлса ўлсун, мазористонларини унитиб битирмадиқлари, балки вақти-вақти билан зиёрат этдиклари машҳурдир. Вулғо ва Қомо бўйлари турклари Булғор шаҳрини ва Эски Қозон ва Булор ва ғайр шаҳарлар ўринларина ва яхшилар қабрларина жуда икхос ила зиёрат этадилар. Ушандоқ, Сибир пойтахти ўлан Искир қалъаси харобаси ва атрофиндаги сочилмиш қабрларга зиёрат учун ёз, куз (май ва сентябрь) ойларинда ўзларининг обо ва аждод ва наслларини хотирларина тушурур учун келадилар эмиш («Живуписное Русия»). Бошқа тарафларда ҳам харобалар ва мақбараларга зиёрат шойсьдир.

Жуда эски турклардин қолма ҳар тарафда қабр тошлари, қургонлар ва қабр ичларинда жуда кўб ашё ҳам тобилмоқдадир. Туркистон ва қирғиз саҳроларинда ҳам замонинда улуг аҳамият берилмиш қабрлар ҳам кўб кўриладир. Булардин жуда кўбисина ёзувсизгина тошлар

қўйилган, баъзиларина тошлар эр ва ё хотун суратинда йўнилуб қўйилгон. Лекин борчаси манғул чехра ва қиёфатинда йўнилгон. Бундай тошлар «каменный боб» отолинадир. Сибирдин Енисей теграсиндин бутун Қазоқистон ва Туркистон орқали Русия жануб саҳроларина, Днепр буйларина қадар ушбу равишли тошлар кўб тобилмишдир. Ушандоқ кўб қабрларга херуғлиф ёзуви ила ёзилгон тошлар қўйилгон. Баъзи қабрлар иморатлар ила айлантируб олингон, баъзиларининг устина гўзал ва нақ иморатлар биво этилган. Баъзиларина болчиқ уйулиб, қўрғон қилингон.

Тошли қабрлар баъзи ўринларда шул қадар кўбдирки, йироқдин қороғонда мазкур тошлар ҳайвон кетуви каби кўринадилар. Енисей наҳри шимолинда умуман қабрлар жуда кўбдир. Обоқон ва Тубо сувлари ва икки ёқдин онларга қўйгон сувлар теграсинда қабрлар шул қадар кўбдирки, ул йерлар «қабр саҳроси» отолинадир. Қабрлар учрагонча ва тартибсиз солилмагон, балки қаторий-қаторий ила бирга жийуб-жийуб, ҳар қойусининг бошларини Мағрибга тобо қўйилиб солингонлар.

Қўрғонлар ҳам, одатда, бир ва ё икки қулоч (сожин) бийукликда бўладилар, аммо баъзи қўрғонлар бордирки, ниҳоятсиз бийукдир: қирқ беш сожин, балки ортиқроқ бийукликда кўрғонлар бордир. Энг бийук қўрғонлар «субҳа» отолинади. Қабрлар ва қабрликлар жуда гўзал кўринишли ўринларга ёсолгон: баландликларга ва ё тўба ўринларга, тов буйларина, кўл ёқоларина, чашма ва ё сув буйларина, қойсидирким, жуда гўзал манзара ташкил этадилар. Бу қабрларда жуда буринги замондин сўнгги замонга қадар кишилар кўмилган бўлса керак. Чунки қабрларда соф жез ва брунза қурооллардин ва зийнатлардин бошлаб, олгун ва кумуш ила зийнатланган темир қурооллар ҳам кўб тобиладир. Баъзилариндин чируб битмаган ифак буюм ва порчалар ва оғоч совутлар ҳам чиғодир.

Туркий қавмлардин баъзилари мазкур жиҳозлардин бошқа қабрларга олгун ва кумиш оқчалар ҳам солмишлар экан (албатта, исломиятлариндин илгари). Лекин сўнгроқ они руслар билуб, қабрларини очуб оладирлар эмиш. Жуда кўп қабрлар очилмиш, ичиндаги қийматли жиҳоз ва асбоблари толонмишдир.

Туркий қавмларнинг қийматли осориндин кўбиси руслар тарафиндин талаф этилмишдир («Живуписноё Русия», 12-жилд, 1-жузь). Қабр тошлариндин жуда кўбиси ҳам руслар тарафиндин олинадир, иморатлар, ҳатто калисолар

биносина ҳам қўшилинадир. Бу таассуфли воқеа ҳар тарафда бор. Бир калисонинг деворина солинган ёзувли му- сулмон қабр тошини биз ҳам кўрдик. Йердин уч чорак аршин миқдоринда бийукликда калисонинг сўл тарафина қўйилмишидир.

Эскидаги Булғор ва Қозон хонликлари замониндин қол- миш ҳар тарафда қабр тошлари жуда кўб. Лекин халқимиз онларга оз эътино қилмишидир. Кўбисининг ёзувлари ўқил- маммиш ва кўчирилмаммиш. Тошлари ҳам ҳифз этилмаммиш, бу сабабдин кўбиси талаф ўлмиш, қолгонлари ҳам ёзуви тонилмас даражага келмишидирлар. Шундай бўлсада, осори қадимия уламояи ўқурга ва ёзувларини кўчируб олурга жуда саъй этадилар. (Бу иш) бизнинг ўзимизга бийикрак тегишли эди.

Шаҳри Булғор харобасинда аввал мартаба бор- дирғимизда тошлар оросинда жуда улуғ ва жуда гўзал хатти сулс ила қолқятиб ёзилмиш тош кўрмиш эдук. Ёзувни хотира дафтарларимизга кўчируб ҳам олмиш эдук. Иккинчи бордиқимизда они ўринида кўрмадик. Мужовирлар дедиларки, ул тошнинг талаф ўлувиндин кўрқиб осори қадимия (Орхесулуғиё) уламояи Қозон университетина олдириллар. Воқеъан, мазкур тошни Қозон университети кутубхонаси биносина қўйдиқларини машҳур орхейулуғ, прופессур Котониф (Сибирия турк- лариндин) биза сўйлади. Футуғроф воситаси ила олди- рилмиш расмини ҳам берди.

Турклардин қолмиш ҳар навъ осори қадимиядин жуда кўбиси қадрини билмаганлар қўлина тушиб, талаф этил- гандирлар. Бир олтунчи умринда саккиз пуд булғор кумиш оқчасини бузуб, бошқа нарсалар ёсодиги йўқоруда зикр этилмиш эди. Бу қабилдин талафот ниҳоятсиз кўб ўлмишидир. Бир қадариси хусусий кишилар қўлинда соқлаўсада, ашкор ва аълом қилинмадиқлариндин «осори қадимат» фани учун билинмай турадилар. Шундай бўлсада, Оврўпо ва Русия музахоналаринда туркийлар осори қадимаси жуда кўбдир.

Сўнг замонларга қадар туркийларнинг ўзларинда осори қадимага рағбат этгувчи ва аҳамият бергувчилар бутунлай йўқ бўлмасада, лекин оз эди. Ҳамдлар ўлсун, ҳозирда кўбоймоқга бошламишидирлар. Миллий музахоналар тоъси- си лузумини ҳам дармиён этмакдадирлар.

ТУРКЛАРДА ҲУКУМАТ ВА ҲОКИМЛАР

Вақший халқлар, бадавият, ҳатто, маданиятнинг ҳам аввалги босқичинда ўлан қавмлар, қабила-қабила, эл-эл ва ё уруғ-уруғга бўлинув, ҳар қойбуси ўзларина бошқа, мутафарриқ равишда яшарлар. Наслдин келма ва ё халқ тарафиндин сойланма ҳоким суратинда муайян кишилари ўлмай, балки қабила ўз шайхлари ва ҳар эл ўз оғолари (ва ҳар рудо ўз истаршинолари) кенгоши ва қарори ила бошқарилурлар.

Буларнинг бердиклари кенгош ва қилдиқлари қарорларини ижро ёлғиз ўғит ва насиҳат ва эл яхши қортларининг ёрдамлари илагина ўлур. Маҳкумлар ҳам сарфи виждон ва инсоф бўйруқи ва ё эл-халқининг билитгифоқ таҳадди қилдиқлари илагина мазкур кенгошлар ва ўғитларни тунторлар ва қарорларга итоат этарлар.

Агарда эл оғоларининг виждонларинда қусур ўлса, адолат ила ҳукм этмасалар ва ё маҳкумлар виждонинда қусур ўлса, айтилмиш ҳукмларга итоат қилмасалар ва ё оғоларда ва ё халқда итоат ўлмаса, низом ва интизом маъоши филҳол бузулур. Ҳеч на ила тузотурга иқтидорлари ўлмас, халқ ҳам тараф-тарафга бўлинув, ихтилоф қувватланур, низоъ ва жидол бошланур, ҳатто, муҳораба ва муқоталага қадар йетишур. Фитна узоқ чўзилур. Оз хусусда икки тарафнинг мусолаҳаси ва ё бир тарафнинг ғалабаси ила фитна босилур. Аммо кўбрак хусусда икки тарафнинг ҳам заифланувина, балки ҳалокина ва бошқаларга ғанимат ўлурларина муддаий ўлур.

Агарда бу каби эл оғолари, қабила шайхлари (рудо истаршинолари) илагина бошқорилгон қавмлар (ҳеч вақт йўқ бўлуб турмагон) хорижий душманлар ҳужум этсалар, ул вақт ҳоллари бийикроқ мушкуллашур: душманга муқовамат ва бунинг яроқини кўрмоқ учун махсус кишилари ўлмадигиндин кўкрак керган оз-моз қаҳрамонлар бўлсаларда, аммо кўблари бу кун ўлмакдин тонгда ўлмакни яхши кўрурларда, қочаберурлар ва ёки ўз ороларинда душманлик қувватли ўлдигиндин, ўз қариндошини итоатдин ажнабийларга итоатни йенгилроқ ҳисоб этарда (аҳволи оламдин беҳабар одамларда бу воқеаъ оз бўлмайди), душмандин мудофаъа этишмас, балки онга ёрдамлашур.

На қадар улуг ва каср ал-афрод ўлатуруб ҳам Фин қавмларининг ёнларина келмиш ҳар ажнабий қавмларга бош эгишга мажбур ўлувлари, ислован қавмининг ҳам ўз оро тинчий олмай ва ичлариндин бир ҳоким чиқора бил-

май (машҳур ривоятга биноан) ворёкларни чоқирувлари ва ё келмиш бир-уч ворёкларга бош эгишга мажбур ўлувлари ва бутун Сибириё инорудсларининг бир неча йўз рус содатларина муқовамат эта олмай, бош эгишга мажбур ўлувлари, албатта, ушбу навъ усули идора, яъни ҳукумат ва қувватли ҳокимлари йўқлиги сабабдин эди.

Ушбу доҳилий низомсизликлариндин ва ҳорижий душманлариндин соқланур учун сиёсат бобинда кўзлари очилув ва фикрлари кенгайўв нисбатинда қавмлар доираи махсусада бир жамъият ташкил этмака, халқнинг ҳар иш-ни кўрар ва адллик ила йўрутур учун, халқ ҳам ҳеч мухолифатсиз онга итоат этмоқ шарт ила ҳоким насаб этмака ва онга ёрдам учун муъовун ҳокимлар таъйин этмака, қоршиларни (осийлар) итоат этдирур учун зобит (пулиса), низом бузувчилар ва золимларни таъдиб учун турли жазо, ҳибсзона таъсис этмака, хорижий душманлардин соқланур учун аскар ва ё аскарлик низомлари тузу-макка лузум ҳис этмишдирлар.

Бу навъ ҳокимлар ва зобитлар халқнинг хурриятини бир оз камайтуб, жиҳати молияларина ҳам навъи оғирлик кетурсаларда, лекин ахвун аш шаррин қабиялиндин ўлароқ чор ва ночур ихтиёр қилинмишдир: чунки ҳар қавм ичинда бўлмай қолмайтургон¹ хилқатинда жобир ва золим ёратилмиш ва ҳеч навъ тарбия кор қилмамиш доҳили ўғрилар ва тологувчиларга ва ё хорижий душманларга билкул асир ўлмакдин ва онлар тасарруфина аксар, балки бутун мол ва мулкни қолдирмоқдин, ҳатто, ўзини ҳам мол қаторасинда (эски замонага нисбатан) сотдирмоқдин эса, зиммасина адолат лозим ўлан ҳокимлар ҳузуринда бир навъи хурриятларини йўқотмоқ ва бир озроқ молни чиқормоқ албатта йенгилроқ зарар ҳисоб этилмишдир.

Туркий қавмлар борча қавмлардин ўлмасада, аммо, жуда кўблариндин олдин бу (ҳукумат ва ҳокимлар) лузумни ҳис этмишдирлар. Бинои алайҳи, низоми маъишат бобинда туркийларнинг жуда эскидин кўзлари очилмиш ва фикрлари кенгаймишдир. Фин ва ислонлардангина эмас, балки Оврўпа тарихлари жуда эскидин турклар ҳам, искиитлар ҳам қувватли ҳокимлар «Тонжу»лар, «Хон»лар ва «Хоқон»лар² бўлганлигини ёздиқлари каби, форсийлар ва

¹ Туркийлар ҳам буни хўрсатув мақомида «эл ўғрисиз бўлмас, тоғ бўрисиз бўлмас» мақолини сўйламишдирлар.

² Хитойча «Ху-Хон» ёзилмишдир.

турклар ўзлари ҳам жуда эскида Шом ва Мисрға қадар йерларни истило этмиш қувватли Қорахонлари ва Ғузхонлари бўлганлигини ёд этмишдирлар. Олдий хонлардин устун туркий қавмлар ҳам жуда мудаббир ва сиёсий ва бутун оламга ўзларини тонутгон мумтоз хонлар ҳам кўб ўлмишдир. Хунларнинг бутун Оврўпога даҳшат солур ва мудожирати умумия даврини очар қадар ўзина қувват жийгон Отила ва Боламбирлари, оворларнинг, Туркистонда улуг ҳукумат тузуган ва Дуной ёқолирина қадар келуб Рўм импературларини ўзина итоат қилдиргон «Вор» ва «Хуний»лари ила Баёнлари, булгорларнинг Эдил ёқосиндин Истонбул ҳисорина қадар бориб, Қайсарларни хавфга тушурган Збирлари ва Уқодин Қафқозга, Уролдин Дунойга қадар йерларни тасарруфина олгон Қоротлари, туқйуларнинг Хингон тоғлариндин Қримга қадар ҳукумат сурган ва иттифоқи мусаллас каби сиёсий фикрлар йўрутган Қултекин ва Бумналари бу жумладиндирлар. Яъни, эски туркийларнинг ўзларина жуда кўб халқларни муҳаббат ва итоат этдира олгон тадбирли, сиёсий, қувватли ҳокимлари жумласиндирлар.

Бағдод ҳалифаларининг қўллариндин ишларини олабилуб, тиладикларинча мамолики исломиятни идора этувчи султонлар, Оврўпо аҳли салибина жуда шонлар сабоқлар ва маъориф ўргатувчи салжуқийлар ва айубий мамлакатларини Афгон ва Ҳиндистона қадар йетишдирмиш ғазнавийлар, Офриқо шимолларини ва Миср мамоликини Овруро аҳвомининг ҳужуминдин ҳифз этувчи малук Чирокса ва мамлукийлар борчаси туркийлар эдилар.

Ушандоқ тадбир ва сиёсати соясинда ўзина фавқулудда кўб қувват жийгон ва оламнинг ярмисини (деярлик) молик ўлгон Чингизхонлар, Пекин тахтинда ҳукумат сурган Қубилойлар, подшоҳлик ила муаллифликни бирга жийгон Абдулғозийлар ва Бобиршоҳлар (асарлари бу кун қўлимиздадир) ва Ҳиндистоннинг кўбракини истило этмиш Акбаршоҳлар, бутун турк, форс оламини бир нуқтага жийгон Темурлар, Эрондин Ҳиндга қадар бормиш Нодиршоҳлар, Рўм қайсарларина хотима чекмиш ўлан фотиҳлар, халифани расуллоллоҳ маснадина эришмиш Салимлар турк ўғиллари туркийлар — манғуллар, туркманлар, турклар эдилар.

Бу кунда ҳам беш йўз миллиунга қариб Хитой халқина мустақил подшоҳ ўла келмишлар турк ўғли тоторлардир. Ҳиндистоннинг кўб йеринда баъзиси ярим мустақил, баъзиси онглизларга тобё Ҳинд шоҳлари турк ўғли —

мангуллардир. Форс тахт ҳукуматида ҳам сўнг кунларга қадар мустақил подшоҳ ўлиб келмиш турк ўғли — туркманлардир. Миср тахтида ҳоким ўлан Миср хидевлари турк ўғли — турклардир. (Москов тахтида ҳам бир вақт русларга ҳукумат этган Бурис Ғудунуф Олтун Ўрда тоторлари наслидин эди).

Бу кунда бутун аҳли исломнинг қибласи Қазъатуллоҳнинг ходими ва ҳарим аш-шарифин Маккаи мукаррама ва Мадинаи мунавваранинг ҳомийси ва расулимиз Муҳаммад саллоллоҳ алайҳа вассаломнинг ҳалифаси ва аксар анбиё мазожеъ ўлан Байтулмуқаддаснинг соқчиси Усмонли султонлари ҳам турк ўғли — турклардир. Туркийлар ичиндин ўзларина фавқулодда кўб халқни муҳаббат этдирган ва итоат қилдиргон мударбир ва сиёсий ҳокимлар ва бу қадар кўб йерларга молик ўлгон жаҳонгирлар ўшандоқ бутунлай бошқа қавмларга ҳам ҳукумат этишлар, шул қадар кўб чиқмишларки, бошқа қавмлар ичиндин бу қадар чиқдиги йўқдир демака сазовардир.

ТУРКЛАРДА ҲУКУМАТ НИЗОМЛАРИ

Туркларда идораи мамлакат учун тузилмиш қонунлар жуда эскидин беру бор эди. Раъс бу низомлارни тузумақ эски тарихларда, Ёфаснинг бошқа авлодина подшоҳ этуб қолдирмиш ўғли Туркка нисбат этилмишдир. Ўғузхон ҳам анча низоми ва қавонин ортдирдиги ёзилмишдир. Замон ва аҳвол тилави бўйинча бир неча қавонин сўнғироқлар тарафиндин ортдирилмиш ўлуви ҳам шубҳасиздир.

Мазкур низомилар кўб абвоб ва фусул ва модда узра бўлинмиш эмас эди. Балки, асл негизи виждон ва адолат ўлмақ узра урф ва одатдин интизоъ ила интизоми маъош учун лобуд миана ўлан асл қондалар, татбиқи осон низомилар, мамлакат ичинда ҳар кимнинг вазифасини кўрсатмиш қонунлар, қисқа, содда ва очиқ баён этилмиш эдилар. Буларни онгламоқ учун зўр илмлар ҳожат ўлмадиги каби, соқлар учун ҳам кўб жилдлар, жузвлар лозим эмас эди, чунки ҳар турк онлар қадари йенгил, ҳар қайусининг ҳофизасина сигор қадар қисқа эдилар.

Мамлакатда бош ҳоким бир «Тон-Жу» ва ё «Хон» ва ё «Хоқон» бўлур эди. Онга ноиб — «қолго» ва лузуми миқдоринда муъовунлар, вилоятларда кераки қадари волийлар, хонлар (Ибн Фазлонча, подшоҳлар) бўлур эди.

Бош ҳокимнинг ёрдамида ўлан борча тўралар ва зобитлар оросинда мухтазам суратда тузилган, хизмат-гартибларни ва даражаларни баён этган қонун бўлур эди. Хитой муаррихлари ёзмишдиларки, Ту-кйу (турк)ларда бош ҳокимнинг ёрдамчи суратинда ўлан беш улуг ва онлардин тубон йиғирма уч муъовунлари ўлмишдир.

Низомларнинг асли — негизи будирки, ҳокимлар ҳам виждон ва адолат ила ҳисни тадбир, маҳкумлар ҳам ўшандоқ виждон ила инқиёд ва итоъат этадирлар. Улуғроқ ҳукмлари: фасод жаъмияти тузуганлар, бош тортқучилар, киши ўлтирувчилар, эрли хотунга жиноят этувчилар ўлим жазосина ҳукм қилинурлар, Қиз кишини иғфол этувчиларни аввола замон бикр ўлароқ оғир тўлов тўламоққа, сўнгра қизни тажовуз этмага ижбор этилинур. Қийнов, жароҳатлов каби жиноятлар ҳам тамом мисли ила қасос этилинур. Нарса ва ҳайвон ўғирлоғанларга ўн мисли тўлатилинур. Куфв ўлан қизни сўроғучиға ото-оноси монень ўлмасқа тегишлидир.

Вафот ўлгон оғосининг хотунини иниси никоҳламоқи лозимдир. Ҳар туркнинг мол-ҳайвонлари ўлдиғи каби, бир эгун йери — торлоси ҳам бўлур эди. Тақсими мерос вақтинда ото йўрти ила мазкур эгушлик йер энг кичик ўғлиға берилур. Улуғроқлари манқул молларин ва ҳайвонларин бўлушурлар. Бу ҳам бир қонда узрини, энг қувватли ва жасоратли ўланина отлар берилур, заифларина бошқа ҳайвонлар — қўйлар берилур. Аскар ва от жиёув, хазианага бергу (нолуғ) тўлов ҳақларинда ҳам махсус қонунлари бор эди. Низом ва қонунлар, муқоваланома (уловия контракт)лар, қарз олув ва берув санадлари (вексиллар) махсус лавҳаларга эски турк хати ила ёзилинур ва сўғиш қуроли сурати тарсим этилмиш муҳр (печот) ила таъйид этилинур эдилар. Сўнгра бир замон йенгиллик учун уйгур қалами ила ёзилмишдилар. Бу қалам ила ёза билувчи уйгурлар бошқа туркий ҳукуматларда ҳам саркотиб (секретар) хизматини кўрмишдилар.

Турк хотунлари ҳам маъишат ва низом жиҳатиндин улуг ўрин тутиб, йўрт ичларини бошқарувчи ўлдиқлариндин устун, сўғиш вақтларинда эрларина улуг ёрдамчи ҳам ўлур эдилар. Ризқ ҳозирламоқ, жароҳат боғламоқ ва бошқа керакларни козирлаб бермақдин устун, иш қурқинчға кетса, эрлар ила баробар қурол тутиб душманға қарши мухораба ҳам қилур эдилар. Хотунларнинг ҳар ҳуқуқи тоъмин этилмиш эди: эр ўлан никоҳ вақтинда «қолун» отодиклари маҳр мولى бермақа мажбур эди. Никоҳ сўнгинда

«йўз кўримлики» исминда кўёв, «қўл ўбулак» исминда ото-оно ва яқинлари ҳолларина кўра бўлак берув урф эди. Аммо, бўлак исминдагина ўлса-да низом жиҳатинин қолун моли каби бўлак моллар ҳам хотин моли ҳисоб этилинув эди. Беноғоҳ ойрилишсалар, хотун ўзи олуб кетар эди.

Туркларда қиз — хотун ҳокимликдин манъ этилмиш эди. Исломиятлариндин илгари кўб хотунлар ҳокимлик этдиклари каби, исломиятдин сўнгра ҳоким хотунлар бўлғоламишдир (тафсилина ўрин мусоид эмас). Чин муаррихлари туркларда хотун-қизлар ҳурматли тутилдиқларини, эрлар тарафиндин онларга муҳаббат ва риоят ила муомала эдилдикини ёзмишдирлар.

Эски турк ёзуви ила ёзилмиш бундай низомномалар бу кунга қадар оз кашф этилмишдир. Қўлимизда мавжуд «Қутодғу билик» китоби ушбу навъ қонунларни шомил эски бир сиёсат китобидир.

Чингизхон ва авлоди мамлакат қонунларини яна бир оз ислоқ қилмишдир. Машҳур Морқу Пулу баёнинча, дохилий ишлар ила муҳораба ишларини ойрим моёмурларга тобширмишдирлар. Ун икки ҳоким дохилий ишлар ва иккинчи ўн икки ҳоким муҳораба ва аскар ишларин қарори учун таъйин этмишдирлар. Ҳолларина ўнғайли ва мувофиқ низомлар ҳам ортдирмишдирлар.

ТУРКЛАРДА АСКАРИЙЛИК

Туркларнинг бу хусуслари очиқ маълум ва машҳур ўлдиғиндин, баёнига ҳам ҳожат йўқ. Шундай ўлсада, мускит қолмас учун Чин, Араб, Форс ва Оврўпо муаррихлариндин бирорининг турклар ҳақинда ёздиғини бунда нақл этувни муносиб кўраман: Чин муаррихи: «Турклар отга отланмоққа ва от устинда ҳар турли муомалада жуда ус-тодирлар. Ўқ, жоя (ёй) ва қилич истеъмолини жуда гўзал биладилар. Қилич қойишларини турли зийнат ила зийнатлайдилар. Кўкракларина темур кийум княдилар. Аскарлик хизмати на ёрарлик йнгитлар туркларда энг ҳурматлидирлар. Одамнинг қиймат зотияси ушбу, хусусан, аскарлийликка истеъдоди ва онда маҳорати ила тақдир этилинув. Турклар сўғишла жон фидо этмак ила ифтихор этарлар...» демилш.

Абиби арабдин бири «Фузоил ат турк» ном китобинда: «Турклар отли аскарлардир. Муҳораба ишларинда гоят ус-

тодирлар. Бир котиб китоб-қоғозларини оқтордиғи каби турк аскарлари ҳам душмонни бу ила оқторуб, тор-мор кетурур ва жун каби сочар. Агар Форс ва Ироқ ва ҳориж қувватли бир кишида жийулса ҳамонда бир туркка баробар кела олмос. Туркнинг ҳайвонга ва йерга оғирлиқи ҳам йўқ кабидир. Бизнинг суворийлар олдиларинда ҳеч нарса кўра олмадиқлари ҳолда турк ортиндин келажак шайларни ҳам сезуб (хабардор ўлуб) турур. Турк отлиси бизни ов (сайд), ўзни орслон, отни жилон ҳисоб этар. Қўллари боғли кўйи кўйиға тошланса ҳийла қилмақсизинда чиқар. Чомодин тиш орумойинча уйқуға ётмас. Уйқуға кетсада, оғир ухламайуб, навъи сертаклиқ ила ётор. Агар буларнинг қабилаларинда анбиё ва арзларинда хуқамо ўлса, басралларнинг адабни, йўвонийларнинг ҳикматни ва аҳли Чиннинг санъатни таҳсил этажаклари шубҳасиз эди», демишдир. Бешинчи асри мелодийда Форс аҳволини ёзғувчи муаррихлардин бириси ҳикоя этадир: «Эрон шоҳи Феруз Турон заминга ҳарб учун аскарға ҳозирлик айла бийурдиқинда, аскарыйлар: «Шоҳимиз бизни жонларимиздин ойирувни истайдир. Бизни офтолтилар (турклар)ға қорши йиборуб талаф қилдируб, Эрон йўртина ва эронлиларға бир мангулик уёт (маҳжубият) келтирғонча, борчамизни онда йибормайгина ўлтиртса, маслаҳатлирак ўлур эди», дея зорланмишдирлар. Оврўпо муаррихлариндин бири: «Сиз Русияға кетарсиз, онда...ларға учрарсиз. Сиз ҳар вақт онларнинг орқа тарафларини кўрурсиз. Онда сиз тотор суворийсина учрарсиз. Ул отиндин тушурилган, куроллариндин ойрилғон. Шул ҳолда бўла туруб, ул сизға беранмас қўли ила урар, оёқи ила тепар, тиши ила тишлар. Охирги сўлиға қадар мудофаадин қолмас», демишдир.

Туркларнинг аскар қонунлари жуда мунтазам ўлдиғи каби, истеъмол этилган истилоҳлари ҳам шулай-ўқ мукамалдир. Аскарни бир вилоят у «тумон» отолмиш, Аскарбоши «ясовул», душмон келувдин хабардор ўлмаға махсус аскар «чиғдовул», соқчи аскар «қоравул» ўнг қўл аскар «баронғор», сўл қўл аскар «жавонғор» отолмишдирлар. Ўшавидоқ, «ғул», «ҳировул», «эровул», «тўлғама» ва ғайризаллик аскар ҳам турли маънида истеъмол этилмиш истилоҳий сўзлар ўлмишдир.

Турклар аскарлик хусусинда ортиқ салобат кўрсатдиқлари каби, шул даражада садоқат ва ишончлилик ҳам кўрсатмишдирлар. Бу сабабдин чинлилар ҳудудларини ўзлари соқловдин ожиз ўлуб, туркларға бу кизматларни

тошпирдиқлари каби, эронлилар, араблар, ҳатто, руслар ҳам туркларга бу хизматни тошпирмишдирлар. Туркларда аҳд ва имонга садоқат эски-эскидин ҳар турли шахсий ва миллий манофетлардин устун ва муқаддас тутилур эди. Лекин туркларда кўрилган мазкур садоқат ва аҳдга вафо бошқаларда кўрилмадиқиндин, турклар кўб вақт жуда оғир суратда олданур ва зарар этар эдилар. Рўм ила Форс оросинда ҳар вақт бўлина келмиш муҳорабаларда турклар қойси тарафда ўлсалар, галаба шаксиз шул тарафда ўлур эди. Бу сабабдин ҳар икки қавм туркларни тарафларина истимолага тирушур эдилар. Рус кинозларининг ҳам ўзаро ва ё чет душмонлар ила муҳорабаларинда турк, қипчоқ, тотор аскарлари муҳоқила эдилар, кўб вақт галабани тоъмин қилур эдилар. Кинозлар кўбрак вақт муҳораба амрларинда турк хонлари плони ила йўрур эдилар.

ТУРКЛАРДА ДИН

Мажмуъи турк қавмининг жид аълолари Турк бин Ёфас бин Нуҳ алайҳиссалом эдуки машҳур ва муаррихлар оросинда мақбулдир. Нуҳ алайҳиссалом пайғамбарлиги Қуръони карим ила собирдир. Ёфаснинг нубуввати ҳам торих китобларинда тасриҳ этилмишдир. Ёфаснинг нубуввати Қуръонда зикр этилмови онинг нубувватина монъъ эмасдир. Чунки Қуръони каримда: «мунаҳҳим мин қисасно алайка ва мунаҳҳим мин лам нақисас», ворид ўлмишдир, яъни «биз сизга ул пайғамбарларнинг баъзисини қисса қилдик ва баъзисини қисса қилмадик», яъни «Қуръонда зикр этмадик», демишдир. Энди Ёфаснинг улуг ўғли Туркнинг нубувватина ривоят ўлмаса-да, аммо исломиятини ривоят ҳам бор, ҳам аҳвол ва қарина ҳам онинг исломиятини таъайид этадир. Чунки Ёфас бин Нуҳ а.м. они ўз ўрнини подшоҳ қилишдир. Бошқа ўғилларина «Туркни подшоҳ билингиз ва онинг сўзиндин чиқмангиз», демишдир. Турк отасина яқин (албатта, диёнат жиҳатиндин) ўлдиғиндин онга «Ёфас ўғлони» дея лақаб қўйилмишдир. Туркийларда баъзи хос ўлан расм-одатлар ондин қолмишдир. Турк ҳам охир умринда ўз ўрнини ўғли Тутикни подшоҳ қилиб қолдирмиш. Бунинг исломияти ҳақинда ҳам ривоятлар ўлди-ўлмай, онинг хилофина ҳозирланмишдир. Аммо ҳеч ўйланмагон воқеъа ўлмишдир: Қорохонинг кичик биродарларининг ўғиллари мусулмон Ўғузга келуб уйқудилар — қўшилдилар. Бу сабабдин Ўғузхон онларни «уйғур»

(уйғуқмоқдин бадал) отоди. Дикқат этилсунки, бу нуқта туркийлардин «уйғур» исминда бир фирқаннинг аввал дунёга зухур этуви вақтидир. Уйғурлар ибтидои зухурларинда-ўқ мусулмон ўлан Уғузга няриб мусулмон ўлуб, онинг бошқа туркларни ҳам исломиятга қойтарувина ёрдамчи ўлароқ зухур этдилар¹.

Уғузхон етмиш икки йилгача ўз суяки ва ўз туркийси ила ўгрошиб, ҳамма турк қавмини мусулмон этишга муваффақ ўлди. Бу нуқта ҳам диққат этиланажак нуқтадирки, Уғузхон замонасинда борча турк (тотор, мўғул) қавмлари ява мусулмон ўлмишлар! Энди ушбу қадар сарих ва очиқ шаҳодати торихия бор экан, эски туркларнинг ислом дининда ўлдикларинда шубҳа этарга ўрин борми? Дуруст! Оланчакон ила Қорохон замониндаги воқеълар, яъни, туркларнинг такрор иртижоъ этувлари ва қоралиққа ботувлари мустабаъд эмасдир. Лекин торихларда валийлиқи баён этилган Уғузхон кабиларнинг такрири ҳам мустабаъд эмас. Туркларнинг Иброҳим алайҳиссаломга нисбатлари ҳам китобларда ёзилмишдир. Баъзилар Уғузхон дини исломни Иброҳим алайҳиссаломдин ўрганди, демишлар (кина Ал-аҳбор ва ғайрлар). Баъзилар ва шароқ ҳадис раҳматуллоҳ туркий қавмлар Иброҳим алайҳиссаломнинг Қантура исми жоричи наслиндан торолди, демишлар. Абулфарж раҳматуллоҳ Иброҳим алайҳиссалом тўра қизини тажовуз этди демишлар. Ушбу ваҳждардин туркий қавмлар баъзи китобларда, ҳатто, ҳадиси шарифларда «Бани Қантура» отолмишдирлар.

Бу хабарлар ҳам, албатта, аслсиз эмасдир: чунки турк маъишати тамом Иброҳим алайҳиссалом маъишатина ўхшотилдигини йўқоруда кўрмиш эдик. Бунинг устина биз Иброҳим алайҳиссаломнинг моба ал-имтиёзи масобасинда ўлан ҳусни аҳлоқини, хусусан, икромни зайф кўноқ ҳурмат этув хислатини борча қавмлардин ортиғроқ турк қавмларинда тобидигини кўраимиз. Чунки икромни зайф хусусинда турклар қадар жўморд дунёда ҳеч бошқа қавм кўрилмамишдир.

---

¹ Бу ҳол, яъни бошқаларнинг исломиятина ёрдамчилик уйғурларнинг ахфодинда ҳам кўрилади: Қошиғор уйғурлари атрофиндаги бошқа туркийлар, ҳатто, дунганилар исломиятина тасбиб этдиклари каби, Булғор уйғурлари ҳам Жужу ва Боту тотор ва мангуларнинг исломиятина тасбиб этдилар. Фин ва иловаклар исломиятина ҳам саъй қилдилар.

Турк қавми каби улуғ ва эскидин мусулмон қавм ичинда пайғамбарлар келуви ҳам мустақил эмас. Турклар ичинда сўнгги — сайёҳларни ҳам ажойибга қолдирур қадар макорим ахлоқнинг соқланиб имтидод этуви, ичларинда пайғамбарлар келмиш ўлув эҳтимолини тавия этадир. Аммо, «вон мин уммат алахлоқиҳо назир» ояти каримаси муқтазасинча турк қавми ичинда ҳам пайғамбарлар келган бўлурга тегишлидир. Пайғамбаримиз саллоллоҳ алайҳи вассаломда «ва конг ал анбиён қалби йабъисун али кумҳум хосат ва баъсит али ан нос оми», демишлар. Имом Раббоний ила Мавлоно Мирзохон Ҳинд қавмина Ҳинд аҳлидин пайғамбар йиборилдикини баён этмишдирлар.

«Бируж» сурасинда ҳазрат Али разиюллоҳ иннадин ривоят айгиладирки, ул: «асқоб аҳдуд ҳабашийдирлар. Онларга ҳабашдин пайғамбар йиборилмиш эди», демишдир. Бунинг сўнгинда «ва ликад арсалино рисола мин қаблак мунаҳҳим мин қисасно алайка мунаҳҳим мин лам нақисас алайка ал-оят» ояти каримасини ўқимишдир. (Хозан, жилд робъи 439 саҳифа).

Энди Ҳинд қавмина Ҳинд аҳлидин, ҳабаш қавмина ҳабашдин, яҳуд қавмина яҳуддин, араб қавмина арабдин (Солиҳ алайҳиссалом араб қавминдин эди, демишлар) пайғамбарлар йиборилсунда, нечун турк қавмина туркдин пайғамбар йиборилуви мустақил кўрилсун. Бу ҳақинда «ва мо арсалноқ алокафт лилнос» бийурилгон ва хотам ан набийин улан пайғамбар келганча турклар ичинда ҳам пайғамбарлар йиборилган ўлуви зан этилинадир. «Ва мо арсално мин расул ало билсон қавма», «ва мо кина маъзбийин хатй набъас расуло» ояти карималари ҳам мазкур занни муъайидидирлар.

Кутуб Ақойиди исломиянинг кўрсатувинча, Аллоҳ изз ва жалл ўзинна махсус китоб ва шарийат ила уч йўз ўн уч мурсал пайғамбар йибормишдир. Аммо мурсал-пайғамбарларнинг дин ва шарийатни тақвияти учун йигирма минг (баъзилар йўз йигирма минг демишлар) наби, пайғамбар йибормишдир. Қуръон каримда эса булардин борри йигирма саккизгина зикр этилмиш. Онлар ҳам борчаси мурсал эмас, баъзиси мурсал, баъзиси набилардир. Булардин қолгонлари қойу йерларда ва нечук китоб ва шарийат ила йиборилдилар? Ва ул китоблар қаерга кетдилар? Бу қадариси маълум эмасдир. Дуруст! Анбиёнинг кўбраги Шом шариф теграсинда йиборилмишдир. Аммо, ондан, онга бошқа йерларда пайғамбар йиборилмадиқи (маъноси) чиқмойдир.

Қандай ақл қабул этадирки, Аллоҳ азз ва жалл бир вилоятдағи қавмларина тўғри йўл кўрсатур учун бири ортиндин бирини пайғамбарлар йиборурда, иккинчи тарафлардағиларина бирисини ҳам йибормас? Турклар ичинда пайғамбарлар йиборилмиш ўлувина бу ҳам далолат этадирки, Туркларнинг фитрат замонларинда дини илоҳийдин йироқлашувлари бошқа қавмларникина нисбатан жуда оздир. Фитрат замонларинда баъзи турк фирқалари аносир ва иблис, хусусан, ўт ила темирни даражаларина кўториб, онлара сажда қилмоқ каби ишлар қилган бўлсаларда, аммо ҳеч холиқ ва ё шарик бори эътиқод этмаишидирлар. Бу ишлар кутуб ул ҳаяларда ҳам ибрат мақоминда кўб мартаба зикр этилмишидирлар. Кутуб қадимаи ал ҳаялардин олмошидирув, ёнглишидирув шул даражаларга келтурулмиш ўлувлари гумон этилвадир. Фитратнинг энг сўнгги замонинда ва туркийларнинг ҳам энг подони ўлан мангуллар хони Чингиз Бухорони истило қилгондин сўнг Бухоро қозиси Ашраф ила муҳоварасинда мазкур қозининг «муслмонлар худойнинг бандасидир. Худои таъоло ўзи бир ва ёлғиз, ҳеч кимдин туғилмади ва ҳеч ким они туғдирмади. Онинг назири ва ўхшаши йўқдир» дедикидин сўнг, Чингизхон айтди: «Бали, мен ҳам тангрини шундай деб билурман», деди. Ва дағи қози Ашраф айтди: «Пайғамбаримиз Муҳаммад Мустафо алайҳиссалом ва ғайр расуллар тангрининг элчиларидир. Амр ва наҳйни бандаларина айтмоқ учун йиборилмишидирлар», деди. Чингизхон буни ҳам тасдиқ ва қабул этди. Беш вақт намозни таъриф этдилар. Они ҳам қабул этди. Рўзани баён этдилар. Они ҳам маъқул кўрди ва қабул этди. Закотни ўшандоқ қабул қилди. Ҳажни баён қилдилар. Чингиз бунга тааруз этди. «Тамоми олам худойнинг йўртидир. Бир йерни таъайин қилуб, онда бормоқ маъниси надир?» деди (демак, ҳаж ибодатининг фалсафа ва ҳикматини сўради. Бухоро уламосининг бу, таарузина ва жавоб бердиклари торихларда забт этилмаган), бу яна шуни ҳам кўрсатадики, тавҳид, саловат, закут каби ибодатлар эскидағи китоб ва шарийатларда ҳам бўлиб, ҳаж амали онларда бўлмаишига ўхшайдир.

Турклардин шимол тарафиндағи қабилаларнинг баъзилари таҳқиқ баъдинда жуда эскидағи кўп улуг таҳрифларга ўч ромиш дини илоҳи бўлуви зан этилмиш, лекин махсус дини отолмиш шомоний дивиндадирлар. Фия қавмлари ҳам шул-ўқ ва ё шунга мушобиҳ мажус динлариндадир. Бурётлар, манжурлар, мангуллар кўбрак буддо

дининдадирлар. Буддо дини ҳам жуда гўзал ахлоқ ва тарбия нафс ила бийругувчи бир дин ўлдиғиндин бир дини илюҳий бақияси, лекин таҳрифга ўчромшиш ўлуви гумон этилинадир.

Туркларнинг исломиятга эскидин яқин ўла келдикларина бу ҳам далилдирки, исломият онларнинг ёнина келсада, онлара очик маълум ўлса филҳол они қабул этмишдирлар. Ҳеч ким тарафиндин кучланмай булғорларнинг жуда эрта исломиятни қабул этувлари, Туркистон турклариндин ҳам ўшандоқ ҳеч ким тарафиндин кучланмай ўнлаб, минг, ҳатто, ўттизлаб минг аҳли байтнинг бир йўли исломиятга кирувлари, бир оз ҳазарларнинг яҳуд дининдин ва бир оз уйғурларнинг насорий дининдин ҳеч кимнинг жабр ва таклифиндин, ҳатто, саъй ва далолатиндин бошқа исломиятга кўчувлари ва Чингизий тотор-манғулларнинг ҳам тез кундин исломиятга айлануб битувлари бизнинг сўзларимизни муайидидир.

Турклар динни ўалари камоли ҳуррият ила қабул этдиклари каби, бошқаларни ҳам истадиклари динда камоли ҳуррият узра қолдирмишдирлар. Бу хусусда бошқаларни роҳатсиз этатурғон таасублар, фалонлар хўрсатмамишдирлар. Ворфулумий кечаларина ва инквизитсия амалларина мушобиҳ ишлар туркларда бўлмамишди. Бу равишли (яъни, динда камоли ҳуррият узра ва таассубсиз) муомала этса бўлур, бўлмасиқина маданият йстажак эмасдир.

ТУРКЛАРДА УЛУМ ВА МАЪОРИФ

Маданият, зироат, тижорат савоат, китобат, диёнат, қавонини, ҳукумат ва маъишат бобларинда баён этилмиш даражаларга йетишмиш бир қавмнинг улум ва маъориф бобинда ҳам тубон даражада ўлмажакларини истихрожи-мушкул эмасдир. Бу кунда қавларимизда қолмиш осори мактубанинг озлиқи, туркларда улум ва маъориф ўлмадиқина, ҳатто, озлиқина ҳам далил эмасдир. Чунки борлиқиндин хабаримиз ўлан жуда кўб кутуби қадимиянинг биза қадар йетишмай талаф ўлдиклари маълумдир. Ҳатто, йетишганлари ҳам бир мартаба талаф ўлуб, ривоятларга кўра, сўнгиндин илҳом ила бошқалар тарафиндин янгиндин ёзлмишдирлар (биз буларнинг тафсилина киришмаймиз). Ушандоқ, эскидаги кўб маданий қавмлар (финиқолилар, бобилийлар, осурийлар, мисрийлар ва

гайрлар)нинг фан ва риёзиётга мутаъаллуқ китоблари ҳам талаф ўлмишдирлар. Йўнон кутуби қадимасида Офино шахрида шимол варварлари, гут (ғирмон) қавмлари тарафиндин ўтга ёндируб талаф этилинурга қасд этилмишни, ёлғиз бир ақллироқларининг кенгоши ила қолдирилмишини йўқоруда кўрмиш эдук. Ёзувлар четан, ёзулажак моддалар ҳам тош, тохта, тери каби саҳлут ул хусул моддалар ўлмадигиндин китоблар ўзлари ҳам кўб эмас эди. Таълим ва таҳсил ҳам кўбрак шафоҳий-оғиздин ўлур, улум ва фанларнинг ҳам китоблар ва кутубхоналарда ҳифз этилинуви наисбатан қалбларда ва инсон ҳофизасинда соқломуви таржиҳ этилинув эди. Ҳатто, баъзи бир фанлар (тиб ва нужум каби) бутунлай китобларга ёзилмай, арбоби оросинда сир ўлароқ соқландиғи ҳам ривоят этилинадир. Замонларнинг ҳам жуда кўб ўтуви, ақволларнинг ҳам тез-тез олишинуви, бу замондағи каби ўт кирмас ўринлар бўлмаслиғи, бу оз китобларнинг ҳам ҳалок ўлуварина тасбиб этар эдилар.

Турк кайфияти маъншат ва бошларина келиш ақвол онлардин баъзиларининг осори мактубага назарлари, онларнинг талаф ўлувини бийикрак оқиқдирув эдилар. Чингиз ва Ҳалоку воқеъаларинда, Бағдод вилоятларинда ҳалок ўлмиш осори мактубда оросинда шаксиз туркий осор ҳам бўлганлигиндин ташқари, турк оламинда, яъни ҳар икки Туркистон ва Булғор мамлакатларинда ҳам жуда қийматли осори туркиянинг талаф ўлдиқлари шубҳасиздир. Манғуллар ичинда, гутлар ичиндағи каби ақлли кишилар бўлинмаишми ё эса, бўлса ҳам, манғулларнинг китоб ва рисолалар ҳақинда фикрларини олишдирмага мувофиқ ўлмаишларми, ҳар на ўлса ўлмиш, осори мактуба манғуллар итлофиндин куртилмаишдир. Сўнг вақтларда руслар осор қадрини билла бошлаишлар эсада, лекин турк мамоликяна аввола оёқ босдиқлари вақт булар тарафиндин ҳам бошқалар ила баробар жуда кўб ва гоът қийматли осори мактубанинг итлоф этилдиқи инкор этилажак қадар ҳафий эмасдир.

Эски туркларнинг ғарбинда искитлар оросинда ҳам улум ва маъриф ила иштиғол этувчилар бўлганлиғи, баъзиларининг (Онохорист каби) Офино шахрина қадар бориб, фалсафа ва ҳикмат ўргандиқлари Йўнон тарихларинда ёзилмишдир. Ушандоқ Шарқ тарафиндағи турклардин Чинда Пекин шахринда Хон-Лин Оқодемиясина имтиҳон ила кирмиш ва Ленё исминда Кандусий ҳам оқодемия тоъ-

сис этмиш (Ялу-Тоший каби) одамлар бўлганлигини Хитой ториҳлари ёзмишлар.

Ғарбда булғорларнинг улум ва маъориф ила эскидин беру шуғулландиқлари маълум ўлдиги каби, ичлариндин бириси — Булғор қозиси Ёъқуб бин Нуъмоннинг Булғор ториҳини ёзмишини ҳам муаррихлар баён этмишдиқлар. Лекин, бошқалари каби бу китоб ҳам талаф ўлмишдиқ. Бу кунга қадар бир нускаси ўлсун бир кимса қўлинда борлиқи маълум эмасдиқ.

Шарқ тарафиндағи уйғурларнинг ҳам эскидин улум ва маъориф ила иштиғол этдиқлари каби, Буғрохоннинг хос Қожиби Юсуф номинда жуда олиғ ва маданий фикрлар узра бино этилинуб, «Қудотқу билик» номинда сиёсат китоби ёзилдиғи ҳам маълумдиқ. Дебочасиндин билиндиқина кўра, бу китоб ул замондағи китобларнинг яхшироқидиқ. Демакки, ул замонда бошқа китоблар ҳам тасниф қилинмишдиқлар.

Исломият интишоори сўнгинда турклар улуми динини ислония ила ҳам жиддий суратда иштиғол этуб, онда ҳам йетуклик кўрсатмишдиқлар: Иброҳим бин ал-Аббос бин Савлтекин ас-Савлий ва Абу Бакр Муҳаммад бин Яҳё бин Абдуллоҳ ал-Аббос аш-шатранжий ва аш-Шайх Абдуқодир Журжоний ва Рашидиддин ал-Ватвот ва ғайрлар каби адабиёт ва улуми арабияда асл араблар қадари олим ва адиб, уламои Маҳмуд ал-Замашарий ва Йўсуф бин Аби Бакр ас-Саккокий ва Тож ул муфассирин лақоби берилмиш Абул Аълои Қомид бин Идрис Булғорий каби муфассирлар ва китоби Қуръон каримдин сўнг асқ китоб сонолгон имом ал-Маҳдисин Абдуллоҳ Исмоъйил ал-Бухорий ва «Фани Қадис»да мўътабар олти китобдин бири ўлан «Сунт ан-Термизий» соҳиби каби муҳаддислар ва аш-шайх Бурҳониддин бин Йўсуф ал-Булғорий ва уламои Саъиддин ал-Тафтазоний каби илм ат тавҳиҳ уламолари ва Абу Муҳаммад Садр бин Алоиддин ал Булғорий ва бошқалар каби асвулийлар ва Хожа ал Булғорий ва аш-шайх Қофизиддин Муҳаммад ал-Хоразмий ва ғайрлар каби фикҳлар ва аш-шайх Хожа Аҳмад Яссавий ва Алишер Навоий ва Сўфи Оллоёр ва Биноий ва Ҳаким Ото ва Султон Ото ва ғайрлар каби адабиёти туркияда адиблар, Ҳусайн бин Али бин Сино ва Талмизий Баҳминёр каби ҳакимлар — табиблар ва Аби Наср Муҳаммад бин Тархон ал Форобий ва мулло Али ал Қушчи каби ҳаким ва риёзийлар борчаси турклардиқ. Булардин моъида мазкур фанлар ва бошқа ҳам турли фанлар ҳам турклардин жуда

кўб олимлар, ҳакимлар, муаллифлар ва мусаннифлар бўлинишидирки, баъзиларининг асарлари турли тараф турклари ҳам, ҳатто, бошқа қавмлар ҳам дарс китоби иттиҳоз этилишидир ва баъзилари эса бу кунга қадар дастурлабмал қилинишидирлар. Бу каби қисқа китобда борчиси ёзилинувга мумкин эмасдир (буларни баёнига мутаккафил ўлан китоблара, хусусан, Маржоний ҳазратларининг «Мустафод ал аҳбор» ва «Вафайт ус салоф» ном рисолаларина мурожаъат этилсун).

Лекин дин китоблари арабча ёзилмиш ва фан китоблари ҳам (кўбрак) Йўнон ва бошқа тиллардин арабчага таржима этилмиш ўлдиклариндин олами исломиятда лисони илмия ўлароқ арабий, сўнгра форсий лисонлар иттиҳоз этилдиқиндин, турклар ҳам кўбрак асарларини арабий ва форсий ёзишидирлар. Исм ва куняларини бу ила араблара тақлид этуб, минг таассуф этилса оздирки, кўбиси туркийликларини ашъор, ҳатто, нимо бу ила қилмашидирлар. Бу сабаблардин булардин жуда кўбиси ҳақсиз ўлароқ ё араб ва ё форс уламиси қаторасинда кўриниб¹, онларга тегишиндин ортиқ камолат ва конду туркий қавмларина жаҳолат нисбат этилинурига сабабчи ўлмишидирлар. Сўнг замонларга қадар турк уломиси оросинда бу одат жорий эди. Кўшнилларга зиёфат учун аҳли байтни оч қолдирмоқ каби муносабатсиз иш ўлсада, одат ва расм ўлгондин сўнг тақлид этилинув, чўзилув ва туркий тил ҳам кунба-кун адабиёт майдониндин чиқа борув эди. Шундай ўлса-да, Туркистон ва Булғор ва Туркияи Усмония уламиси тарафиндин мамлакатлариндаги омман туркийлар учун ўз тилларинда ҳам кўб китоблар ёзилмишидир. Лекин бу (туркий) тилда фан ва улуми олия сонолгонлар ёзилмай, аксар авомга махсус китоблар ёзилинув эди. Булар ҳам арабий ва форсий сўзлар кўб қотишидирилиб, турк авоми онглови қийин равишда ёзилинувлар эди.

Ҳамдлар ўлсун, сўнг замонларда мумкин қадар кўбрак туркийларни фан ва улуми олия ила ошно этмак ва туркий тилни ҳам эски ўрнига лисони адабий даражасина

¹ Оламда улуг эрлар ва машхур олимларни ҳар қайси қавм ўзларина нисбат этарга ўринмишлардир. Онохорист ҳаким туркийни йўнонлар ўз файласуфлариндин онд қилдиқлари каби, араблар, хусусан, форсийлар ва хитойлар ҳам туркий қавмлардин машхур одамларни қандай бўлса бир муносабат ила ўз қавмлариндин сонмишидирлар. Бунга мисоллар жуда кўб.

кўтармоқ қасди ила бу тилда ҳам фунун ва улуми олиятга мутаъаллақ китоблар мумкин қадар йиғил ва очиқ ёзилмага бошладилар. «Лаъал Аллоҳу яҳдис баъд залика имро».

* * *

Энди, биз бу ўринда туркларнинг курун аввали ҳақинда ёзишга тиладикларимизни тамом этамиз. Лекин, кўрилурки, биз турклар маданияти ва маъорифи ҳақинда кўбрак ёздик. Баъзиларнинг қалбина хутур этарки, туркларнинг ҳеч камчиликлари йўқ эдимми? Ё нечун ул ҳақда тафсил берилмайдир?

Дуруст! Турклар маъсум эмас эди. Кусурлари — камчиликлари бор эди. Лекин, бир жиҳатдин онларни ёзмага бизга ҳожат қолмаишидир. Чунки онлардин ҳеч шаи тахт ул хафо қолмадиғиндин ташқари, илла, неча улуш ордирулуб ҳам майдонга чиқарилмишидир. Биз ҳам онлардин ёлғиз шахсиятга оид ўланларни, яъни зарарини ўзларигина кўрган, бошқаларга тажовуз этмаганларнигина ёзмадик. Аммо, зарари бошқаларга, қариндошларина, қавминга, миллатина ўтган камчиликлариндин сукут этмадик. Ё сароҳатан ва ё замно зикр этдик. Иккинчи жиҳатдин, курун аввалий туркларинда кўрилмиш камчиликлар маъосирлари ўлан бошқа қавмларда кўрилмишлардин ортиқ эмас, балки кўб даража кам эди. Балки бу кун маданият ва маъориф бобинда олдаги сафда ўлан қавмларнинг аждодлари маъосирлари ўлан бизнинг аслофимиз курун аввалий туркийларга нисбатан кўб даража кусурли, муомалаларинда кўб ваҳшиёна, балки баъзиси бутунлай ваҳший деярлик эди. Шул сабабдин қарун аввалий туркларинда кўрилмиш кусурлар ҳам таажжуб этилинажак шаи ўлмадиғиндин тафсилло баҳсина лузум кўрилмайдир. Ҳамда туркларнинг маданият ва маъориф бобинда таназзул ва инхитотларина (тубон кетувларина) курун аввалида кўрилган кусурлар эмас эди. Чунки ул вақт турклара кўра ҳам кўб даража камчиликли қавмлар бу кун маданият ва маъорифда олий даражалара ошмишлар. Ва аввал вақт олий даражада маданиятли қавмлар бу кунда кўб даража таназзул этмишлар: шулар жумласиндин турклар ҳам. Чунки тарих ва осор ва этнуграфия уламосининг тафтиш ва таҳқиқлари баъдинда бермиш қарорларина кўра, эскидаги турклар бу замонда шул мамлакатларда тириклик этмакда ўланларина кўра кўб даража ортиқ маданиятли ва маъорифли ўлмишидирлар. Бунинг устина, маданият ва маъориф бобинда оламда энг улуғ хизмат кўрмишлар: Оврўпо халқини

маданий ўлан Шарқ (Ҳинд, Чин, Туркистон, Форс, Араб) ила турклар тонишдиришидир. Ва ороларинда воситан маданият ва маъориф ва тижорат ўлмишидирлар. Бу аҳволларни тафтиш ва тадқиқи баъдинда турк улуғлариндин бири: «Дуруст! Неча минглар ила йиллар ичинда бир неча мартаба бадавий ва ё бадавийлашмиш халқлар ҳужуми ила турк маданияти йер йўзиндин йўғолуб туруви мумкин. Лекин ҳамонда асари бутунлай битмай қолмишидир. Онларнинг хотира ва ёдгорлари ва муаррихларнинг шаҳодати шаксиз бу ўринларда маданият олами бўлганлигини кўрсатадир. Ва булар борчаси бўлажак вақти ила келажак маданиятнинг муқаддима ва сармоялари бўла олулар», демиш.

Туркларнинг маданият ва маъориф бобинда таназуларина сабаб курун аввалидаги камчиликлари эмас. Балки курун васати ва курун нозилаларинда (ўрта, сўнги асрларинда)ги камчиликлари эди. Биз шул сабабдин ҳар иш-ни (шул ҳисобда камчиликни ҳам) ўз тўғрисида ва ўз вақтинда зикр қилмоқни тегшлин кўрамеиз.

ВАССАЛОМ АЛИ МИН АТБАЪ АБҲАДИЙ

ТАМОМ.

МОЗИЙ САВОҒИ

(Сўнгсўз ўрнида)

Туркий халқлар, туркий қавмлар, Турон Замин... Бу ҳақда ҳозирга қадар шаклланган тушунчаларимиз нечоғлик тор, нақадар ғариб эканлигини Ҳасан Ато бин мулло Муҳаммад Абушийнинг «Туркий қавмлар тарихи» асарини мутолаа қилгандан сўнг англаб, бизни афсус ва надоматлар чулғаб олади. Аслида қалбимиздан бундай таассуф оқими ўта бошлаганига кўп йиллар бўлган эди. Бу ички нидо вулқон энглиг безовта, ўзига йўл ахтарарди.

Саксонинчи йилларнинг иккинчи ярмида вужудга келган вазият, ниҳоят, Ўзбекистон мустақиллигининг қўлга киритилиши етмиш йил тўлғоқда келган вулқоннинг портлашига замин ҳозирлади. Кейинги уч-тўрт йил ичида нашр қилинган асарлар, мен бунда ўтмишимизга оид ўз салаф юртдошларимиз қаламига мансуб китобларни кўзда тутаётирман, бўйи бастимизни мукамалроқ кўришга ўрнатилган пиллопояларга ўхшайди. Қанча баланд чиқа бошласак, мозий ила бўйлашган қадимий маданиятимизни, улғувор аждодларимизни, уларнинг аниқ қиёфаларини шунчалик ёрқин кўра биламиз.

Ҳасан Ато Абушийнинг «Туркий қавмлар тарихи» ҳам мозийнинг ҳозиргача биз бўйлай олмаган баланд деворига қўйилган ўзига хос бир шоти. Ундан кўтарилиб, олис ўтмишимизга, туркийлар тарихига назар ташлаймиз. Ҳозирга қадар туркий халқлар тарихига тааллуқли бирон-бир салмоқли асар ўқимаганимиз учунми Ҳасан Ато Абушийнинг ёзмашлари бизни ҳайрат ва таажжубга солади. Финларнинг туркийликка бир қадар дахли борлигини озми-кўпми тасаввур қилардик (Ўрхун ва Енисей дарёлари бўйларидаги битик тошларини ўрганиш муносабати би-

лан, албатта), бироқ, японларнинг, хитойликларнинг, эскимосларнинг, бурятларнинг, чўқчаларнинг, бир сўз билан айтганда, Шимолий муз океани теграларию Узоқ Шарқда истиқомат қилувчи жамики халқларнинг, элатларнинг туркий эканлигини, ақалли, ўйлаб ҳам кўрмагандик. Бу ёғи майли, олий ва ўрта мактаб дарсликларида хунларни, масоғетларни, шакларни туркийликка дахли йўқ қабила-лар деб ўргатилганлигини айтмайсизми?!

Қозоқ олимларининг Ўрта Осиё, хусусан, Туркистон қадимги Турон ҳудудида яшаган қавмларни, чунончи, хунлар, шаклар, масоғетлар ва бошқаларни туркий халқларнинг аجدодлари сифатида қараганликларини ва бу бобда биздан анча олдин кетганлигини таъкидламай илож йўқ. Ўқтабир ва ундан олдин ҳам туркийлар тарихига доир асарлар яратилмаган. Буни Ҳасан Ато Абуший ҳам тан олади: «Торих илмининг лузуми ва зарурати ушбу даражада эдики, жуда эски замондан берли илм аҳлларино узоқ синов ва тажриба сўнгинда шаксиз билина келмишидир... Торих илми эскидин берли ушбу даражада экан, на сабабдин бизнинг қавмимиз — миллатимиз (Русия турклари) ичинда бу кунга қадар ўзина тегишли ўрнини олмамишидир? Турк тилинда торих жуда оз ёзилмишидир».

Ҳасан Атонинг бу саволи ҳозирги кунда ҳам жоиз. Унинг кўрсатишича, араб ва форс, аниқроғи, ислом муаррихлари икки мингга яқин тарихий асарлар ёзган экан. Шу савол хусусида мулоҳаза юритганинда, буюк Амир Темурнинг тарихи ҳам, сўнг кечган подшоҳларимиз воқеалари ҳам ўз она тилимизда ёзилмаганлигидан хуноби ошади кишининг.

Ҳасан Ато Абуший XIX аср охирларида, XX аср бошларида яшаган тотор маърифатпарварларидан бири. У Шаҳобиддин Маржоний издоши ўлароқ, кенг қамровли билимга эга бўлган. Тотор олимлари, хусусан, Шаҳобиддин Маржоний Заҳириддин Муҳаммад Бобур, Абулғозий Баҳодирхон издан бориб, туркий тилда тарих битиш анъанасини давом эттиради. Ҳасан Ато Абуший Қозон музофотининг таниқли охунд ва қозиларидан бири бўлган. Ўзининг тан олиб айтишича, Оврупо ва Шарқ илм-фанидан яхшигина хабардор бўлган. Шу боисдан ҳам унинг яқинлари туркийлар тарихи ҳақида асар ёзишни ундан илтимос қилганлар. Натижа шул бўлганки, Ҳасан Ато Абуший кўп излакишлар, сўраб-суриштирувлар, Масъудий, Маржоний, Абулғозий ва яна бир кўп фузалоларнинг асар-

ларини теран ўрганиб, «Муфассал тарихи қавми туркий»ни вужудга келтирган.

Ҳасан Ато Абуший асарини ёзилганда, қадимги туркларнинг бешикларидан бири бўлган Булғор шаҳри ва унинг ҳудудлари, умуман, тоторлар ерлари руслар тасарруфидида, Абуший айтмоғичи, рус подшоҳининг тахти тобелигида эди. Шунинг учун ҳам муаллиф туркийларни энг аввало Оврупода дастлаб зужур бўлиши — пайдо бўлиши ёнки тан олинишига қараб ўринлаштиради. Яна бир томони шундаки, Ҳасан Ато эҳтиёткорликни ҳам унутмайди (у замонда ҳам, бу замонда ҳам аҳвол шу бўлган), туркийларга баҳо берганда қадимги Оврупо муаррихларига, шунингдек, рус тарихчиларига суянади, улардан кўчирмалар олиб, фикрини далиллайди.

«Туркий қавмлар тарихи» ҳижрий 1327, милодий 1909 йилда Уфо шаҳрида чоп қилинган. Асар саҳифаларидан бирида қайд этилишича, китоб 1907 йилда ёзиб тугалланган.

Ҳасан Ато Абуший, назаримизда, жуда улкан тадқиқот ишини амалга оширган. Араб муаррихлари туркий қавмлар мундарижасини 56 тага қадар санаганларини у бир ўринда тилга олади. Унинг ўзи эса «Туркий қавмлар тарихи»да бу миқдорни 60 га етказилади. «Туркий қавмлар тарихи» Турония турклари тавсифидан бошланади. «Турк уруғлари, — деб ёзади Абуший, — қавми Турониянинг қабилабоши ва жуда эски ва улуғ шуъбасидир... Турк халқи бу йерларнинг энг эски халқлари ва хожалари эди». Агар ўтмишимизга умумий назар ташлайдиган бўлсак, Ҳасан Атонинг ҳақ эканлигига имон келтирамиз: Туронда узоқ асрлар давомида туркий халқ вакиллари юртбоши бўлиб келганлар. Китобда, шунингдек, туркий қавмлардан бўлган хитой, исқит, исқиф, исқулут, сормот, руқулон, ёзиғай, ётвоғ, масоғет, олон, овраси, серок, ёса, қосуғ, ўғир, булғор, бошқурт, мишор, мажор, венгер, хазар, қоройм, яҳудий динидаги булғорлар, холис, охалин, овор, уйғур, ўзбек, ту-кий, печениғ, биженок, ўғуз, туркмон, хоразм, қипчоқ, кумоний, полувесий, сақсен, салжук, қоий, усмонли, қирғиз, қозоқ, тотор, солний, қуряқ, журжиний, нейучий, манжур, хитой тоторлари, кедоний, тунғус, манғул, хоро, холхо сингари аجدодларимиз — бир шажарадан тарқалган туркийлар ҳақида ҳикоя қилинади.

Ҳасан Ато Абуший доирани катта олган. Туркий қавмларни ёлғиз таъриф ва тавсиф этибегина қолмасдан, қавми орияга мансуб халқлар тарихи, уларнинг туркийлар

билан муносабати, дўстлик алоқалари, шунингдек, ихтилотлари ҳақида ҳам ишончли ва тўғри фикрларни келтириб ўтади. Қайд этганимиздек, Ҳасан Ато асарини ёзаётганда ҳоким қавм (бу унинг ўз таъбири) бўлиши рус подшоҳи ва ҳокимиятининг кўланкаси қоғоз саҳифаларига тушиб турган. Шу боисдан, кўп ўринларда фикрини очиқ ифода қилишдан тийилади. Аммо ислованлар (славянлар), уларнинг рус тупроғига қадам қўйиши тарихи ҳақида ҳикоя қилганида муаллифнинг Овруто кечмишини ниҳоятда теран билишига амин бўлишимизга тўғри келади.

«Туркий қавмлар тарихи» ни ўқиб чиқдингиз, бинобарин, сўнгсўзда унинг мазмунини қайта ҳикоя қилиб, вақтингизни олиш ниятимиз эмас. Менда шундай бир тасаввур туғилдики, жаҳонда туркий қавмлар энг кўп, энг улғу, энг қудратли халқлар экан. Афсуски, ҳозирги пайтда қурраи Арзнинг беш қитъасига сочилиб кетган туркий қавмлар кела келмиш ўзаро жанглар, рақобат, келишмовчилик, бирлаша олмаслик сабабидан азият чеккан эканлар. Бунда, энг аввало, ички низолар, ер, сув, яйлов мухорабаларга боис бўлган эса, иккинчи тарафдан, табиатан жанговар, от устида ухлаб, от устида овқатланадиган, алп турклардан ниҳоятда қўрқадиган ислованлар уларга ҳар қадамда панд берганлиги юракларни ўртайдди. Бир мисол. Мўғуллар булғор турклари устига бостириб келганда рус подшоҳлари уларнинг қирилишини хотиржам ва мамнуният ила кузатадилар. Ваҳоланки, бир вақтлар русларда очарчилик бўлганда булғорлар уларни дон-дун, озиқ-овқат билан таъминлаган эдилар. Рус подшоҳларининг бу иши узоққа бормайди, мўғуллар уларни ҳам забтига олади. Туркийлар билан славянларнинг қони қўшилса ҳам, дили ҳануз яқинлашиб кетмаётганини муаллиф афсус билан тилга олади.

Туркий халқларнинг ўзаро қовушмаслиги уларнинг бирин-кетин тобе қавмлар бўлишига олиб келади. Оврутолилар, омриқолилар шимол туркларини, қуряқлар, эскимослар ва бошқа қарам қилинган халқларнинг руҳиятини, жанговарлик қобилиятини янчиб ташлаш учун фаҳш ва ичимликни кенг тарғиб қиладилар, бунга муваффақ ҳам бўладилар. Абуший қуряқларнинг хулқи бузилуви, яъни уларда азалда ҳеч кўрилмаган ўғирлик, жиноят содир бўлишида рус тожирларининг таъсири катта бўлганлиги, омриқолилар эса ичкиликни ўргатганлари сабаб бўлганлигини айтиб ўтади.

Энг ёмони, олим ва саёҳатчи либосидаги айрим рус корчалонлари туркий халқларнинг қадимиятга дахлдор осори атиқаларини, ҳатто, энг муқаддас жойи бўлган қабристонларини ҳам талашга тушганлар.

Туркий халқларнинг қадимиятга дахлдор обидалари, китоблари араблар, муғуллар томонидан ҳам таланган, йўқ қилинган. «Чингиз ва Халоку воқеаларинда, Богдод вилоятларинда ҳалок ўлмиш осори мактуба оросинда шаксиз туркий осор ҳам бўлганлигинин ташқари, турк оламинда, яъни ҳар икки Туркистон ва Булғор мамлакатларинда ҳам жуда қийматли осори Туркиянинг талаф ўлдиқлари шубҳасиздир», деган хулосага келади Абуший.

Ҳасан Ато Абуший асарда асосий диққатни Русияга тобе бўлган туркий қавмлар тарихига қаратади. Бу ҳам бежиз бўлмаса керак. Муаррих, афтидан, рус ҳукмдорлари ўтказаетган сиёсатни англаган ҳолда, урфини, тилини, маданиятини, бинобарин, тарихини унутаётган қавмдошларининг тарихини абадийлаштиришни ўз олдига мақсад қилиб қўйган. Шу боисдан ҳам у Урта Осиёга, Туркистонга жуда кам саҳифиларни ажратган. Бироқ, бу унинг Туркистонга бўлган ҳурмат-эътиборига асло соя ташламаган. Чунончи, маданият, илм-фан, давлатни бошқариш усулининг мукамаллигини у худди шу жойда яшовчи қавмларда кўради. Суғоришининг энг комил бўлган кўриниши Туркистонда жорий этилганлигини у алоҳида қайд этади. Ҳатто, Бухоро тахтида ўз қавмдошининг, манғит уруғига мансуб туркнинг бу кун саломат (1909 йил ҳисоби ила) турганлигини ҳам ифтихор билан ёзади.

Асарда 60 га яқин туркий қавмлар тарихи ҳақида қисқа, аммо жуда ишончли маълумотлар жам қилинган. «Туркий қавмлар тарихи»ни озгина ислоҳ билан ўрта мактаблар дарслиги сифатида тақдим этса бўлади. Унинг тилини айтмайсизми? Муаллиф бир ўринда ўз она тилим — Қозон шевасида ёздим, деса-да, арабий имлода уни ўзбек ўзбекона, туркман туркманча, уйғур уйғурона талаффузда бемалол ўқий олади. Шу боисдан, биз уни нашрга тайёрлашда асосан муаллиф услубини, умумтуркий аҳамиятга молих сўзларни сақлаб қолишга интилдик. Асримиз бошларида ота-боболаримиз гаплашган, сўзлашган жонли нутқни «Туркий қавмлар тарихи»да кўрдик ва аслиятни эҳтиётлик билан бугунги куннинг тарихимизга, она тилимизга ҳурмати беқиёс китобхонларга етказишга интилдик.

Туркий қавмлар... Бугун дунёнинг ҳар тарафига сочиллиб кетган, турли динда, турли эътиқодда бўлган, аслияти, илдизи бир халқлар... Чамаси, дунёнинг бошқа маъволарида яшаётган, бошқа-бошқа сиёсий тузумларга мансуб бўлган туркий қавмлар — халқлар ўз тарихларини, келиб чиқишларини, илдизларини биздан кўра яхши идрок қилсалар керак. Фақат биз, туркий қавмларнинг асл бешиги, кўз очиб кўрган Ватани бўлган Туркистоннинг туғди-битди турклари — ўзбеклар бундан маҳрум эдик. Бугун мустақиллик шабадаси эсмоқда, Ўзбекистоннинг оқ-яшил байроғи ҳилпираб турмоқда. Юртимизга ташириф буюраётган ёпон ҳам, тинчлик учун жон куйдираётган фин ҳам бизга қондош-жондош, бир дарахтнинг қулоч отган шохлари экан. Буни англаш — ўзликни англаш.

Ҳасан Ато Абуший асарининг давр нуқтаи назаридан чекланган, бир ёқлама талқин этилган ўринлари бор, албатта. Муҳими, у бизнинг тарих фанимизда бўлиб келганидек, кимнингдир раъйига қараб, ёинки, кимгадир ёқишни, кимнингдир сиёсатини ўтказишни йўлаб иш тутмаган. Ҳақиқатни инсоф билан, далил, мушоҳада йўли билан ифода қилган. Унинг китобидан чиқадиган бир муҳим хулоса шулки, туркий қавмлар жаҳоннинг энг қадимий, энг маданиятли, энг жанговар, энг ишбилармон, мард, танти вакиллари. Улар олижаноб, ишонувчан, дўстга ҳамиша ёрдам қўлини чўзадиган инсонлар. Уларнинг бу фазилати кўпинча ўз бошига бало келтирган. Ёт қавмлар уларнинг кумайиб кетишига, бирлашувига ҳамиша тўсқинлик қилган, панд берган. Шунинг учун ҳам бир вақтлар Оврупо-нинг юрагига қадар борган туркийлардан биргина Усмонли турклар ўз давлатига, ҳокимиятига эга деб қайгуради Абуший.

Бугунги кунда, Аллоҳга шукроналар, туркийлар ўзликни англаб етмоқда. Ўзбекистон ила Туркия ўртасида қардошлик алоқаларининг мустаҳкамланиб бораётганлиги Ҳасан Ато Абуший орзусининг ушалиши, минг-минглаб донишманд туркийлар ниятининг амалга ошишидир. Аввалда бўлганидек, туркий халқларнинг дўстлиги, жипслашуви ҳозирги кунда ҳам кимларгадир ёқмаётир. Мозий сабоғи аччиқ бўлса ҳам, истиқбол учун маёқдир. Асрлар давомида адашган, қутқуга учган туркий қавмлар бугун эски хатоларга йўл қўймасликлари керак. Мозий сабоқ беради: бўлинганни бўри ер! Бўлинганни бўри эмас, ўз-ўзи ҳам ейиши сир эмас. Яхши, улуғ замонлар

келмоқда. Туркийларнинг ҳам бағри бут, қадди тик бўладиган йиллар узоқ эмас. Бунга ишонгинг келади кишининг. Илоҳо, шундай кунларни яқин қил!

Ниҳоят, имкониятдан фойдаланиб, «Туркий қавмлар тарихи»ни нашрга тайёрлашда кўмак, маслаҳат ва ёрдамларини аямаган муҳтарам зотларга самимий миннатдорчилигимни баён этсам. Шоир Муҳаммад Раҳмон, Қарши муаллимлар билим юртининг ўқитувчиси Қаҳрамон Қурбонов, профессор Тўра Нафас, доцент Рашида Усмонова, тарих фанлари доктори, профессор Обод Жўрақуловларга ушбу китобнинг юзага чиқишидаги ҳолис кўмаклари учун ташаккур билдираман.

ПОЁН РАВШАН,
филология фанлари номзоди.

ЛУҒАТ

А

Абвоб	— боблар
Азжумла	— жумладан
Азл	— бунатиш, четлатиш, мансабдан тушириш
Азрақ	— кўк, нилый
Алайҳи	— қаршилиқ, қаринилиқ асоси
Алҳақ	— ҳақиқатан, тўғриси
Амвол	— моллар, ашёлар
Амму	— амаки, отанинг укаси
Амсал	— ўхшашлар, монандлар
Анб	— беадад, сони номъълум
Аносир	— унсурлар (ер, сув, ҳаво, ўт)
Ансаб	— насл-насаб, наслилар
Арс	— майдон, саҳи
Асвила	— саволлар, сўроқлар
Аслиҳа (силоҳ)	— қурол-яроғ
Аслоф	— олдин ўтганлар, ота-болалар, устозлар
Асфар	— сариқ
Асҳоб	— суҳбатдошлар
Атбоъ	— тобелар
Атиқа	— қадимга ёдгорликлар, асарлар
Афрод	— фардлар, шахслар, кимсалар
Афу	— авф, кечирим
Ашқал	— шакллар, суратлар
Ашҳар	— Энг машҳур, таниқли
Аълом	— Атоқли исмлар, қўшвининиң байроқ ва нияонлари
Аъмол	— амаллар, ишлар
Ақвом	— қавмлар
Ақсо	— узоқ, энг узоқ жой
Аҳком	— ҳукмлар, қонунлар
Аҳфод	— авлодлар, набиралар
Аҳли шар	— ёмон, бузуқ ниятли кишилар

В

<i>Бадавий</i>	— саҳройи, кучманчи, кучиб юрувчи чул одами
<i>Баид</i>	— узоқ, йироқ
<i>Бартос</i>	— мордва (мордва миллатига мансуб)
<i>Басират</i>	— кўриш, зийраклик, хушёрлик
<i>Баталот</i>	— лоқайдлик, пуч, бехуда, асоссизлик
<i>Бахтар Замин</i>	— қадимги Бақтрия (Сурхондарё, шим. Афғонистон)
<i>Баширия (т)</i>	— инсоният, кишилик, инсонлик
<i>Бақия</i>	— бир нарсанинг охири, қолдиги
<i>Баҳрайн</i>	— икки дарё (Рум ва Форс дарёси)
<i>Баҳри Хазар</i>	— Каспий денгизи
<i>Бағд</i>	— кейин, сўнг
<i>Баъъат</i>	— аҳд-паймон, келишув, ваъда
<i>Биззот</i>	— шаҳсан, бевосита, зотида, аслида
<i>Бикр</i>	— қиз, қиз бола, ифбат, поклик
<i>Билиттифоқ</i>	— иттифоқлик, ҳамжиҳатлик билан
<i>Биликул</i>	— батамом, бутунлай
<i>Билъакс</i>	— ақсинча
<i>Валий</i>	— ҳоким, ҳукмдор, подшоҳ
<i>Валоят</i>	— валиялик, авлиёлик
<i>Варағ</i>	— удмурт (удмурт миллатига мансуб)
<i>Васат</i>	— ўрта, оралиқ
<i>Вақойих</i>	— воқеалар
<i>Вақойиъи тарихия</i>	— тарихий воқеа-ҳодисалар
<i>Ваҳшат</i>	— ваҳшийлик, ёвбойлик
<i>Возиз</i>	— тузувчи, ясовчи, таъсис этувчи
<i>Ворид</i>	— келган, келадиган
<i>Восъ</i>	— кенг, катта, ёйиқ
<i>Воғул</i>	— манси (манси қавмига мансуб)

Д

<i>Давлати мустақил</i>	— мустақил, озод давлат
<i>Давоми қавмият</i>	— қавмларнинг давоми, силсиласи
<i>Дармиён</i>	— ўртада, оралиқ, ўрта
<i>Дарун</i>	— дил, замир, ботин, ич
<i>Давъий</i>	— бирор нарсани биронинки эмас, менгичи деб талаб қилиш, у ҳақли эмас, мен ҳақли деб талашини, даъво қилиш
<i>Дийудур</i>	— Дюдор
<i>Доий</i>	— истовчи, талаб этувчи, даъват қилувчи
<i>Доираи нисфун наҳор</i>	— меридиан доираси, меридиан чизиги

Ж

<i>Жазира</i>	— орол, ота
<i>Жазм (жазмо)</i>	— қатъий, муқаррор
<i>Жарида</i>	— дафтар, якка, танҳо
<i>Жаруҳ</i>	— яра, жароҳат
<i>Жид (жидд)</i>	— савъ, ҳаракат, тўғрилиқ, ҳақиқат
<i>Жидал</i>	— жанг, низо, уруш
<i>Жиҳод</i>	— дин йўлидаги уруш, кофирларга қарши жанг, юриш
<i>Жопун</i>	— ёпон (Ёпония, ёпон қавмига мансуб)
<i>Жоя</i>	— ёй (қурол)
<i>Жояв</i>	— ёв
<i>Жузо</i>	— бўлак, қисм

З

<i>Зам (замм)</i>	— қўшиш, жамлаш, юклаш, илова қилиш
<i>Зан</i>	— гумон, шубҳа
<i>Зайф</i>	— меҳмон, мусофир
<i>Зобит</i>	— забт этувчи, идора қилувчи, бошқарувчи
<i>Зобита</i>	— қонда, тартиб, дастур
<i>Зот (зотия, зотий)</i>	— эга, соҳиб, шахс, моҳият, аслият, табиий
<i>Зумра</i>	— тўда, жамоат, гуруҳ

И

<i>Идбор</i>	— бахтсизлик, омадсизлик
<i>Ижбор</i>	— мажбур, этиш, зўрлаш
<i>Ижмол</i>	— қисқа, мухтасар, тўлиқ бўлмаган ифода
<i>Ижтиҳод</i>	— тиришиш, интилиш
<i>Изз</i>	— азизлик
<i>Измор</i>	— асосга, замирга нигоҳ ташлаш, дилда пинҳон сақлаш
<i>Илтидод</i>	— узайиш, чўзилиш
<i>Илтисол</i>	— бўйсунуш, эрганиш, мисол олиш
<i>Инод</i>	— бўйин товлаш, ўжарлик, саркашлик
<i>Интизоғ</i>	— тортиб олмоқ, сугуриб олмоқ, ўридан қўзғатмоқ
<i>Интриго</i>	— жанжал, низо, тўполон
<i>Интисоб</i>	— нисбат, тегишлилик, тасавуфда бир маслакка боғлиқ бўдишлик
<i>Интихот</i>	— сайлаш, танлаш
<i>Интишор</i>	— ёйилиш, тарқалиш
<i>Инқиёд</i>	— бўйсунуш, берилиш

<i>Инҳитот</i>	— тубан кетиш, таназзул, тарқоқлик
<i>Исмат</i>	— поклик, бегуноҳлик
<i>Истидлол</i>	— далиллаш, исботлаш
<i>Истинод</i>	— суянмиш, таянч, далил
<i>Истинсоҳ</i>	— нусха кўчириш, юзма-юз қилиш
<i>Истифода</i>	— фойдаланиш
<i>Истихроҷ</i>	— чиқариш, ташлаб олиш, ҳосил қилмоқ
<i>Иштиҳод</i>	— шохид келтириш, гувоҳлик исташ, мисол, кўчирма
<i>Иттиҳод</i>	— бирилашиш, бирлик
<i>Иттиҳоз</i>	— қабул қилиб олиш, олмақ, сайламоқ, ажратиб олмақ
<i>Иттиҳом</i>	— бўҳтон, гумон, тухмат
<i>Итлоф</i>	— йўқ қилинган, ҳалокат
<i>Иштиғол</i>	— шуғулланмоқ, машғуллик
<i>Иқтизо</i>	— зарурат, тақозо, талаб
<i>Ихтироз</i>	— сакланиш, эҳтиётланмиш
<i>Иғфол</i>	— рафлатда қолдириш, зўрлаш

К

<i>Кавн</i>	— бормиқ, дунё, мавжудлик
<i>Кавнайн</i>	— икки дунё (у дунёю бу дунё)
<i>Калисо</i>	— черков, ибодатхона
<i>Канд</i>	— захм, жароҳат
<i>...канд (кент)</i>	— от исовчи қўшимча: шаҳар, қишлоқ маъносини беради: Тошканд, Вобкент сингари.

<i>Касирал афрод</i>	— одамлар кўпчилиги, шахслар, кимсаларнинг мўл эканлиги
<i>Каср</i>	— синиш, ушалиш, шикасталик
<i>Касрат</i>	— кўплик, кўпчилик, зичлик
<i>Киноз</i>	— князь, ҳоким
<i>Крепус</i>	— крепость, қалъа
<i>Куна (кунят)</i>	— лақаб, авлод номи силсиласи
<i>Кул (кулл)</i>	— бутун, ҳамма, бир, жамън
<i>Куфв</i>	— тенг, баробар, ўхшаш, ҳаммасаб

Л

<i>Лингвустика</i>	— лингвистика, тилшунослик
<i>Лисон</i>	— тил
<i>Лобуд</i>	— ночор, ноилож, зарурат юзасидан

<i>Маавт</i>	— ўлим, вафот этиш
<i>Мазнун</i>	— гумон, тахмин қилиш
<i>Мазожъ (мазжаъ)</i>	— қароргоҳ, истироҳатгоҳ
<i>Мамдуҳ</i>	— мадҳ этилган, улугланган
<i>Малҳуз</i>	— мулоҳаза қилинган, фикр этилган, эҳтимол тутилган, хотирга келган.
<i>Мамнуб</i>	— таъқиқланган, манъ этилган
<i>Манбит</i>	— майсазор, ўсимликзор
<i>Мансур</i>	— сочилган, настрий
<i>Манша (маншоъ)</i>	— сарчашма, келиб чиқиш, бошланиш жойи, ибтидоий ўрин
<i>Манқул</i>	— нақл қилинган, бировлар айтганидан кўчирилган
<i>Манофет</i>	— манфаатлар
<i>Маосир (маъсара)</i>	— гаройиб, гўзал иш
<i>Маржуҳ</i>	— ҳосил бўлиш, юзага чиқиш
<i>Масдар</i>	— манба, бошланиш жойи, боши
<i>Маснубот</i>	— яратилганлар, безакли қилиб ишланганлар
<i>Масоба</i>	— даража, ҳолат, ўқшаш, каби
<i>Масоил</i>	— мисол келтириш, ўқшатиш
<i>Масриф</i>	— сарф
<i>Мастур</i>	— ёзилган, кўчирилган
<i>Матбуъ</i>	— нашр қилинган, чоп этилган, маъқул, таъба мувофиқ
<i>Мафлуҷ</i>	— фалажланган, шол бўлган
<i>Маъбуд</i>	— саналган, саноқли
<i>Маъмат</i>	— омонлик жойи
<i>Маъмул</i>	— орзу, тилак, кутилган нарса
<i>Маъруз</i>	— ҳолат, арз ўрни, кўрinish жойи
<i>Маъруз</i>	— арз этилган, исталган
<i>Мақсид</i>	— мақсадлар
<i>Маҳфуз</i>	— сақланган, хотирада қолган, ёдланган
<i>Машварат</i>	— кенгаш, масляҳат
<i>Машҳур</i>	— машҳурлик
<i>Мисдоқ</i>	— далил, ҳужжат, исбот, гувоҳ
<i>Мисл</i>	— бир нарсанинг ўқшаши, монанди, эвази.
<i>Миссийунер</i>	— миссионер
<i>Мода (мосиво)</i>	— ...дан бошқа...дан ташқари
<i>Мову ман</i>	— манманлик, худбинлик, кибр
<i>Муайяд (муаййид)</i>	— қувватланган, таъкидланган, қувватловчи, таъкидловчи
<i>Мубодала</i>	— бадал, бир нарсага иккинчи бир нарсани эваз қилиш, муовиза
<i>Мудовамат</i>	— давомийлик, узлуксизлик
<i>Муассир</i>	— таъсир этувчи, ёқимли, таъсирчан
<i>Мужаллад</i>	— жилдланган, жилд, том

<i>Мужодил</i>	— тортишувчи, баҳслашувчи
<i>Музорё</i>	— монанд, ўхшаш.
<i>Муносафа</i>	— бирор нарсани иккига бўлиш
<i>Мунтаҳи</i>	— ниҳоясига етувчи, тамомланувчи
<i>Муңқад</i>	— бўйин этувчи, итоаткор
<i>Муңқариз</i>	— инқироз, таназул, ҳалокат, йўдликка юз туттиш
<i>Муңдазим</i>	— бузилган, тум-тарақдай бўлган
<i>Мураттаб</i>	— тартиб берилган, тузилган
<i>Мусаллас</i>	— уч қат, уч бурчак
<i>Мускирот</i>	— Маст қилувчи ичимлик
<i>Мускит</i>	— соқит этмоқ, эътиборсиз қолдирмоқ
<i>Мусодама</i>	— тўқнашув
<i>Мусоват</i>	— бароварлик, тенглик
<i>Мусосид</i>	— ёрдам этувчи, қулай бўлган
<i>Мустабаъд</i>	— мумкин бўлмаган, маҳол, узоқ
<i>Мустаъмал</i>	— истеъмолга қирмоқ, ишлатилмоқ
<i>Мустағний</i>	— бадавлат, эҳтиёжсиз
<i>Мустағрақ</i>	— гарқ бўлган, чўмган
<i>Мутаваал</i>	— узайтирилган, чўзилган
<i>Мутавазиз</i>	— одобли, хушхулқли
<i>Мутадовил</i>	— расм, урф бўлган, истеъмолга кирган
<i>Мутаффарих</i>	— тарқоқ, сочилган, бўлинган, пароканда
<i>Мутаффиқ</i>	— иттифоқчи, тили ва дили бир
<i>Мутубиқ</i>	— мувофиқ, уйғун, тенг, баробар
<i>Муътамад</i>	— ишончли, эътимодли
<i>Мушобаҳат</i>	— ўхшашлик, монандлик
<i>Мушубиқ</i>	— ўхшаш, монанд
<i>Мушофаҳа</i>	— юзма-юз сўзлашув
<i>Муштақ</i>	— бошқа бир сўздан келиб чиққан, ҳосил бўлган (тилш)
<i>Муқовамат</i>	— жангда баравар келиш, тенг қарши туриш
<i>Муқотала</i>	— қирғин, жанг, уруш
<i>Муқоф</i>	— боғловчи
<i>Муқтадир</i>	— қодир, қудратли
<i>Муҳаққиқ</i>	— аниқловчи, тадқиқ этувчи, ҳақиқат қилувчи
<i>Муҳовара</i>	— савол-жавоб қилиш, ўзаро сўзлашув
<i>Муҳлик</i>	— ҳалок этувчи, ўлдирувчи, хатарнок

Н

<i>Набз</i>	— қон томири
<i>Набот</i>	— гиёҳ, ўсимлик
<i>Насорий (насроний)</i>	— ғайри дин, христиан
<i>Нашр</i>	— ёйиш, тарқатиш
<i>Наҳб</i>	— талаш, ўғирлаш
<i>Наҳй</i>	— манъ этиш, таъқиқлаш

<i>Нисён</i>	— унуттиш, эсдан чиқариш
<i>Нисф</i>	— ярим (бир нарсанинг ярми)
<i>Нисфун наҳор</i>	— меридиан, кун ўртаси, туш, қиём вақти
<i>Нубувват</i>	— элчилик, пайғамбарлик
<i>Нусрат</i>	— ёрдам, мадад, ғалаба, зафар

О

<i>Озоқ денгизи</i>	— Азов денгизи
<i>Оитрупулгиа</i>	— антропология
<i>Ота</i>	— орол, жазира
<i>Отқи</i>	— вулқон
<i>Офтонум</i>	— автоном, алоҳида

Р

<i>Раъс (раъсо)</i>	— бир нарсанинг аввали, бошланиш нуқтаси, боши
<i>Раёсат (раёсат)</i>	— раислик, бошлиқлик, раҳбарлик
<i>Рустуф</i>	— Ростов шаҳри.
<i>Русух</i>	— маҳкамлик, барқарорлик, ўрнавиш
<i>Руний</i>	— қадимги герман халқларига мансуб ёзув номи

С

<i>Сайфий (сайфия)</i>	— ёзлик
<i>Санад</i>	— ҳужжат, асос, далил
<i>Санойиш</i>	— санъатлар
<i>Сарих</i>	— очиқ, равшан, аниқ, ойдин
<i>Сафина</i>	— кема
<i>Сафир</i>	— ёқимли, майин овоз
<i>Сароҳатан</i>	— ошкор ва равшан
<i>Саҳл</i>	— осон, енгил, қулай
<i>Синагог</i>	— яҳудийлар ибодатхонаси
<i>Сироят</i>	— ўтиш, таъсир
<i>Сойир</i>	— бошқа, ўзга
<i>Сунгу</i>	— найза, санчқу

Т

<i>Таайим</i>	— шухратланиш, белгили бўлиш
<i>Таайон</i>	— муайян
<i>Таарруз</i>	— эътироз, мухолифлик
<i>Таадди</i>	— тажовуз, ҳаддан ошиш
<i>Табаа</i>	— тобе кишилар, қарамлар

<i>Таъъ</i>	— нашр этиш, чоп қилиш, нақшлар
<i>Тобеият</i>	— итоат, бўйсунилган
<i>Таважжуҳ</i>	— юзланиш, хайрихоҳлик кўрсатиш
<i>Тавойиф</i>	— гуруҳлар, гўдалар, қабиалалар
<i>Тадорих</i>	— илож, чора
<i>Тадрис</i>	— таълим, сабоқ
<i>Тажаммуъ</i>	— жамъ бўлиш, давра олиш, мажлис
<i>Тажрид</i>	— яқкалаш, ажратиш, четлаштириш
<i>Такмия</i>	— камолга етказиш
<i>Тақрир</i>	— такрорланиш, такрорланиб келиш
<i>Талай</i>	— жисм, тан, жусса
<i>Талаф</i>	— нобуд бўлиш, қирлиши, йўқ бўлиш
<i>Талтиф</i>	— эркалаш
<i>Тамсил</i>	— мисол келтириш, ўхшатиш
<i>Таржиҳ</i>	— бир нарсани иккинчи бир нарсдан ортиқ кўрмоқ
<i>Тарсий</i>	— бирор нарсага зийнат учун қимматбаҳо тошлар қадаш, безаш, зийнатлаш, нақлаш
<i>Тасаллут</i>	— зўравонлик, ҳукмронлик, ҳокимият
<i>Тасбиб</i>	— сабаб, боис
<i>Тасрих</i>	— очиш ва аниқ ифодалаш
<i>Тасфия</i>	— софлаш, тозалаш, равшан қилиш
<i>Тасхир</i>	— қўлга олиш, забт этиш
<i>Тафриҳ</i>	— ажратиш, бўлиш, фарқланиш
<i>Тахсис</i>	— бир нарсани бошқа бир нарсага махсуслаш, тайин этиш, белгилаш
<i>Тахфиф</i>	— енгиллаштириш
<i>Тафохур</i>	— фахрланиш
<i>Тафрит</i>	— бирор ишга сусткашлик қилиш, кусурга йўл қўйиш
<i>Таъдиб</i>	— одоб бериш, тийиш, ақл киритиш
<i>Таъдил</i>	— ислоҳ, тўғри, баробар қилиш, муътадиллик
<i>Таъйид</i>	— таъкидлаш, қувватлаш
<i>Таъмих</i>	— умуман, умумий нисбат бермоқ
<i>Тақвият</i>	— қувватлаш, қувват, ёрдам бериш
<i>Тақриб</i>	— яқинлаштириш, яқинлик, тахминийлик
<i>Таҳзиб</i>	— ислоҳ қилиш, тарбиялаш, покизалаш
<i>Таҳриф</i>	— сўздан айрим ҳарфларни тушириб қолдириш, қисқартиш
<i>Таҳқиқ</i>	— бирор нарсанинг ҳақиқатини излаш, текшириб кўриш

У

<i>Узий</i>	— Днепр дарёси
<i>Уламо</i>	— олимлар, билимдонлар
<i>Улум</i>	— илмлар, фанлар
<i>Улумло</i>	— олимпия

<i>Уммул ҳабоис</i>	— май, шароб, ёмонликлар онаси
<i>Уртдукус</i>	— ортодокс
<i>Уқо</i>	— Ока дарёси

Ф

<i>Фавт</i>	— қўлдан бериш, йўқолиш, ўтиб кетиш, ўлим
<i>Фазла</i>	— ортиқ, зиёда
<i>Фасод</i>	— бузилиш, тартибсизлик, бузуқлик
<i>Фехраст</i>	— жаҳвал
<i>Фитрат</i>	— туғма табиат, яратилиш
<i>Фоқийш</i>	— адасизлик, ахлоқсизлик, тубан феъл
<i>Фуруъ</i>	— тармоқлар, шохчалар, игъбалар
<i>Фусул</i>	— фасллар, қисмлар, боблар.

Х

<i>Ҳабт</i>	— янглиш, хато, ақлга зид
<i>Халаф</i>	— ўринбосар, кейин келувчи, шогирд
<i>Хамр</i>	— май, шароб, бода
<i>Хасойил</i>	— хислатлар
<i>Хатти мустақим</i>	— тўғри, рост хат
<i>Хафий</i>	— махфий, яширин
<i>Хидев/хадев</i>	— подшоҳ, сардор, соҳиб
<i>Хилқат</i>	— яратилиш
<i>Хинзир</i>	— чўчқа
<i>Хиридут</i>	— Геродот
<i>Хоч</i>	— крест, чалипо
<i>Хутур</i>	— хотирга келиш, кўнглига келиш
<i>Чин</i>	— Хитой
<i>Чуд</i>	— Фин қавми номларидан бири
<i>Чурногур</i>	— Черногор (Қоратор маъносига)
<i>Чўқут</i>	— чўқот қавмига мансуб
<i>Чўлмон</i>	— Кама дарёси

Ш

<i>Шадид</i>	— шиддатли, қаттиқ, оғир
<i>Шаръ</i>	— ислом дини тариқат оинлари, ислом қонунлари
<i>Шарох (шурух)</i>	— шарҳловчилар, изоҳловчилар
<i>Шақиқ</i>	— иккига бўлинган, ҳар бўлагини бир-бирига қарши. Бўлувчи, ёрувчи, бахтсизлик, омадсизлик
<i>Шоён</i>	— лойиқ, сазовар, мувофиқ, ярашиқ
<i>Шойиъ</i>	— машхур, ошкора, ёйилган, тарқалган

<i>Шомил</i>	— ёйилган, ўраб олган, умумга тегишли
<i>Шомоний</i>	— мажусийлик
<i>Шумортлаш</i>	— йўниш, силлиқлаш
<i>Шугл</i>	— шугулланиш, киришиш

Э

<i>Энтиктирув</i>	— мажбурлаш, куч билан тазйиқ қилиш
<i>Этил</i>	— Волга дарёси
<i>Эсартгувчи</i>	— ўткир ичимлик, арақ
<i>Этнуграфия</i>	— Этнография
<i>Эттибод</i>	— ҳисоб эттулик, санарлик
<i>Эътимод</i>	— эътибор, бовар қилиш, эътиқод
<i>Эътишо</i>	— диққат, ғамхўрлик, аҳамият
<i>Эҳтимом</i>	— саъй-ҳаракат, назорат, кўз-қулоқ бўлиш

Қ

<i>Қабойил</i>	— қабилалар
<i>Қавий</i>	— кучли, қувватли
<i>Қавл</i>	— сўз, гап
<i>Қавм</i>	— кишилар тўдаси, гуруҳи
<i>Қавонин</i>	— қонунлар, низом, тартиб, ҳонда
<i>Қарйа</i>	— қишлоқ
<i>Қарн (қурун)</i>	аср, узоқ муддат (А. Навоийда 30 йил), асрлар, даврлар.
<i>Қаробат</i>	— яқинлик, яқин қариндошлик
<i>Қариб</i>	— яқинлик, қариндошлик
<i>Қарин</i>	— яқин, яқинлашган, қалин дўст
<i>Қатъо</i>	— қатъиян, ҳеч қачон, асло
<i>Қибал</i>	— томон, тараф
<i>Қибт</i>	— Мисрнинг қадимий номи
<i>Қулуния</i>	— колония

Ғ

<i>Ғадр</i>	— вафосизлик, ҳиёнат, раҳмсизлик, золимлик
<i>Ғазо</i>	— диний уруш
<i>Ғано</i>	— бойлик
<i>Ғариқ</i>	— грек, юнонлик
<i>Ғароқий</i>	— арақ, ичимлик
<i>Ғейулигия</i>	— геология
<i>Ғирмония</i>	— Германия
<i>Ғорантирувот</i>	— гарантироват, кафолатламоқ

Гуллондо
Губерно

— Голландия
— губерня.

Ҳ

Ҳафир

— қоровул

Ҳаз

— ҳаловат, лаззат, баҳра, шодлик

Ҳасаб

— насл-насаб билан эмас, шахсан қозонилган донт,
обрў-эътибор.

Ҳафед

— набира

Ҳисн

— қурғон, қалъа.

Адабий-бадрий нашр

Ўзбек тилида

Ҳасан Ато Абуший

Туркий қавмлар тарихи

Муҳаррирлар *Т. Алимов ва Ш. Бўтаев*

Рассом *М. Собуров*

Расмлар муҳаррири *У. Солиҳов*

Техник муҳаррир *Е. Толокко*

Мусаҳҳир *Ш. Соатова*

ИБ № 0432

Босмахонага берилди 18.06.94. Босишга рухсат этилди 14.03.95.
84×108 1/32 формати. Босмахона қоғози. Тип таймс гарнитура. Босма-
хона усулида босилди. Шартли босилма л. 12,6. Шартли кр-оттиски
13,02. Нашр нусхада 13,19. Буюртма № 4161. Баҳоси шартнома асосида.
Нусхада 30000.

«Чўлпон» нашриёти. Тошкент—129. Навоий кўчаси, 30.

Ўзбекистон Республикаси Давлат Матбуот қўмитаси ижарадаги Тош-
кент полиграфкомбинатида босилди. Тошкент, Навоий кўчаси, 30.